

ნიაო ბარქანიშვილის ინსტიტუტი

სიმონ გოგიტიძე

**ქაქა-აბაშლა:
აფხაზურ (აფსუა)-აღიღუერი თუ
ქართული მოღგმა?**

გამომცემლობა

„შიოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“

ბათუმი – 2010

ნაწრომში შესწავლილია სატომო გაერთიანების – ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე ხეთურ და ასურულ წყაროებში მოხსენიებული 170-ზე მეტი სახელწოდების (ქვეყნის, ოლქების, ქალაქების, ადამიანთა საკუთარი, დინასტიური და ა.შ.) სემანტიკა-ეტიმოლოგია.

დადგინდა, რომ ყველა მათგანი თავისი წარმომადგენლობით განეკუთვნება ქართველურ სამყაროს, უფრო მეტად კი მეგრულ-ლაზურს. მათი უმნიშვნელო ნაწილი მოდის საკუთრივ ქართულსა და სქანურ ენებზე. ასევე დადგინდა, რომ მათ არაერთარი კავშირი არ აქონიათ აფსუურ (თანამედროვე აფხაზთა)-ადიღეური მოდგმის ჯგუფებთან. ეს უკანასკნელნი ძირითადად რუსი დამპყრობლების მიერ ბოლო ორი-სამი საუკუნის განმავლობაში ყუბანისპირეთისა და მიმდებარე რაიონებიდან გადმოსახლებულნი იქნენ საქართველოს ტერიტორიაზე, აფხაზეთში.

ტოპონიმები და ანთროპონიმები, რომლებიც ქაშქებს პქონდათ დაახლოებით 3,5-3 ათასი წლის წინ (მაგ: ტიბია, ფითაურია, ფათალია, ფატანა, ციანა, დადა, თუთუ, დადილუ, თათილი, ქანუ, ქასუ, თახანი, მუთა, ფიფია, შარია, თურია, ქუქაეა, ფასაეა, გახარია, ხარია, ფაცია, ფაია, ლითა, ნუნუ, თალი, ეაშა და ა.შ.), დადასტურებას პოულობს ქართველურ ისტორიულ წყაროებსა და თანამედროვე საქართველოში ზუსტად ასეთივე ფორმებით. საქართველოში, უფრო კი სამეგრელოში, შეიძლება შეხედეთ მრავალ ასეთ ადამიანს სახელითა და გვარით, როგორიც იყო ქაშქურ სამყაროში, მაგალითად: თახაშ თურია, თათაშ თურია, თახან თარია, ცითა ხარია, ქათი ხარია, ეაშა ხარია, ეაშ ხაია, ასხარ ფაია, თულ (თალ) მალია, ის ქურუხა და ა.შ. ყველა მათგანის სემანტიკა გაიგება ქართველური ენების საფუძველზე.

რედაქტორი ამირან კახიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

რეცენზენტები შოთა მამულაძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
ნუგზარ ცეცხლაძე
ფილოლოგიის აკადემიური დოქტორი

წიგნი დაფინანსებულია ნიკო გერმენიშვილის ინსტიტუტის მიერ

ISBN 978-9941-412-43-1

© „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“ – 2010

შესავალი

ქაშქას (კასკა) ტომები მოიხსენიება ხეთურ, ეგვიპტურ და ასურულ წერილობით ძეგლებში. მათზე განსაკუთრებით ბევრია საუბარი ხეთურ წყაროებში. ხეთის მეფეების (ხანთილი I, არნუენდა, სუფილულიუმა, მურშილ II, ხათუშილ III, თუთხალია IV და სხვა) მიერ შედგენილი XVII-XIII საუკუნეების წარწერები მოგვითხრობენ ქაშქების მიერ წარმოებული ბრძოლებისა და, ასევე, ხეთელთა მიერ მოწყობილი სადამსჯელო ოპერაციების შესახებ ქაშქის ქვეყნის ხალხის წინააღმდეგ.

XIV საუკუნის დასაწყისის ძეგლში, რომელიც წარმოადგენს ხეთების მეფე-დედოფლის – არნუენდასა და აშმუნიქალის ლოცვას, მიმართულია ხეთების უზენაესი ღვთაებისადმი – არინას მზის ქალღმერთისადმი. მეფე და დედოფალი შეწუხებულნი იყვნენ ქაშქების თავდასხმების გამო. ეს ლოცვა ღვთაებათა გულის მოსაგებად და საკულტო ცენტრების დარბევის შესხენების მიზნითაა შედგენილი. ქაშქები აქ დახასიათებულნი არიან, როგორც ხეთების ქვეყნის ამაოხრებელნი და ფიცის გამტეხნი. ტექსტი შეიცავს ქაშქებისა და ხეთების მოსაზღვრე რაიონებში არსებული ოლქების, პუნქტების და მათი მმართველების ჩამონათვალს.

სუფილულიუმას ანალებში ბევრია საუბარი ხეთების მიერ ქაშქების ლაშქართან ბრძოლის შესახებ. ერთ-ერთ ხეთურ ძეგლში არის ჩივილი იმის შესახებ, რომ ქაშქთა მეომრებმა გაძარცვეს და გადაწვეს ხეთების სატაძრო ქალაქები. ხეთები მათ აღადგენდნენ, მაგრამ, როცა ისინი სხვაგან წავიდოდნენ სალაშქროდ, ქაშქები ისევ არბევდნენ მათ ქალაქებს. სუფილულიუმა ჩივის, რომ ქაშქები თავიანთ ქვეყანაში ბრუნდებოდნენ დიდძალი ნადავლით (ოქრო,

ბრინჯაო). ხეთების მეფეს ისევ მოუხდა გალაშქრება მათ წინააღმდეგ, როცა მათ იშთახარას ქვეყანა დაიკავეს.

სუფილულიუმას სიკვდილის შემდეგ გამეფდა ჯერ მისი შვილი არნუენდა (1346წ.), ხოლო შემდეგ მეორე შვილი მურშილ II (1345-1320 წწ.) მურშილი თავის ანალებში გეატ-ყობინებს, რომ ქაშქებმა შემოუტიეს ხეთების სასაზღვრო ქვეყანას თურმითას. ამავე დროს ხეთებთან ბრძოლა დაუწყია იშხუფითას ქვეყანას. აჯანყებულან აგრეთვე ხალილას, დადუსკას (დუდუშკას) და ტიბიას ოლქებიც. ქაშქებს დაუკავებიათ მთიანი ოლქი ასხარფაია (აშხარბაია). მათმა ლაშქრობებმა შეაწუხა ხეთების ზემო ქვეყნის ქალაქები თურმითა, იშტიტინა და სხვები. მურშილის მეფობის მეექვსე წელს ქაშქებს დაუკავებიათ თარიქარიმეს მთიანი ქვეყანა, საიდანაც ისინი ემუქრებოდნენ დედაქალაქ ხათუშაშსაც. ეს უკანასკნელი აოხრებული იქნა კიდევ. ხეთების მეფეს დიდი ბრძოლები გადახდა ქაშქთა ერთ-ერთ ბელადთან ფიხუნიასთან, რომელმაც მოახერხა ქაშქების ქვეყნების გაერთიანება.

ხეთების სხვა მეფის ხათუშილ II (1301-1280 წწ.) აეტობიოგრაფია გადმოგვცემს, რომ როცა მეფედ იყო მისი ძმა მუვათალი და ის სალაშქროდ იმყოფებოდა ხეთების ქვემო ქვეყანაში, მის ზურგში ქაშქას¹ ქვეყნები (ფისხურუ, იშხუფითა, დაიშთიფა) აჯანყებულან. მათ მიუტაციათ ქვეყნები ლანდა, მარიშთა და გამაგრებული ქალაქები. ქაშქებს გადაულახათ მდინარე მარასანთა (პალისი) და ქანესის ქვეყანაზე დაუწყიათ თავდასხმა. ეს ომი დაახლოებით 10 წელიწადს გაგრძელეულა. ამ დროის განმავლობაში მათ

¹ ხატუსილის აეტობიოგრაფიაში ტუმანას შემდეგ დასახელებულია Kassia, (BPH, 1960, №1, გვ. 79), რომელიც ქაშქების ტომის სახელწოდების ერთ-ერთი ფორმა შეიძლება იყოს.

არაერთი ქვეყანა და ქალაქი გაუძარცვავთ. დასახელებულია ყველა მათგანის სახელი. ხეთების მეფეს ქაშქების წინააღმდეგ სხვა ბრძოლებიც უწარმოებია, რის შესახებაც იგი მოგვითხრობს თავის სხვა წარწერებში. ხათუშის ერთ ტექსტში გადმოცემული აქვს, რომ ქაშქები ხეთების ქვეყანაში შეიჭრნენ და ქალაქი ნენაშა თავიანთ სასაზღვრო პუნქტად აქციესო.

ქაშქებთან წარმოებული ბრძოლების შესახებ ცნობები მოგვეპოვება აგრეთვე ხეთების ერთ-ერთი უკანასკნელი მეფის თუთხალია IV-ის (XIII ს-ის 2 ნახ.) ანალებშიც. XIII საუკუნის 30-20-იან წლებში მცირე აზიისა და მიმდებარე მხარეებს შემოესია ე.წ. ზღვის ხალხები. მათ დაარბიეს ხეთების სამეფოც. როგორც ჩანს, ამგვარი ვითარებით ისარგებლეს ქაშქებმა და საბოლოო დარტყმა მიაყენეს ხეთების დასუსტებულ იმპერიას. მათ დაარბიეს და გადაწვეს დედაქალაქი ხათუშა. ერთ ღროს ძლევამოსილმა ხეთების სამეფომ თავისი არსებობა შეწყვიტა. ამის შემდეგ მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე ასურულ და ურარტულ ლურსმნულ წერილობით ძეგლებში ჩნდება ხეთის სამეფოსა და ქაშქების ქვეყნის ნარჩენები. აღნიშნულ მხარეებში სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდიან მუშქების (ფრიგიის?), ურარტუს, კოლხას სამეფოები. განაგრძობენ არსებობას ხაიასაზის სამეფო დაიაენი-დიაოხის სახით, ასურეთი და სხვა მრავალი წერილი ქვეყნები და ტომები, რომლებიც არ შესულან არც ერთ მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულში.

როგორც უკვე აღინიშნა, ქაშქები იხსენიება ასურულ წყაროებში, კერძოდ: ტიგლათფილესერ I (1115-1070 წწ.), ტიგლათფილესერ III (745-727 წწ.) და სარგონ II (722-705წწ.) წარწერებში.

ტიგლათფილესერ I თავის მეორე ლაშქრობის შესახებ მოგვითხრობს, რომ ხეთის ქვეყნის ხალხმა — 4 ათასმა კასკიელმა და ურუმიელმა, მიიტაცეს შუბართუს ქვეყნის დასახლებები. მე გავილაშქრე მათ წინააღმდეგ. ასურეთის მეფე იკევხნის, რომ მან ეს 4 ათასი კაცი მათი ქონებითა და 120 ეტლით ჩაიგდო ხელში და თავისი ქვეყნის ტერიტორიაზე დაასახლა. აღნიშნული წარწერის ვარიანტებში ქაშქას სინონიმად აბეშლა გვევლინება.

ტიგლათფილესერ III თიხის ფირფიტაზე წარწერაში მოგვითხრობს, რომ მას ხარკი მიუღია სულუმაღ მედიდელისაგან, უასურმე თაბალიელისაგან, დადიმუ კასკიელისაგან და სხვებიდან. სარგონი II იკევხნის, რომ დალაშქრა ქაშქუს ქვეყანა, გადაასახლა მისი მოსახლეობა, მოსპო და გაანადგურა ყველაფერი და ა.შ.¹

ზემოთ აღნიშნული და სხვა მონაცემების მიხედვით, მკვლევრები ქაშქების ადგილსაცხოვრისის შესახებ უკიდურესად განსხვავებულ მოსაზრებებს იძლევიან. ჩვენს დამოკიდებულებას ამ საკითხისადმი სხვა დროს გაგაცნობთ, თუმცა მინდა აღვნიშნო, რომ დაახლოებით ისეთივეა, როგორიც ი. მანანდიანისა და ბ. გროზნის ერთად აღებული ნააზრევი. როგორც უკვე აღვნიშნა, ამჯერად გვინდა წარმოვადგინოთ მხოლოდ ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე არსებული ოლქებისა და ქალაქების, ქაშქელთა ადამიანის საკუთარი სახელების სემანტიკა-წარმომავლობა.

გ. გიორგაძის აზრით, ქაშქებს ეკავათ ტერიტორია მდებარე ხეთების ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რომელიც მოგვიანო ხანებში პონტოს სახელით იყო ცნო-

¹ ასურულ წყაროებში ასურეთსა თუ მის სამფლობელოებში შემოსეულთა შორის გუტიუმის, ლულუმოს, შუბარის გვერდით იხსენიება ეთნონიმური სახელები — კასი, კასინი (А. Хачатрян. Пересмотр древнейшего периода Наири-Урартской истории, Ер., 1932, с. 29, ком. 2).

ბილი. მათი საცხოვრისი აღმოსავლეთით აღწევდა ხეების ზემო ქვეყნამდე (ერზინჯანამდე), ჩრდილოეთით — შავ ზღვამდე, დასავლეთით — ყიზილ-ირმაკამდე. ბ. გროზნის მიხედვით, ყიზილ-ირმაკა და ზემო ევფრატს შორის; ო. გერნის ვარაუდით, ყიზილ-ირმაკა და თერმოლონტის შესართავეებს შორის, ზღვის სანაპირო; გ. მაკუინით თერმოლონტის შეერთების ორივე მხარეს, უფრო აღმოსავლეთისაკენ; ა. ზახაროვის აზრით, ბაღას (ტოკატსა და სივამს შორის) დასავლეთიდან ესაზღვრებოდნენ კასკიელები; ნ. აღონცის გამოკვლევით, შავი ზღვის სამხრეთი სანაპიროს მთიანი ოლქები მდინარე პალისის შეერთებიდან ლიკ-კელკიტისა და პალისის სათავეებამდე; ს. ბაღას მიხედვით, ჭოროხის აუზის ერთი ნაწილი; ნ. არუთინიანი მიიჩნევს, რომ ქაშქები მოსახლეობდნენ აღმოსავლეთ პონტოს მთებში თაგასტას, პალხუისას, იშხუპიტას, დურმიტას, პაღას და ტუმანას შორის; ი. მანანდიანი და ე. ფორერი თვლიან, რომ ქაშქები ბინადრობდნენ ზემო ევფრატის დასავლეთით, თანამედროვე ქალაქების დივრიგის, ეგინის და არაბგირის რაიონებში და სხვა.

რომელ ეთნიკურ ჯგუფებს მიეკუთვნებოდნენ ქაშქები? თუ რომელ ენაზე მეტყველებდნენ ქაშქები, ეს საკითხი დღემდე ღიად რჩებოდა, რადგანაც მკვლევართა შორის ამ საკითხშიც აზრთა სხვადასხვაობაა. ქაშქა-აბეშლას მკვლევართა მეტი წილი (გ. მელიქიშვილი, ი. ღიაკონოვი, ი. ვორონოვი, შ. ინალიფა, ე. არძინბა, ე. ფორერი, ა. გოეტცე, ბლაიხშტაინერი და სხვები) აფხაზურ-ადიღეურ, უფრო სწორად აფსუურ-ადიღეურ თუ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურ ტომებად მიიჩნევდნენ. გარკვეული ნაწილი (ი. ჯავახიშვილი, გრ. გიორგაძე, ს. ბადა, კ. თოფურიცა) მათ

ქართველურ, უფრო კი მეგრულ-ჭანურ, ანუ ლაზურ-სვანურ მოდგმასთან აკავშირებდა.

იყვნენ ისეთი მეცნიერები, რომლებიც ქაშქებს კიდევ უფრო სხვა მოდგმის ტომებს უკავშირებდა, კერძოდ: კასიტებს (გრ. ლაფანციანი), ხური-ურარტუელებს (გ. მელიქიშვილი), ხატებს (ვ. ხაჩატურიანი, ე. ფორერი), კასპიებსა და კახებს (ნ. მარი). ზოგიერთების აზრით (ნ. ბერძენიშვილი), ნათელი არ არის, ვინ არიან ქაშქები.

ჩვენი აზრით, ქაშქა-აბეშლაები იგივე ხატები (პროტო-ხეტები) არიან. აქაური სახელწოდებები, ეს იქნება ქვეყანა – ოლქისა, ქალაქი-დასახლებული პუნქტისა, ადამიანის საკუთარი თუ ღვთაებათა სახელები, ერთმანეთის იდენტურნი უნდა იყოს თავიანთი წარმომავლობითა და სემანტიკით. ისინი აშკარად მიანიშნებენ, რომ არავითარ შემთხვევაში არ არიან აფსუურ (თანამედროვე აფხაზები) – ადიღეური (ჩერქეზული) მოდგმის ხალხი, ან თუნდაც მათი მონათესავე, პირიქით, როგორც ამას ქაშქა-აბეშლას ქვეყნების ეთნონიმია, ტოპონიმია და ანთროპონიმია გვიჩვენებს, ისინი არიან პირვინდად ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი, კერძოდ 80%-მდე მეგრული, დანარჩენი სვანური ან საკუთრივ ქართული. დაახლოებით ასეთივე სურათია ურარტუსა და დაიენი-დიაოხის სახელმწიფოშიც, ოღონდ აქ ჭარბობს სვანური და ქართული, შეიძლება იყოს უძველესი ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი.

სხვათა შორის, ქაშქების ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაში იგივე წარმომავლობის ტომები მოსახლეობდნენ, რაც ძველადმოსავლურ ხანაში, რასაც გვისაბუთებს ბერძნულ-რომაული წყაროებით დადასტურებული ქვეყნების, ტომების, ქალაქების სახელწოდებათა შინაარსი. ასე მაგალითად: სინოფე = სინების, სანების მოდგმა; მაკრონი = მარ-

გალი, მაგარი, ონ ქართული სუფიქსით; მოსინიკი=მუშუანი, სევანთა თვითსახელი; მარები=მარ (კაცი), შეადარეთ: სა-მარე, სა-მარ-ხი, ქ-მარი და სხვა. გიმნიასი-გიმ = მიწა, ნიას = ნისლი; სკითინი – შეკედ=ბურუსი; ქსერქსენა II დერ-ძანი=დერ-ჭანი; სპერი || სასპერი სა || ს ქართული პრეფიქსი, პერი სევანურად ქაფი, ბურგონი სევანური ბერგ (თოხი), ონ სუფიქსი; ბარხონი სევანური ბარხი (ხილი), სისილისი II ზიზილოი ზიზილა მცენარეა; სხამალანხი ს პრეფიქსია ხამა ღორია სევანურად, ლანხი – გაბრაზება; ხარტონი ღართი სევანურად ნაბადია; ზაგონი || ზიგან სევანურად გამიწყალა; თეხე-სევანეთშია ტოპონიმი თხე-იშ; სტამენე სტამან სევანურად კოკა; ქადა კადა ნაჯახია და სხვა მრავალი.¹

ქაშქა-აბეშლას ტერიტორიაზე მოგვიანებით ურარტუს ძლიერების ხანაში საისტორიო წყაროებში ჩნდება ტოპონიმები, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართული სახელმწიფოს დაიყენი-დიაოხი-მატიენას შემადგენელი ნაწილებია, კერძოდ: ოლქები (ურარტული წყაროების ქვეყნები): ბალთულხი, ხალდირიულხი, არდარაკიხი, კაბილუხი, ვარდა-არდა-სახელებით. ეს ტოპონიმები იხსნება ქართველური ენების მონაცემების გამოყენებით. მათი შინაარსია: ბალთა=სევანურად ნაჯახი, შეადარეთ ქართველური ქვეყნის ხაიასას (ჰაიაშა) ღუთაება ბალთა; არდარა=არდ II ართ (ერთი, პირველი) კაბილუხი = კაბალა (ქისით გაცემული ხარი); ხალდი = ურარტუს მთავარი ღუთაება, მსგავსი ტოპონიმებით მოფენილი იყო და არის ქართველური სამყა-

¹ დაწერილებით იხილეთ ჩვენი: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (მე.წ.XII-IV სს.), ბათ., 2002.

როს ყველა კუთხე: ურარტუ, დიაოხი, ხალიბია, ხალდია, საქართველო და სხვა.¹

ქაშქების მეზობელ ტომებს ძვ.წ. XIII საუკუნის ბოლომდე წარმოადგენდნენ ხათები, ხეთური დინასტიით, ე.წ. ხეთების ზემო ქვეყანა, ბალა, ხაიასა, სუხმა და სხვები. ზღვის ხალხების შემოსევის შემდეგ მცირე აზიისა და მის აღმოსავლეთ პერიფერიებზე პოლიტიკური და ეთნიკური რუკა საგრძნობლად შეიცვალა. ხეთების სამეფო დაეცა, ამავე დროს განადგურდა სევანურ-მეგრული წარმომავლობის ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა). ქაშქა-კასკას სატომო გაერთიანებამაც განიცადა ცვლილებები. ამიერიდან ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში გამოჩენილი ქაშქა-აბეშლა, ისეთივე ძლიერი არ არის, როგორიც იყო წინარე ხანაში. ამ დროს იქმნება კიდევ ერთი ქართული სამეფო დაიაენი-დიაოხი, რომელსაც ანტიკური წყაროები ხან მატინეს, ხანაც ტაოხებს უწოდებენ. მის გვერდით ვანის ტბის ირგვლივ ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი ძლიერი ქართველური სამეფო (შესაძლებელია სევანური წარმომავლობის დინასტიით) ურაშტუ-ბიაინილი (ურარტუ-ვანი), რომელმაც მეტიმეტ ძლიერებას ძვ.წ. IX საუკუნის დასასრულსა და VIII საუკუნეში მიაღწია. ქაშქა-აბეშლას გარკვეული რაიონები ჯერ მოექცნენ დიაოხის სამეფოს ფარგლებში, ხოლო შემდეგ მათი ტერიტორიები ასურეთისა და ურარტუს სახელმწიფოების დარბევა-განადგურების არეში შევიდა.

ანტიკური ხანის დასაწყისში ურარტუს სამეფო დინასტიის განადგურების შემდეგ, არ ვიცით საიდან, როგორ, მაგრამ ძალაუფლება ჰაიაცების-არმენების, თანამედროვე სომეხთა წინაპრებმა მიიტაცეს. მათ მალე ყოფილი ურარ-

¹ დაწერილებით იხილეთ ჩვენი: დაიაენი – დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

ტუს საზღვრებში მყოფი ყველა ტომი და მათი ოლქები დაიმორჩილეს. ისინი თანდათანობით დაეუფლნენ ქაშქების ყოფილ ტერიტორიებსაც. დაახლოებით ძვ.წ. II საუკუნიდან, სტრაბონისა და მოესეს ხორენაცის გადმოცემით, სომხებმა აღნიშნულ ტერიტორიაზე დაიწყეს სომხური ენის გავრცელება. ქაშქების ტერიტორიის ჩრდილოეთი რაიონები შევიდა ძვ.წ. IV საუკუნეში ჩამოყალიბებულ მეგრულ-სვანურ სამეფოში-პონტოში. მაღე აღნიშნული ოლქები რომის იმპერიამ ჩაიგდო ხელში, მათი ბატონობა ბიზანტიელებმა (ბერძნებმა) შეცვალეს. მას მოჰყვა აღნიშნულ მხარეში არაბთა და თურქ-სელჩუკთა ბატონობა. არაბები აქ VII საუკუნეში გამოჩნდნენ, ხოლო ოთხი საუკუნის შემდეგ – თურქები. საქართველოს ძლიერების ხანაში ქაშქას ტერიტორიის ჩრდილოეთი რაიონები მის შემადგენლობაში შევიდა. მონღოლთა ბატონობის დასასრულს, ისევ გაძლიერდნენ თურქოსმალები, რომლებმაც ერთი მეორის მიყოლებით მიიტაცეს ძველი ქართული ოლქები, სინოპიდან მოყოლებული, ყარსის ოლქამდე, ჭოროხის ხეობის ჩათვლით.

ასე, თანდათანობით, დროთა ვითარებაში გაჰქრნენ არენიდან ქაშქა-აბეშლანები. მათი ნაწილი, როგორც ჩანს, გაწყდა ამ ბრძოლებში, ზოგი გაითქეფა მომხედურებში, ნაწილმა კი თავი შეაფარა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთსა და ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს რაიონებს. აი, ასეთი იყო ძალიან მოკლედ ქაშქების სისხლით დაწერილი ისტორია.

ცნობილია, რომ ქაშქა-აბეშლა უმრავლეს მკვლევართა მიერ მიღებულია, როგორც თანამედროვე აფხაზურ (აფსუები) –ადიდეველთა (ჩერქეზები) წინაპრებად. თუმცა იყო მინიშნებები იმის შესახებ, რომ ისინი არა აფსუათა წინაპრები, არამედ ქართველური ტომები იყვნენ. ჩვენ

შევისწავლეთ ქაშქის ტერიტორიაზე ხეთურ და ასურულ წყაროებში დასახელებული ყველა ტოპონიმი (ქეყნის, ოლქების, ქალაქების სახელები) და ადამიანის საკუთარი, დინასტიური სახელები. აგრეთვე შეძლებისდაგვარად შევეხეთ ღვთაებათა და ადამიანის სპეციალობის აღმნიშვნელ ტერმინებსაც.

ამ მიმართებით გამოვიყენეთ ხეთური, ასურული, ურარტული, ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, სომხური, ქართული, თურქული, მოგვიანო ხანის ევროპული წყაროები. გამოვიყენეთ, აგრეთვე, ქართველური (საკუთრივ ქართული, მეგრული, სვანური) ლექსიკონები, ტოპონიმური და ეტიმოლოგიური ლექსიკონები, ძალიან მწირი სამეცნიერო ლიტერატურა, ქართულ სახელ-გვართა ისტორიები და ა.შ.

ქაშქურ ტოპონიმებში, ადამიანის საკუთარ, დინასტიურ, ღვთაებათა და სპეციალობის აღმნიშვნელ სახელებში აშკარად შეინიშნება იგივე სუფიქსები ია, ვა (უა, ბა), შქა (სკა), ცია, ენ, უნ, არ, ერ, აღ, ულ, ელ, ილ, თი, თა, და, ფა, იან, ხა, ქი, მა, შა, რომლებიც ისტორიული ხანიდან დღემდე აწარმოებენ ქართველურ ადამიანის საკუთარ სახელებს, გვარებს (მათ შორის დინასტიურს), ტოპონიმებს, პიდრონიმებს, ორონიმებს, სატომო და ქეყანათა სახელებს და ა.შ. მათი სემანტიკა იხსნება მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური ენების გამოყენებით. ისინი ძირითადად აღნიშნავენ შეილს, მამას, წინაპარს, დინასტიას, მოდგმას, წარმომავლობას, ტომს, ქეყანას და საერთოდ კუთვნილებას. განსაკუთრებით ხშირია მეგრული სუფიქსები-ვა, ია და ილ.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ტოპონიმში, ადამიანის საკუთარ და დინასტიურ სახელებში გვხვდება ისეთები, რომლებიც დღეს საქართველოში, განსაკუთრებით, სამეგ-

რელოშია გავრცელებული. ესენია ფიფია, თურია, თარია, შარია, ფათალია, გახარია, მალია, ფაია, ქუქაეა, ხარია, ფაცია, დათილი, დუდუ, ბაია, დადილუ, ციანა, დადა, თუთუ, თათილი, თახანა, მახაუსა, შალი, ფატანა, ქანუ, ქასუ, მუთი, თალი, ვაშა, ლითა და ა.შ.

აქვე გვხვდება ისეთი ტოპონიმები ან სახელები დინასტიური სახელებით (გეარებით), როგორიცაა: თულ მალია, თათაშ თურია, თახაშ თურია, ქათ ხარია, თალი ფაცია, ასხარ ფაია, თახან თარია, ქათ ხარია, ცითა ხარია, ვაშა ხარია, ვაშ ხაია, თალ მალია და ა.შ. დღევანდელ საქართველოში მსგავსი სახელებითა და გეარებით არაერთი ადამიანი შეიძლება მოიძებნოს, უფრო ხშირად კი სამეგრელოში. ია—თი დაბოლოებული გეარები მეგრული სამყაროს კუთვნილებაა. იგი აღნიშნავს შეილს (ვაჟს). მრავალი მსგავსი მაგალითის მოტანა შეიძლება ქაშქა—აბეშლასა და ლაზურ—მეგრული ენების ურთიერთობის დასადგენად.

აქვე, ისიც მინდა აღენიშნო, რომ საჭირო დრო და დაფინანსება რომ გექონოდა, წინამდებარე წიგნი უფრო სრულყოფილი და გარკვეული ხარვეზებისაგან დაზღვეული იქნებოდა. მაგრამ წარმოდგენილი მასალა სრულიად საკმარისია იმისთვის, რომ ქაშქა—აბეშლა ჩრდილო-დასავლურ კავკასიურ, ანუ აფსუურ—ადილეურ—ჩერქეზულ მოდგმას კი არა, არამედ ქართველურ (მეგრულ-ლაზურ) სამყაროს მიეკუთვნოთ, და თანაც გაეარკვიოთ მისი კავშირი ხათურთან.

ქაშქაბი და მათი ეთნიკური აუთენილება

ქაშქა (კასკა) ძველდამოსავლურ წყაროებში სხვადასხვა ფორმითაა წარმოდგენილი (კასკა, ქაშქა, ქასქა, გაშგაშ, კაშქა, ქაშქი, კასკუ, გაშქა, კასკიე, კასკაია). ამიტომაც რთულია ამ სატომო სახელის თუ ქვეყნის აღმნიშვნელი ტერმინის სემანტიკის გარკვევა, მით უფრო, რომ მკვლევარები ცდილობენ ამ სახელწოდების შინაარსის ახსნა დაუკავშირონ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიურ ენებს. სინამდვილეში თითქმის მთელი მცირე აზია, განსაკუთრებით ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი დასახლებული უნდა ყოფილიყო ქართული წარმომავლობისა და მათი მონათესავე ეთნიკური ჯგუფებით. ამაში ნათლად დაერწმუნდით ჯერ კიდევ ჩვენი მონოგრაფიებისა და ცალკეული ნაშრომების მომზადების პროცესში¹.

გ.გიორგაძის გადმოცემით, ქასქებს ხატების შთამომავლებად მიიჩნევენ, თუმცა ეს ვარაუდი დღეისათვის ჰიპოთეზად რჩება. ქასქებს ზოგჯერ განიხილავენ როგორც ანატოლიის ერთ-ერთ ადრეულ მკვიდრთ, რაც ჯერჯერობით არ მტკიცდება, თუმცა დაუსაბუთებელია მეორე ვარაუდიც, რომლის მიხედვით ქაშქები თითქოს მოგვიანო ხანებში დასახლებულან ანატოლიაში. დღეისათვის აშკარაა, რომ ისინი ხეტებისაგან განსხვავებული ეთნიკური ჯგუფი იყო².

გ.გიორგაძე თავის სპეციალურ მონოგრაფიაში აღნიშნავდა, რომ ქასქური ტოპონიმები, მაგალითად: ახშარფაია,

¹ ს. გოგიტიძე, დიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002.

² გ.გიორგაძე, ათასი ლეთების ქვეყანა, თბ., 1988, გვ. 42-43.

ელურია, გახარია, შარია და ა.შ., წარმოებულია ია სუფიქსით. მსგავსი მაწარმოებელი ერთვის მეგრულ გვარებს: ქეცბაია, თოფურია, ქანთარია, გახარია, ფიფია, გამახარია და ა.შ.

პატივცემული მეცნიერის აზრით, ქასქა (ქაშქა) სგა-სქა მეგრული სუფიქსებითაა გაფორმებული. სგა, შქა ნიშნავს შუა. ქაშქურ ტოპონიმებში ხუმინთიშქა, თათიშქა შეიძლება დაეინახოთ მეგრული დიშქა (=შეშა). მსგავსი სუფიქსიანი ტოპონიმები შემორჩენილია სამეგრელოში დღესაც უიღრდა-ლიშქა. მრავალ ტოპონიმსა და საკუთარ სახელებში გამოიყოფა მეგრული სუფიქსი ვა. გ.გიორგაძე სხვა მრავალი მასალის მოტანისა და განხილვის საფუძველზე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ქასქები უფრო მეტად კოლხური წარმომავლობისანი არიან, ვიდრე აფხაზურ-ადიღეური. ქასქების ენა არ იყო არც ხეთური, ხურიტული, ლუვიური და არც ფალაური¹.

გ.მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ზოგი მკვლევარი ქაშქებს პროტოხეთებს აახლოებენ, რადგან ბევრი ქაშქური სახელი თითქოს პროტოხეთური ენის მონაცემებით იხსნება. მაგრამ მეცნიერები ხშირად პროტოხეთურ ენასაც აფხაზურ-ადიღეურ ენებს აახლოებენ. ამრიგად, ასკენის პატივცემული მეცნიერი, ქაშქებში აფხაზურ-ადიღეური თუ პროტოხეთური წარმომავლობის ტომები უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ქაშქა ტერმინის ქვეშ არაერთი ქართველური

¹ გ.გიორგაძე, ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალც., 2000, გვ. 15-17, 70.

ტომიც უნდა ეიგულისხმოდ, რომლებიც იმ მხარეში მოსახლეობდნენ¹.

გ.მელიქიშვილი იგივეს აღნიშნავდა თავის მონოგრაფიებშიც: ქაშქა სახელი გარკვეული ეთნიკური ელემენტის სახელწოდება უნდა იყოს. გამორიცხული არაა, რომ ზოგჯერ ამ სახელის, როგორც კრებითი სახელწოდების, ქვეშ ეთნიკურად სხვადასხვა წარმოშობის ტომი ერთიანდებოდა. მაგალითად, ქაშქებთან დაკავშირებულ ონომასტიკონში თავს იჩენენ ხური-ურარტული ელემენტებიც, მაგრამ წარმოშობით, ამ სახელწოდების მატარებელი ტომები სულ სხვა ეთნიკური შედგენილობისა უნდა ყოფილიყვნენ.

ქაშქების ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის საინტერესო მასალას იძლევა თვით ამ ხალხის სახელწოდება. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელაა აღნიშნული, რომ ტერმინი ქაშქა მსგავსებას ამჟღავნებს ჩერქეზთა სახელწოდებასთან. ძველქართულ წყაროებში ჩერქეზები “ქაშაგ” სახელით არიან ცნობილი. ძველი რუსული წყაროები კი მათ „კოსოგ“-ს ეძახიან. ამავე სახელწოდებით არიან ისინი მოხსენიებულნი სხვა უცხოურ წყაროებშიც. საქმე ეხება იმას, რომ ასურულ ძეგლებში ქაშქის ვარიანტად გვევლინება ტერმინი აბეშლა. მაგალითად ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-თან პრიზმა-წარწერაში ისინი ქაშქიელებად არიან მოხსენიებულნი, იმავე მეფის სხვა წარწერაში ქაშქას ნაცვლად დასახელებულია აბეშლა. ისინი აქ ერთიმეორის სინონიმებად გვევლინებიან. ტერმინი აბეშლა სიახლოვეს იჩენს საქართ-

¹ გ.მელიქიშვილი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები.-საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973, გვ. 360.

ველოს ტერიტორიაზე მოსახლე აფშილების ტომის სახელთან, რომელიც ერთ-ერთი ჩრდილო-კავკასიური, ჩერქეზულადილეური ან აფხაზური ტომი უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, გადმოგვცემს პატივცემული მეცნიერი, სატომო სახელების (ქაშქა-ქაშაგი, აბეშლა-აფსილი) მონაცემებით მივედით იმ დასკვნამდე, რომ ქაშქა და აბეშლა ჩრდილო-კავკასიურ, კერძოდ კი აფხაზურ-ადილეური ტომები და პროტოხეთების შთამომავლები შეიძლება იყვნენ¹. მიუხედავად ამისა, გ. მელიქიშვილი მაინც ფიქრობს, რომ ქაშქების მთავარი ქვეყნების (დუდუშქა, ხალილა) სახელწოდებანი თავიანთი სუფიქსებით სიახლოვეს ამჟღავნებენ ხური-ურარტულ სამყაროსთან².

თავის სხვა ნაშრომში გ. მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ქაშქები ლაპარაკობდნენ პროტოხეთურ ენაზე. ისინი ძველად ძვ.წ. III ათასწლეულში გავრცელებული იყვნენ მცირე აზიის დიდ ტერიტორიაზე: მის ცენტრსა და მდინარე ჰალისის (ყიზილ-ირმაკი) აუზში. ამ მხარეში ხელი-ნესიტების გამოჩენის შემდეგ ძვ.წ. II ათასწლეულში ძველი მოსახლეობა დარჩა ძირითადად ჩრდილოეთ (ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთ) მხარეს, შავი ზღვისა და ამიერკავკასიის მომიჯნავედ. ამიტომ ქაშქებში უნდა ვიგულისხმოთ პროტოხეთებთან ეთნიკურად ახლოს მდგომი ხალხი. ხეთები ამ ტერმინში აერთიანებდნენ აქ მცხოვრებ ზოგიერთ ქართულ და ხურიტულ ტომებს. ამ მხრივ საინ-

¹ გ.მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 93-95, 126-127; მისივე, *Население северных областей Нахри-Урарту и его роль в Древне-восточной истории*, М., 1960, с. 7.

² გ.მელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 91, სქოლიო.

ტერესოა აღინიშნოს ქაშქების ერთ-ერთი „მთავარი ქალაქის“ ხალილას იგივეობა ურარტუს ქვეყნის იმავე სახელობის ოლქთან, რომელსაც იხსენიებს სალმანასარ I (ძვ.წ. XIII ს.)¹.

ი.ღიაკონოვის გადმოცემით პონტოში მცხოვრებ კასკიელებს მიიჩნევენ ხეთების მონათესავედ (იმოწმებს გ.მელიქიშვილს), დასავლეთ ქართველებთან ან აფხაზურ-ადიღეურ ხალხთან (გ.მელიქიშვილი, ს.ერემიანი). კასკეის ოლქი ტიბია დასახლებული იყო ტომით, რომელსაც ბერძნები ტიბარენებს უწოდებდნენ. ტაბალის სახელს ჰგავს მხოლოდ გარეგნულად და არ მტკიცდება არც გეოგრაფიულად და არც ლინგვისტურად. აბეშლა კი უკავშირდება აფსილს-აფსუას, ე.ი. თანამედროვე აფხაზებს².

ი. ვორონოვის აზრით, ასურულ წყაროებში მოხსენიებული ქაშქები და აბეშლაები მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ რაიონებიდან მოვიდნენ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, რომლებიც აფხაზურ-ჩერქეზული წარმომავლობისანი იყვნენ. მათ აქ თან მოიტანეს დოლმენური კულტურა და შეერწყნენ აბორიგენებს და ასე ჩამოყალიბდა აფხაზური ეთნოსი. ამას ადასტურებს არაერთი ტოპონიმიკური მასალა, რომლებიც მათ დატოვეს სამხრეთში აკამფსისი, სინოპა, აფსარეა, სუფსა, ფასისი, არიფსა და სხვა. ესენი შეიძლება დაეუკავშიროთ ტომ ივანიეხიელებს, რომლებიც აქ მოსახლეობდნენ³.

¹ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 168-169.

² Дьяконов И.М. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей.-Вестник древней истории, 1981, №2, с. 52, 53.

³ Воронов Ю. Н. Археологическая карта Абхазии, Сухуми., 1969, с. 74.

ვ. ხაჩატურიანის ვარაუდით, ხატების ადგილსაცხოვრისი, როგორც უკვე გარკვეულია, მდ. ქალისის აუზით იფარგლებოდა. მაგრამ ზოგიერთი კასკიური ტოპონიმი ხათური მასალების მიხედვით შედარებული და გაანალიზებული, ხატების გაერცელების არეალად მიუთითებს აგრეთვე აღმოსავლურპონტოური მთების რაიონს¹.

შ. ინალიფა იზიარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ თეორიებს იმის შესახებ, რომ ძველადმოსავლური აბეშლა უნდა შეესატყვისებოდეს აფსილებს (აბსილებს). მხოლოდ იმიტომ, რომ სახელწოდება აფსილი ახლოს დგას ტერმინ აბეშლასთან. მისივე აზრით, აბეშლა, აფსილი, აფშილი და თვითსახელწოდება აფხაზებისა აფსუა მომდინარეობენ ერთ-ერთი ადგილობრივი ეთნონიმიდან².

ნ. მარის თეორიის თანახმად სამხრეთ კავკასიაში უხსოვარ დროს ერთ-ერთი უძლიერესი ხალხი კასები იყვნენ, რომლებიც განსხვავებულად იწოდებოდნენ: ხან კას-კუ, ხან კას-ხ, ხანაც კას-პ, ხანაც კიდევ კახი (კახელები). მათთანაა კავშირში კასპიის ზღვისა და კავკასიის სახელები³.

დ.ბუდიანიძეს გ. ჭელიძესა და გ. გიორგაძეზე დაყრდნობით მიაჩნია, რომ ქასქების კოლხურ-სევანურ წარმომადელობას ეთანხმება ენობრივი ერთგვაროვნების მაგალითები: კარდი-მკერდი, სუფი-სუფთა, ველი-ველი, დუდდუმილი-დუმილი, ეაცარ-ცხვარი (ქართ. ვაცი) და ა.შ. აქვეა მოყვანილი გეარწო-

¹ Хачатрян В.Н. Некоторые вопросы этнической географии древней Малой Азии.- Всесоюзная сессия по Древнему востоку, тезисы докладов, Тб., 1971, с. 85.

² Инал-ипа Ш.Д. Абхазцы, Алашара, 1965, с. 85.

³ Марр Н. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа.- Известия Академии наук 1916 г., с. 1392-1394.

დებათა მაგალითები: ხუცია, ფილია, მასხელივა, შუხურია, გახარია, შარია, ფასურია, ფაცაცია. უურადლებას იქცევს ქართული გვარის მიმსგავსებული გამოთქმა ქაშქურში: თაქაშთურია-ბაღათურია, ჭანტურია¹.

ლ. მელიქსეთ-ბეგი (იმოწმებს კ. განს, ე. სენ-მარტინს, ე.ბოგომოლოვსა და სხვებს) გადმოგვცემს, რომ კავკასიის სახელწოდება კასების (კას-პ, კას-კუ) ტომის სახელწოდებას უკავშირდება. მათა სისტემის კასპიის დაკავშირება შეიძლება აგრეთვე ქალაქ კასპთან, კავკასიასთან².

გრ. ლაფანციანი თავის ნაშრომებში აღნიშნავდა, რომ ტერმინ “კაშკა”-ში “კაშ” ძირია, იგივეა, რაც “კასიტ”-ში გამოყოფილი ფუძე “კას” khaš სომხურად ნიშნავს მამაცი³.

ე.არძინბა ჯ. მაკუინის წიგნის ბოლოსიტყვაში (იმოწმებს გ.მელიქიშვილს, გ.გიორგაძეს, ი.დიაკონოვს) მიუთითებს, რომ ხატები და ქაშქები მონათესავე ტომები არიან., ქაშკა და აბეშლა ეკუთვნოდნენ აფხაზურ-ადიღეურ ენათა ჯგუფს⁴.

ამ მიმართულებით გვინდა გამოვეყოთ ს. ბადა, რომელმაც კელევაძეობა სხვა მიმართულებით წაიყვანა. მან არა მხოლოდ უარყო მანამდე გამოთქმული შეხედულებები, არამედ ქაშქას ტერიტორიაზე არსებული რამდენიმე სახელწოდება,

¹ დ.ბუდიაჩიძე, მითოსური პარალელები. – ლიტერატურული საქართველო, თბ., 2006, 16 ივნისი, გვ. 13; შეადარეთ: გ.გიორგაძე, ვის ეკუთვნის ქაშქები. – გაზ. თბილისი, 1999, 9 აპრილი, გვ. 3.

² Меликсет-беков Л. Введение в историю государственных образований Юга Кавказа, Тиф., 1924, с. 92-93.

³ Капанцян Гр. Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ереван., 1956, с. 134-135; მისივე, Хайаса- колыбель армян, Ер., 1947, ქვეთავი გაშვა ანუ კაშკა.

⁴ Маккуин Дж., Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, პოლოსიტყვა.

რომლებიც ძველადმოსავლურ წყაროებში მოიხსენიება, დაუკაშშირა ქართველურ სამყაროს. ამავე დროს მოგვცა თითქოსდა ამ ტოპონიმთა და ადამიანთა საკუთარ სახელთა სემანტიკური ანალიზი. მისი აზრით, ტერმინი ქაშკა უნდა დაიყოს ლაზ-მეგრულ ქა და შკა ელემენტებად. პირველი მათგანი აღნიშნავს რქას, ხოლო მეორე შუაში. საერთო ჯამში ქაშკა ნიშნავს “რქა შუაში”, ე.ი. ამ ქვეყნის “შუაში ყოფილა რქა”. მკვლევარი იქვე სვამს კითხვას, რქისებრ ხომ არ იყო ამ ხალხის ტერიტორია შეჭრილი ქვეყნის სიღრმეში.¹

მკვლევარი ნაშრომის სხვა ადგილას ქაშქაიას განმარტებისას ტერმინის პირველ ნაწილს (ქაშ) ყოფს ქა-შ ელემენტებად. ქა იქნება რქა და ეს სიტყვა ბანალური ტრადიციით რქიანს ნიშნავს, ხოლო შ-არის კუთვნილების მაჩვენებელი სუფიქსი და იხმარება მის წინ დასმულ სიტყვასთან ერთად, მივიღებთ ქაშ-ს, რაც ქართულად იქნება რქიანის კუთვნილება.²

ს. ბადაძე ქაშქას ქვეყნის ასურული ვარიანტის ეტიმოლოგიას მეგრული ენის გამოყენებით ხსნის. მისი აზრით, იგი უნდა დაიყოს აბე-შ-ლა და თითოეული ნაწილის შინაარსი შემდეგია: აბე იგივე ამბე-ამბავია, შ-ახსოვს, ლ-ციდან ვარდნა. საერთო ჯამში ტერმინი ნიშნავს “მეფობა ციდან ვარდნა”, ან „ვარდნის ამბავი ახსოვს“. მისივე აზრით, ქაშქა და აბეშლა მონათესავე ტომები არიან³. მკვლევარი იძლევა ქაშქას ქვეყნის ტერიტორიაზე დასახელებული ზოგიერთი ტოპონიმის ახსნას. ესენია: გახარია, თათაშთურია, თაქაშთურია, თახანთარია,

¹ ს.ბადა, ლაზ-მეგრულთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 282.

² იქვე, გვ. 327.

³ იქვე, გვ. 289-290, 296.

ვაშხაია, ქათხარია, ქათხაიდუა, დუდუშკა, ქაშალუვა და სხვა,¹ რომლებსაც სათანადო ადგილას განვიხილავთ.

კ. თოფურიას აზრით, თაქა-შ-თურია-ში თაქა-მამაკაცის სახელია, თური მეგრულად ნიშნავს გვარს ე.ი. თაქაშთურია განიმარტება, როგორც თაქას გვარისანი, შეადარეთ: ბალათურია-ბალის გვარისანი, ჭანტურია-ჭანის გვარისანი, ქუთათურია-ქუთას გვარისანი და ა.შ. მეკვლევარი მიუთითებს, რომ, მართალია, ჯერჯერობით არ ხერხდება განხილულ ქასქურ ტოპონიმთა და საკუთარ სახელთა მნიშვნელობის დადგენა, მიუხედავად ამისა, ეს სიტყვები მაინც იმსახურებენ ყურადღებას თავიანთი ბგერითი შემადგენლობით, ქაშქების ეთნიკური ვინაობის დასადგენად. ისინი მიუთითებენ უფრო მეტად ქასქების კოლხურ წარმომავლობაზე, ვიდრე აფხაზურ-ადიღეურ წარმომავლობაზე.²

ირ.ტატიშვილის მიხედვით, დღეისათვის კვლავ გადაუჭრელი რჩება საკითხი ქაშქების ვინაობისა და ენის შესახებ. ამ პრობლემის კვლევა გარკვეულწილად გადაჯაჭვულია ქართველური ენების და ხათური ენის მიმართულების კვლევასთანაც.³ მეკვლევარს იქვე მოყავს ი.ზინგერის შეხედულება, რომელიც არ უგულველყოფს გ.გიორგაძის ვარაუდს სამხრეთ კოლხურ, მეგრულ-ჭანურ ენებთან ქაშქების ენის ნათესაური კავშირის შესახებ, მაგრამ, მისი აზრით, ასეთ შემთხვევაში პრობლემას ქმნის ხათური ენა, რომელიც თითქოს უკავშირდება დასავლურ-კავკასიურ ენებს და ამავე დროს კავშირს

¹ იქვე, გვ. 298-304.

² კ.თოფურია, ვის ეკუთვნან ქაშქები, გაზ. თბილისი, 1999, 9 აპრილი

³ ირ.ტატიშვილი, ხეთები ქაშქების შესახებ,-სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 15.

ავლენს ქაშქებთანაც. ირ.ტატიშვილის აზრით, საკითხების კომპლექსური კვლევა გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ჩვენი უძველესი წინაპრების მეზობელ თუ მონათესავე ტომებზე.¹

ქაშქა ხეთურ წერილობით ძეგლებში მოიხსენიება ოდნავ სახეცვლილი ფორმებით –kaška, kašga, kaska, kašqa, gašga, gašqa, qaška და ა.შ. ეგვიპტურში – kškš (kaškaš), ასურულში – kašku, kaškaia, ელ-ამარნას არქივის ერთ-ერთ ტექსტში – Gašgaia.²

ერთი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ქასქას–ი ქაქანია,³ მეორის მიხედვით ქაქანი სიცხისა და დაღლილობისაგან,⁴ მესამეთი – ხშირი ქშენა სიცხისა და დაღლილობისაგან.⁵ ქაშანი – შამბში ან თოვლში გაქედილი გზა.⁶ ქაშა – ზოგი ვაშლის ჯიშია, სხვაგან წერია, რომ ქაშა ისეთი ვაშლია, რომელიც მეტისმეტი სიმწიფის გამო ფაშრდება; ზოგი ჯიშია ასეთი.⁷ ქაშაგ ძველად ერქვა მოზრდილ ტყვეს.⁸ მაგრამ არაა გამოირიცხული ეს სიტყვები ქართულში ქაშქი ხალხის თვისებების მიხედვით გაჩენილიყო. აჭარულ დიალექტში ქაშა ვაშლს დაუმწიფებელ ან ბუნებრივად მაგარ ვაშლს უწოდებენ.

¹ იქვე.

² ირ.ტატიშვილი, ხეთები ქაშქების შესახებ.–სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 14, შენ. ს; გმელიქიშვილი, ძიებანი საქართველოს, კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 84; გ.გიორგაძე, ხეთური ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) ტომთა ეთნიკური წარმომადგენლობისათვის. – ჟურნ. არტანუჯი, 2000, №10 გვ. 10.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 453.

⁴ ქართულ კილო–თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 568.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 271.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 454.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 275.

⁸ იქვე.

ქართულ ენაში კაშკაში-ძლიერი ბრწყინვა-ელვარებაა, მაგალითად ეარსკელაუების კაშკაში, მზეს კაშკაში გააქვს. კაშკაშა-რასაც კაშკაში გააქვს -ელვარე, მოკაშკაშე, კაშკაშა მოვარე.¹ კასკასი იგივეა, რაც კისკისი.²

სვანურ ენაში ქაშაკ - ძლიერის, შეუპოვარის (ქალის) სინონიმი; გაშ - დანა; გასკად, გასქა - ვიწრო ჩაკეტილი ადგილი, გას: 1 გოგმანი; 2 გასმა (ცეკვის ილეთი). ქაშან - საცალფეხო ბილიკი.³

ქაშქი ზაზა ფანასკერტელთან ასეა განმარტებული "რომელ არს წუენი ქერის კორკოტისა", ე.ი. ქერის ღერღილის ნახარში წუენი. ძველ ქართულში დამოწმებულია ამგვარი ტერმინიც: ქაშქის წყალი. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, ესაა "ნადუღარი ქერის წუენი". ჯ. შარაშენიძის გადმოცემით, მოყვანილი ტერმინები-ქაშქი და ქაშქის წყალი-იხმარებოდა ლუდის აღსანიშნავად. ასე იყო შემერეგშიც.⁴

სახელწოდება ქაშქას ახსნის რამდენიმე ვერსია ჩამოყალიბდა. ერთის მიხედვით ტერმინი უნდა დაიყოს ქა-შქა ან ქა-შ-ქა. ამ შემთხვევაში ქა ადამიანის საკუთარი სახელია (ქა, ქაი, როგორც საკუთარი სახელი, დასტურდება სვანურ წერილობით ძეგლებში; შეადარეთ: ქა-სივაძე, ქა-უელაძე, ქა-სელაძე, ქა-სძე, ქაი-ლიანი),⁵ შ - კუთვნილობითი სუფიქსი, ხოლო სუფიქსი ქა (ხა) ქვეყანა. ტოპონიმის სრული შინაარსი იქნება ქა-ს კუთვნილი ქვეყანა. მეორე შემთხვევაში შქა

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 261.

² იქვე.

³ ვ.თოფური, მ. კალდანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 166, 169, 779, 787.

⁴ ჯ. შარაშენიძე, შემერები და მათი კულტურა, თბ., 1983, გვ. 41-42.

⁵ ე.სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 548.

ელემენტი იმავე მეგრულ ენაში ნიშნავს შვილს, მსგავსად პაპასშკუა, შეადარეთ: პაპასკირი, პაპავა, პაპასშვილი, პაპაძე და ა.შ. ამ ანგარიშით ტერმინის სემანტიკა იქნება ქას შვილი თუ შვილები.

შემდეგი ახსნა იმაში მდგომარეობს, რომ ქა-ც და შკა (შკაია)-ც არის ორივე მეგრული სახელები. გვაქვს გვარი ქა-შაკაია, რაც იგივეა ქაშქაია-კასკაია (ასურულ წყაროში ასეა მოხსენიებული). ორივე ნაწილი დამოუკიდებელი სახელგვარებია, კერძოდ ქა და მისი ნაირსახეობანი ქაი, ქაა, დამოუკიდებელი სახელებია. ასევე დამოუკიდებელი პირსახელებია: შაკუ, შაკაია, შაკია. ხოლო ამ ორივესგან ნაწარმოები ქართული გვარები შემდეგია: ქაშაკაია, ქააიძე, ქაშაყაშვილი, ქაშაკაშვილი, შაკაია, შაკიშვილი, ქააძე, ქაილიანი, ქასძე, ჩარიქასძე და ა.შ.¹ მსგავსი სახელები (თუ სახელები და დინასტიური სახელები, იგივე გვარები) ქაშქებში იმ პერიოდში მრავლად იყო; მაგალითად: თალიფაცია, ცითახარია, ისქურუხა, თულმაღია და სხვა. ასეთივე რთული შემადგენლობის გვარები ამჟამადც მრავლადაა საქართველოში და ეს ყველამ იცის. მაშასადამე, გამორიცხული არაა ქაშქა ორი დამოუკიდებელი პირსახელისაგან შედგებოდეს. ქა და შქა=შაკა ან შაკაია, ია კი წვეულებრივი მეგრული გვარების ნაწარმოებელია.

¹ ი.მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 169, 188, 191; პ.ცხადაია, სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, თბ., 2007, გვ. 128, 327; ი.ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 772; ე.სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 535, 554.

შესაძლებელია ქაშქა-გაშქა კომპოზიტიური სახელი იყოს და შედგებოდეს ორი მეგრული სიტყვისაგან გა-შქა. პირველი მათგანი გა ნიშნავდეს გორას, ბორცვს,¹ ხოლო მეორე შქა-შუას. საბოლოოდ გაშქა-ს შინაარსი იქნება: “გორს შუა” (ადგილი), ე.ი. სადაც წარმოიშვა ასეთი სახელის მქონე დასახლება, ქალაქი. ტერმინში გამოყოფილ პირველ ელემენტს შევადაროთ უძველესი ქართული ქალაქის სახელი გა-არნი, ხოლო მეორე ელემენტს სამეგრელოს ტერიტორიაზე არსებული ასობით, მიკროტოპონიმი, ჩამოვთვალოთ ზოგიერთი მათგანი ზუგდიდის რაიონში: შქაშკარე, შქაშყარა, შქაშფერდი, შქაშღალე, შქაშკოკი, შქაშკოკიშ, ოხვამე, შქაღალ სკაია (სქაია) და ა.შ.² სამურზაყანოშია: შქატყა, შქაკონკი, შქაზენი, შქასუკი, შქაშსუკი და სხვა.³

იმ შემთხვევაში, თუკი ტერმინის სწორ ფორმად კასკა-ს მივიჩნევთ, მაშინ მისი ეტიმოლოგია შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირად: კა აქ უნდა იყოს ადამიანის ან ღვთაების ან ღვთაების სულიერი ორეულის სახელი.⁴ სქა-სკა-ფუტკარი. თუკი საკვლევი ტერმინის სწორ ფორმად ქაშქას ავიჩნევთ, მაშინ ქა მეგრულად რქაა (ქართულ დიალექტებშიც ასეა) შქა-შუა, შქაშა||შქაშა შუაზე ან ქა-შ-ქა, მაშინ შ-უნდა აღნიშნავდეს კუთვნილებას, ხოლო ქი ან ხი ქვეყანას, ხალხს. აქედან გამომდინარე ტერმინის შინაარსი იქნება “კა ღვთაების

¹ ჯ.შარაშენიძე. შუმერები და მათი კულტურა, გვ. 40.

² კ.ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, გვ. 130, 131, 188, 231.

³ კ.ცხადაია. ე.ჯოხუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 91, 195.

⁴ ძახიკ, გვ. 135, შენ. 2.

კუთვნილი ხალხი,” ან ქვეყანა, ან ქა-შქა=შუა მიწა, მიწა შუა ადგილას, ან კიდევ რქიანთა ქვეყანა, რქის ქვეყანა.

ტერმინ ქაშქას წარმომადელობის სხვანაირი ახსნა ასეთია: კასკაია უნდა იყოფოდეს ორ ელემენტად – კას და კაია. კას ქობულეთურ დიალექტში კარგს ნიშნავს, კაია კი აჭარულში ასევე კარგს. თუკი ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ საკვლევი სახელის სემანტიკა იქნება კარგზე კარგი, შესაძლებელია საუკეთესო.

ცნობილია, რომ ძირითადი ტომის თუ გაერთიანების სახელს სხვადასხვა წყარო (ხეთური, ეგვიპტური, ასურული) სხვადასხვა ფორმით გვაწვდიან. ამ ტერმინში არსებულ აფრიკატებს კ-გ-ქ-თი გადმოსცემენ, არადა მაშინდელი მცირეაზიული სამყაროსათვის აღნიშნული ბგერები უცხო არ იყო. ამიტომ გვებადება აზრი მათ მაგიერ ხომ იგულისხმება ღ ან ყ ბგერები, ამ ენებისათვის უცხო აფრიკატები. ასეთ შემთხვევაში ქართული ლექსიკური მარაგის გამოყენებით ქასქების ეტიმოლოგია შეიძლება ასეც წარმოვიდგინოთ: ყაშყაში – არწივის, ორბისა და მისთანას ხმაური, ყივილი, ღაშღაშ იგივეა, რაც ღაჟღაჟა – წითლად ელვარება, წითლად ბრწყინვა.¹ მით უმეტეს, რომ ბოლოკიდური -შ ქაშქას სატომო სახელს ეგვიპტურ წყაროებში თან სდევს – კაშკაშ (ეგვიპტურ წყაროებში ქაშქები მოიხსენიებიან ქშქშ-ის ფორმით²). შეადარეთ სამეგრელო-სვანეთის ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმები: ოდიში, ყორაში, ჩაინიში, ცაიში, აბაშა და ა.შ. თუმცა,

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 398, 506, 515.

² გ.გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომადელობისათვის, ახალც., 2000, გვ. 97.

რადგანაც ასურულ და ხეთურ წყაროებში ტერმინი შ-სუფიქსის გარეშე მოიხსენიება, ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ იგი შეიძლება კუთენილებითი სუფიქსი იყოს და ქაშქების ტომის ქვეყანას აღნიშნავდეს. შ მაწარმოებელი, როგორც ცნობილია, ამჟამადაც აწარმოებს მეგრულ-სვანურ გეოგრაფიულ ერთეულებს, ადამიანის საკუთარ სახელებსა და გვარებს: თათაში, დადაში, მარუში, ვანილიში, ბაღვაში და სხვა. მისი შემცვლელი საკუთრივ ქართულში წარმოდგენილია ს (ი) ბგერა: თბილისი, ქუთაისი, ბოლნისი, წაგეისი, კუმისი. სავარაუდებელია ასეთი ფორმაც ქაცქაცი-კანკალი თრთოლვა, ფანცქალი; ქაცქაცა-(ძვ.) ხის ტეცი (საბა).¹

შუამდინარეთში ერთ-ერთ სოციალურ ტერმინს ქაშქა მიწა ეწოდებოდა.² შენიშვნაში ნათქვამია, რომ ესაა მიწაა, რომელიც ეკუთვნოდა საზოგადოდ თემს, ან მისი უხუცესის საკუთრება იყო.³ ურარტულში, ე. ი. ძველ ქართულში Kaskal ნიშნავდა გზას, ლაშქრობას.⁴

ხათურ ტექსტში მთავრის ღვთაება წარმოდგენილია kašku სახელით.⁵ ხათები ქაშქები თუ არა მათი მონათესავე ტომები მაინც იყვნენ. ხათი (ხართი, ქართი?) ქართველური სამყაროა, რასაც მოწმობს მრავალი ლექსიკური მასალების ერთიანობა, ამიტომ ქაშქა-კასკა ხომ არ უკავშირდება მთავრის ღვთაების სახელს კაშკუ? ხათური კაშკა-ქაშქუ ასევე უკავშირდება ქართულ სიტყვას კაშკაშებს და რომელიც, როგორც მცირე-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 277.

² ძახიქ, გვ. 261.

³ იქვე, გვ. 267, შენ. 11.

⁴ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с. 378.

⁵ ძახიქ, გვ. 225, შენ. 2.

აზიულ სამყაროში, ისევე ჩვენში, საქართველოში, დაკავშირებულია მზესთან, მთვარესთან და იმასთან რაც კაშკაშებს. ძველ კაბადოკიურში დამოწმებულ სიტყვას კასკარა-ს ქართულად 'შეუფარდება სიტყვა კაშკაშა, ყარყარა,'¹ რაც იმას მოწმობს, რომ ხათურ-ქაშქურ-კაბადოკიური სამყარო იგივე ქართველურია. მაგალითად, მთვარე კაშკაშებს, ე.ი. მთვარე ელვარებს, მეტისმეტად ანათებს. ასე რომ, გამორიცხული არაა ქაშქების სატომო თუ ქვეყნის სახელი დაკავშირებული იყოს მთვარის ღვთაება კაშკა (თუ კაშკუ)-სთან. ქართულში კაშკაში სუფიქსი შ (ი) შეიძლება კუთვნილებითი იყოს და ნიშნავდეს იმას, რაც ეკუთვნის მთვარეს, ე.ი. კაშკუ ეკუთვნის (შ) მთვარეს (მისი ღვთაებაა) – კაშკა-ში ან კაშკუ-აშ-ი. სხვათა შორის, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კასიტების (კაშ-ითი, კაც-ითი) სახელწოდებაც წარმოშობილი უნდა იყოს მათი უმაღლესი ღვთაების kaššā-ს სახელიდან. ამავ ელემენტს შეიცავს აქაური პიროვნებების სახელები. ასურულ-ბაბილონური კაშუ (კასი) და ბერძნული კასფი (კასპი) იდენტურია; იგი შემონახულია კასპიის ზღვის სახელში.²

ქართველურ ენებში არის სიტყვა ქარქაში (ხმლის, ხანჯლის ბუდე). სვანურის ლენტეხურ დიალექტშია ქაშალ, ხოლო ლაშხურში – ქარქაში. ამ სიტყვას აქვს გადატანითი მნიშვნელობაც: ქომაგი, მფარველი.³ საკუთრივ ქართულსა და მეგრულშიც ასევე იხმარება ტერმინი ქარქაში. მეგრულ-

¹ Гозалишвили Г. Два этюда из истории Понта и Каппадокии, Тб., 1967, с. 103.

² ზ. შარაშენიძე. კასიტების პირველსაცხოვრისისა და მათი ეთნიკური ენობის საკითხისათვის. – საქართველოს მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961, №2, გვ. 106, 107.

³ ე.თოფური, მ, ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 378.

ში ქარქაშა ნიშნავს აგრეთვე კარგი ხასიათისას მხიარულს, მოკისკისეს.¹

ქართველურ ენებში სრულიად შესაძლებელია, რომ ძველი ტერმინი ქაშქა ან ქაშქაშ მოგვიანებით გადაქცეულიყო ქარქა-დ ან ქარქაშ-ად. მოვიყვანოთ მაგალითები: ძველქართულში გექონდა სიტყვა შჯული, აქედან მეშჯულე (რჯულის მეცნიერი, მოძღვარი); გვაქვს პარალელური ფორმარჯული და მერჯულე. პ. ინგოროყვას აზრით, ეს ფორმები ერთიმეორის ნაცვლად იხმარებოდა ძველქართულ ხელნაწერებში.² აქედან გამომდინარე, სრულიად დასაშვებია, რომ ქაშქა ან ქაშქაშ ქცეულიყო ქარქა-დ ან ქარქაშ-ად.

ტერმინში ქაშქა (ქაშქაია) შესაძლებელია ადამიანის ორი საკუთარი სახელი იმალებოდეს: ქაშ და შქა, გაფორმებული მეგრული ტოპონომიკური სუფიქსით -ია; საბოლოოდ გვექნება ქაშქაია, ზოგჯერ იგი გაფორმებულია შ სუფიქსით – ქაშქაშ (შეადარეთ საქართველოში გავრცელებული სახელები – ქა და შაკა).

საქართველოში გავრცელებულ გვარებში აშკარად შეინიშნება სატომო სახელ ქაშქა-კასკა-სთან კავშირები. აი ისინიც: კასაპაშვილი, ქაშაყაშვილი, ქამადაძე, ქასივაძე, ქაშიბაძე, ჭირაქაძე, ქასილაძე, კასატიანი, კაშაშვილი, ქაშაკაშვილი, კაშია, გვაქვს სამეგრელოში გავრცელებული სახელი ქესქია, პროტოტიპი ქასქიასი. ქესქიაშ ნაფოტნი, იქვე ტოპონიმიცაა, ქესქიაშ ღალ-ჰიდრონიმი და ა.შ.³ (პ.ცხადაია, 2007:65,30).

ამრიგად, ქაშქას სატომო გაერთიანების ქვეყანა, იგივე ქართველური (მეგრული) სამყაროა და არა აფსუურ-ადიღუ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 128, 129.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 18-23.

³ პ.ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, გვ. 65, 130.

რი. ტერმინ ქაშქას სემანტიკა ასეთია: ქა-შქა ან ქა-შ-ქა, ე.ი. ქა-ს კუთვნილი ქვეყანა ან ქა-ს შვილი თუ შვილები, შთამომავლები. ერთ-ერთი ფორმა კაშია, მიუთითებს მას-ზედ, რომ შეიძლება ქაშ (ქას) სახელი იყოს, ხოლო ია მეგრული ტოპონიმებისა და გეარსახელების მაწარმოებელი სუფიქსი. კაშ-ია ნიშნავს კაშ-ის შვილებს, შთამომავლობას. სხვათა შორის, იგივე ფუძეა კასიტების სატომო სახელშიც: ქაშანა, კასი, კასინი; მათ მეფეს სახელად პქეია კაშ-ტილ-ია.¹ მსგავსი გვარი – კაშია, მეგრულში დღესაც არსებობს, რომელშიც გამოიყოფა ადამიანის საკუთარი სახელი კაშ (კაში) და მეგრული მაწარმოებელი – ია. ამ უკანასკნელი მსჯელობიდან გამომდინარე, კაშქი ნიშნავს კაშის ქვეყანას, კაშის კუთვნილებას.

ასევე, გამორიცხული არაა, სახელწოდების წარმომავლობა დაეუკავშიროთ ხათური მთვარის ღვთაების სახელს – კაშკუ, რაც იგივე ქართული კაშკაშია. ქაშქა-აბეშლა რომ ქართველური სამყაროა, ამას მოწმობს ის გარემოებაც, რომ ქაშქას ვარიანტად ხეთურ ძეგლებში გვხვდება ტერმინი მექაშქა, სადაც, ჩვენი აზრით, მე- პირველი პირის ნაცვალსახელი ან ქართული ტოპონიმიკური პრეფიქსი უნდა იყოს.

¹ В. Хинц. Государство Элам, М., 1977, с. 25, 114; А. Хачатрян. Пересмотр древнейшего периода Наири-Урартской истории, Эр., 1932, с. 29.

ქაშები საქართველოს ტერიტორიაზე და მათი მთავრობები

ქაშები (აბეშლავები), რომლებიც შიშის ზარს სცემდნენ მაშინდელი წინა აზიის უძველეს სახელმწიფოებს — ხეთებს, ასურელებსა და სხვებს, ხეთის იმპერიის დანგრევის შემდეგ ფაქტიურად ისტორიის არენიდან ქრებიან. დროდადრო, ძვ.წ. XII საუკუნიდან მოყოლებული, ისინი ისევ ჩნდებიან ასურულ წერილობით წყაროებში. ტიგლათფილესერ I (1115-1070წწ.) ასურეთში მეფობის დროს ქაშები ურუმიელებსა და მუშქებთან კავშირში მოიხსენიებიან ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ასურეთის სამფლობელოებში შემოსეულთა სახით. ქაშქა სახელის ვარიანტად ასურულ ღურსმნულ ტექსტებში გვევლინება აბეშლა. როგორც აღინიშნა, მკვლევრები პირველს აახლოებენ ჩერქეზთა სახელწოდებასთან, რომლებიც ძველქართულ წერილობით ძეგლებში ქაშაგ-ის სახელით არიან ცნობილი. რუსული წყაროები მათ კოსოგ-ს უწოდებენ. მეორის სახელის (აბეშლა) მსგავსებას ხედავენ აფხაზეთის ტერიტორიაზე ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში მოსახლე ერთ-ერთი ტომის სახელთან აბშილი და მათ ქვეყანასთან — აბშილეთთან.

ჩვენი კვლევის შედეგებიდან გამომდინარე, ქაშები და აბეშლავები შეუძლებელია ყოფილიყვნენ იგივე ჩერქეზ-აფხაზურ-ადიღეური ხალხის წინაპრები, რადგან, როგორც დავინახავთ, ქაშქა-აბეშლას სატომო გაერთიანების ტერიტორიაზე მოხსენიებულ 170-მდე ტოპონიმისა და ქაშქური ადამიანების საკუთარი სახელების სემანტიკა, მათი შედარება ქართულ, უფრო კი მეგრულ სახელ-გვარებთან და ტოპონიმებთან ასეთი შეხედულების არსებობას არ ეთანხმება. რატომაა, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღ-

მოსაველეთ შავიზღვისპირეთში ქაშქა-აბეშლას სახელები ერთად, გვერდიგვერდ ფიგურირებენ. თანაც მცირე აზიაში საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების განაპირას მცხოვრები იგივე ტომები ძველ ეპოქაში ხეთურ-ასურულ წყაროებში მოიხსენიებიან, ხოლო კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთში მოიხსენიებული ქაშქა (კოსოგი?) – აბეშლა (აბშილი), მოგვიანებით ახალი წელთაღრიცხვის შემდეგ ეპოქებში. აღნიშნულ რეგიონში მცხოვრებ ტომთა სახელებს შორის დამთხვევა შემთხვევითი როდია. ჩვენ გვგონია, რომ აღნიშნული სატომო სახელწოდებები (ქაშქა, აბეშლა) იქ მოსახლე ქართველმა ტომებმა (მეგრელებმა და სვანებმა) გადმოიტანეს ჩრდილოეთში, ძველადმოსაველური ხანის დასასრულ ეტაპზე ან ანტიკური ხანის დასაწყისში. ისიც მინდა შევნიშნო, რომ ქაშქა-აბეშლას არაერთარი კავშირი არ აქვთ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთში თურუსეთის სტეპებიდან დაძრულ აფსუ-ჩერქეზ ტომებთან. აფხაზეთისა და მის ირგვლივ ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა მხოლოდ და მხოლოდ სვანურ და მეგრულ ენაზე მეტყველი ხალხის ერთობა იყო. ამაზე მიუთითებს არა მხოლოდ სახელწოდება აბასკი, რომლის ფუძე ბასკ-ბასყ სვანურია და მარწყვს ნიშნავს, არამედ მრავალი ფაქტი და მოვლენა. ასევე აფსილი-აფსირი, რომელიც სწორედ ასეთი ფორმითაა დადასტურებული ფლავიუს არიანესთან, დაკავშირებულია ქართულ სიტყვებთან: ფსორ – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკერ – ძირი, ფშა-ფშანი – მდინარის ახლოს გამონადენი წყარო, ფშატა-ლა – თოვლში ნარევი წყალი გაზაფხულზე და სხვა.

აბასკები და აფშილეთი, უფრო ზუსტად, აფსილები ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში მოიხსენიებიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე. უნდა ვაღიაროთ, რომ

ისინი ცოტათი ადრე მაინც ბინადრობდნენ ამავე ტერიტორიაზე, რადგან მათ ამ პერიოდისათვის (ახ.წ. 131წ.) სამთაუროებიც კი ჰქონიათ. აღნიშნულ პერიოდში (ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე), სტრაბონის გადმოცემით, აფხაზეთში მოსახლეობდნენ სვანები, რომლებსაც “პყავთ მეფე, 300 კაცისაგან შემდგარი საბჭო და როგორც ამბობენ, მათ შეუძლიათ გამოიყვანონ 200-ათასიანი ლაშქარი.”¹ მისივე გადმოცემით, მათ იბერებსაც უწოდებენ.² სხვათა შორის, ეს მონაცემები თანამედროვე ეპოქაშიც ნაწილობრივ დასტურდება.

სტრაბონის მიერ აღნიშნული მონაცემებით შეუძლებელია სვანებს არა მხოლოდ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია, არამედ მიმდებარე რაიონებიც რომ არ სჭეროდათ. რამდენადმე გაზვიადებულიც რომ იყოს სვანების ლაშქრის რაოდენობა, ან თუნდაც აღნიშნულ სამხედრო ძალებში მთელი მოსახლეობის ცოცხალი ძალა იგულისხმებოდეს, მაინც ბევრია მხოლოდ ერთი აფხაზეთისათვის, რადგან, როგორც ცნობილია, იმავე პერიოდში სტრაბონისავე ცნობით, იბერიელებს გაცილებით უფრო ნაკლები სამხედრო ძალის გამოყვანა შეეძლოთ, ვინემ მათ მეზობელ ალბანელებს. ამ უკანასკნელთ პყოლიათ 22 ათასი ცხენოსანი და 60 ათასი ფეხოსანი მეომარი.³

კლავდიოს პტოლემეაიოსის (90–170წწ.) მონაცემების მიხედვით, მდინარე ყუბანი გადიოდა სვანების ტერიტორიაზე.⁴ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სახელწოდება მდინარისა ყუბანი და ძველი სახელი არდონტი (ვარდან–არდანი) არის ქართველური წარმომავლობისა. პირველი

¹ Страбон. География, Лен., 1964, с. 473.

² იქვე.

³ იქვე გვ. 476.

⁴ Дж. Гамахрия, Б. Гогия. Абхазия – историческая область Грузии, 1997, с. 336.

აღნიშნავს ყრუ უბანს (ე.ი. ყრუ უბანი-ყრუბანი-ყუბანი). მეორე სახელწოდება (არდ-ონი) არდ-ართ ქართულში, მეგრულში ერთს ნიშნავს, ინ-ი კი სუფიქსია. ქართველურ სამყაროში მსგავსი სახელები არაერთი სხვაც გვხვდება – ადამიანის საკუთარი სახელები, გეარები, ტოპონიმები და ა.შ. ბერძენი მწერლისავე გადმოცემით, მდინარე სოანა,¹ რომელიც იგივედება თერგთან,² ამ მხარეში სევანების განსახლებაზე მიუთითებს (სტრაბონთან სევანები სოანას ფორმითაა გადმოცემული). ასე რომ, სევანური ტომების საცხოვრისს წარმოადგენდა არა მხოლოდ აფხაზეთი, არამედ მიმდებარე ვრცელი ოლქებიც. ასევე საგანგებოდაა აღნიშნული უძველეს წერილობით ძეგლებში როგორც ქაშქების, ისე სევანების მოსახლეობაში არსებული უხუცესთა საბჭოების შესახებაც, რომლებიც თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვითაც დასტურდება. ამ მხარეში ამჟამად მოქმედებს უხუცესთა საბჭო, ისეთივე, როგორიც იყო 2 ათასი წლის წინ. გ. მელიქიშვილის ცნობით, ამ დროს ქაშქებში ვხვდებით გეაროვნული წყობილების დროს სამხედრო დემოკრატიას, სატომო საბჭოს, უხუცესთა საბჭოს და ბელადს.³

ანტიკურ და ადრეულ შუა საუკუნეებში სევანური ტომების განსახლების არეალი მოიცავდა ტერიტორიას აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიდან იმიერკავკასიის ბარამდე.

¹ კტოლემეაიოსის რუკაზე მდინარე სოანა თანამედროვე მდინარე ახ-სუს შეფარდება (с. Т. Еремян. Страна махелония надписи Кааба-и-зардушт-ВДИ, 1967, №4, с. 57.).

² К.Алиев. Новое о границах древней Кавказской Албании. - V всесоюзная сессия по древнему востоку 1971 г., тезисы докладов, Тб., 1971, с. 130-131.

³ გ.მელიქიშვილი. ძიებანი საქართველოს კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის ძველი ისტორიის დარგში, თბ., 1999, გვ. 91.

მდინარე თერგსა და ყუბანს შორის.¹ ე. თოფურიას აზრით, სვანები მოსახლეობდნენ ჩრდილო კავკასიაში, ყაბარდო-ბალყარეთის მთიან ნაწილში, ლენხუმსა და რაჭის ჩრდილო ნაწილში; ბალყარები და ყარაჩაელები წარმოშობით სვანები არიან.²

საქართველოს ტერიტორია რომ ყუბანამდე და ეოლგის შესართავამდე ვრცელდებოდა, არც ესაა ახალი. ლეონ I აფხაზთა (მეგრელთა, სვანთა) ერისთავი საქართველოს ნაწილად თვლიდა ტერიტორიას კელასურიდან დიდი ხაზარეთის მდინარემდე (ეოლგა), თავისთავს კი – საქართველოს სამეფო კარის ქვეშევდრომად.³

ა. სონდულაშვილი წერს, რომ სვანები მოსახლეობდნენ ჩრდილო კავკასიაში, რომელიც ყუბანის ტერიტორიასაც მოიცავდა. სწორედ ამის გამო გვხვდება შუა საუკუნეებში ტერმინი–დიდი სვანეთი. აქ ნაწილებია სონის გზა. ოსები მდ. ურუხის ხეობაში გვიან ჩამოსახლდნენ.⁴

აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოსახლე აბეშლა-აფსილი-აბშილი იგივე სვანები მეგრელები (პტოლემეიოსის სვანო-კოლხები, ფავსტოს ბუზანდის ეგერო-სვანები) რომ არიან, ამას მოწმობს ბიზანტიელი მწერლის პროკოპი კესარიელის (VI ს.) ცნობაც. მისი მოწმობით, აჯანყებულ მისიმიანებთან მოსალაპარაკებლად ბიზანტიელებს აფშილები გაუგზავნიათ, იმის გამო, რომ ისინი ერთმანეთის მონათესავენი ყოფილან და არ განსხვავდებოდნენ ენითა

¹ თ. მიბრეანი. მეგობრობის სათავეებთან, თბ., 1986, მისივე, სვანი და სვანეთი ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის –სქაუქტ, გვ. 464.

² იხ. კრ. ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 80-166.

³ ჩენი საქართველო. ივ. ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ. 67-69.

⁴ ა. სონდულაშვილი. „სამხრეთი ოსეთი საქართველოში?“ თბ., 2009, გვ. 37.

და ჩვევებით. მისიმიანები იგივე სვანები უნდა იყვნენ (შეადარეთ მისიმიანი-სვანთა თვითსახელ მუშუანს, მოსინიკს). ბიჭვინთამდე სვანების განერცობაზეა საუბარი აგრეთვე VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში, ოღონდ ჩრდილოეთის მხრიდან.¹

ყოველივე ამას მხარს უჭერს აგრეთვე არქეოლოგიური მასალებიც. კოლხური კულტურის დამახასიათებელი ატრიბუტებია აღმოჩენილი როგორც ჩრდილო კავკასიაში, ისე ყიმირის ნახევარკუნძულზე. ყუბანის უძველესი დროის კულტურა ისეთივეა, როგორიც სამხრეთ კავკასიის კულტურა. ჩრდილო კავკასიის ფენები გათხარა ე. შანტმა და მისი წიგნები ინახება ეროვნულ ბიბლიოთეკაში.² ყირიმშია ნაპოვნი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი შრომის იარაღები: წაღდი,³ ცულები, გრაფიტო წარწერით – კოლხი, კოლხური თეთრი და ა.შ.⁴

ნ. მარის აზრით, კოლხური ტომები, საკუთრივ მეგრელები ყირიმშიც ბინადრობდნენ (პანტიკაპეამდე)⁵. ყირიმში გასულ საუკუნემდე მართლაც შემორჩა ქალაქები სახელწოდებით: ქუთაია, დია, კონცხი აია ყირიმის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაწილში. ქალაქები და ქვეყნები მსგავსი სახელწოდებებით უძველესი დროიდან მოყოლებული დღემდე არსებობდნენ როგორც ქართველი ტომების განსახ-

¹ С.Б. Ашурбеили. Древнесармские письменные источники V-VII вв. о племенах и народах Кавказа. - Источниковедческие разыскания. Тб., 1988, с.227.

² წიგნი მითითებულია ნ. ფოფხაძის ნაშრომში. - გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 ივლისი, შეადარეთ: თ. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 220; მისივე, ქართველურ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ.15, 59-60.

³ А. Кахидзе, Н. Кахидзе. Древнекохидское хозяйственное орудие из глины. - Российская археология, 1993, №3, с.198-203.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 20.

⁵ პანტიკაპეონი დააარსა აიეტის შვილმა (იქვე).

ლების არეალში, ისე ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე: ქუთა-ქუთაია-საქართველოს ქალაქი (ქუთაისი), ქუთა-ურარტუს ქალაქი, ჩრდილოეთ მესაპოტამიაში. დია შევადართ ქართული სახელმწიფოს დია-ოხ-ი-ს სახელს. სოხუმის ანტიკურ სახელს დიო-სქურ-ია, ქართულ გვარს დია-ურ-ი. აია-ასეთი სახელით აღნიშნულ მიწაწყალზე 20-მდე ქალაქი, ოლქი და ქვეყანა არსებობდა, მათგან მნიშვნელოვანი იყო ჰ-აია-სა, დ-აია-ენი, უ-აია-ის-ი. ბერძენ-ლათინი ავტორების (ფსევდოსკილაქსი, პლინიუსი, პტოლემეაიოსი, სტეფანე ბიზანტიელი) გადმოცემით, შიგ კოლხეთის შუაგულში არსებობდა ქალაქი აიას სახელით (ქუთაისი ან ნოქალაქე-არქეოპოლისი). პომპროსის გადმოცემით, ასე ერქვა კოლხეთის ოლქსაც და ქვეყანასაც.¹ ლეგენდარული ქართველი მეფის აიეტის სამეფოს. ქუთაია, დია და აია ქართული ეტიმოლოგიის მქონეა. აზოვის ზღვის უძველესი სახელი, მეოტი-მეოტიდა, რომელსაც ბერძენი ისტორიკოსი ჰეროდოტე ასახელებს, ისიც ქართულია.

აია სვანურ მითოლოგიაში მიწისქვეშეთისა და მიწათმფარველობის ღვთაება იყო. ქუთაია გაფორმებულია ია მეგრული სუფიქსით, ძირი ქუთა, ჩვენი აზრით, ან ადამიანის საკუთარი სახელია (ასეთ შემთხვევაში ნიშნავს ქუთას შვილებს) ან თავისუფალი ადგილი მთებს შორის (შეადარეთ ქუთნა-გამოქუთნას)². ან კიდევ ქუა-თა, ქვადან მომდინარეობს.³ რაც შეეხება დიას, იგი შეიძლება აია ფუძედან იყოს განვითარებული. დ ქართველურ ენებში ხალხის კატეგორიის სიმრავლის მაჩვენებელია. თავდაპირველი დ-აია-დან შეიძლება მომდინარეობდეს დია. გვაქვს მეორე

¹ Гомер. Одиссея, перевод В. Жуковского, М., 1981, с. 158, 167. 171.

² რ. გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 118.

³ ვ. ჯაოშვილი. ქუთაისი, თბ., 1989, გვ. 57.

ვარიანტიც. დია მეგრულ-სვანურში დედაა. დია-ო საქართველოში ადამიანის საკუთარი სახელიცაა, დიაური-ქართული გეარია, სოფელიცაა (დია) კლარჯეთის ტერიტორიაზე.¹ როგორც ზემოთ ითქვა, პეროდოტეს უწინარესაც აზოვის ზღვას მეოტიდა ერქვა, მის გვერდით მოსახლე ხალხს მეოტები ერქვათ. რას ნიშნავს მეოტი? ეს სიტყვა ქართულ ლექსიკონებში განმარტებულია, როგორც გაქცეული, განტოლვილი, გადახვეწილი.² „ქართლის ცხოვრების“ დანართში მეოტი-გამოქცეულს ნიშნავს.³ ესაა ძველი ქართული სიტყვა და ნიშნავს გაქცეულს, მოხეტიალეს, შეიძლება მომთაბარესაც.

არისტარქეს (ძვ. წ. 65-47 წწ.) მართველობის პერიოდში კოლხეთის სამეფო მოიცავდა როგორც კოლხეთს, ასევე ყირიმსაც ტრაპიზონის მხარის ჩათვლით. ეს აღიარა რუსმა ი. პროცენკომაც, თავის წიგნში საქართველოს შესახებ.⁴ ქართველ მეფეს მითრიდატე VI ევპატორს (121-65 წწ.) არა მხოლოდ აღნიშნული მიდამოები (მათ შორის ყირიმიც) ეჭირა, არამედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთიც ქართველი ტომების (ხალიბები, ხალდები, ტიბარენები, მარები, მაკრონები, სანები, მოსინიკები, ღრილები, სკეითინები და სხვათა) მიწა-წყალი. სხვათა შორის, კოლხეთაიას სამეფოს იგივე ტერიტორიები ეპყრო აიეტის მეფობის (XIII ს.) პერიოდშიც, დიოდორე სიცილიელი გადმოგვცემს,

¹ ს. გოგიტიძე. დაიენი-დიაოხი, გვ. 154.

² ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 276.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 444.

⁴ ჩუენო საქართველო. ივანე ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ.19.

რომ აიეტი კოლხეთში მეფობდა, მისი ძმა პერსესი ტავერიკეზე.¹

აკად. ნ. ვავილოვს ხორბლის ჯიში მახა უნახავს ყირიმის არქეოლოგიურ მასალებში და აღუნიშნავს, რომ ეს ჯიში მხოლოდ ყირიმსა და კავკასიაში გვხვდება, რაც მოსახლეობის ერთგვაროვნებაზე მიუთითებსო. ყირიმში მოპოვებული სხვა სახის მასალებიც ქართველური წარმომავლობისაა.²

ბოსფორის სამეფოს ტერიტორიაზე ქერჩის მიდამოებში ნაპოვნ ბერძნულ წარწერებში (თარიღდება ძვ.წ. IV ს-ით) მოიხსენიებიან კოლხები: ფილოკომოსი კოლხის ძე და მაძისი კოლხის ძე. ქერჩს ვესტბერგისა და ნ. მარის გადმოცემით, IX საუკუნეში ერქვა Kor_wd II კორდ II კერჩ.³ კორ II კურ ძირიანი ტიპონიმები ქართული წარმომავლობისაა. შეადარეთ ქართული სოფლების სახელები: კურანი ფასიანის მხარეში, კურუშეთი, კორტოხი, კორიდეთი, კორაანი, მდინარე კური (მტკვარი), ქვეყანა კულხა-კოლხეთი, ურარტულ წყაროებში ქართული ქვეყნები: კურიანი, კულიანი, კულხახალი, კუარზანი, ბორცვი კორღანო და უამრავი მიკროტოპონიმი კორტოხის თუ კორტოხას სახელით საქართველოში.⁴ ქართული გვარებია: კორკელია, კოროშინაძე, კორტავა, კოროხია, კორძია და სხვა.⁵ საერთოდ, კორ-

¹ თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, თბ., 1977, გვ. 88.

² ჩენო საქართველო. ივანე ჯავახიშვილი აფხაზეთის შესახებ, ავტორ-შემდგენელი ნ. ფოფხაძე, თბ., 2002, გვ.12.

³ Н.Я. Марр. Этно и топонимия восточной Европы, Лен., 1935, с.164, 182.

⁴ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, ბათ., 1959; მისივე ნაშრომი იხილეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებულში, IV, თბ., 1971.

⁵ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 705.

კორი-კორა ფუძე ძალზედ გავრცელებულია ქართულ ტოპონიმიაში.¹

რა სემანტიკის მატარებელია ფუძე-ძირი კორ? ქართულში კორას აქვს შემდეგი მნიშვნელობები: 1) კარის საკეტი ხის კოჭი. 2) იგივეა, რაც საქედური (უღლის ამოწეული ადგილი, რომელიც ხარს ქედზე ედება; კორდ-მინდორი, რომელიც წლების განმავლობაში არ მუშადებოდა; კორტოხი-გორაკი, მაღლობი და ა.შ.²

რა თქმა უნდა, ყოველივე ზემოთ მოყვანილი ახალი ერის დასაწყისისათვის ყოველმხრივ გამოირიცხავს აფსუა-ჩერქეზული მოდგმის ტომების არსებობას აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ისინი ამ პერიოდში კასპისა და არალის ზღვასთან მოსახლეობდნენ. აქ ბინადრობდნენ მხოლოდ კოლხები და სვანები. პლინიუსიც (23-79 წწ.) აღნიშნავს ამ მხარეში რამდენიმე სვანური ტომის (სანების-სანიგების) არსებობას.³ არაერთი ბერძენი და რომაელი მწერალი მიუთითებს ამ მხარეში სანების, სანიგების,⁴ სვანების, სოანების, კოლხების, კოლების, კორაქსების, პენიოხების მოსახლეობას, რომელთაც, პტოლემეოსის ენით რომ ვთქვათ, სუანო-კოლხები (სვანო-ეგრისელები) ეწოდებოდათ.⁵ პროკოპი კესარიელის ცნობით, სვანეთის მოსახლეობას უჭი-

¹ რ. გორდეზიანი. წინაპერძნული და წინაქართველური, გვ. 117.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 269.

³ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია. - ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თარგმანი აღ. გამყრელიძისა, თბ., 1973, გვ. 32.

⁴ სატომო სახელი სანიგი სანგის ფორმით დადასტურებულია ურარტუს ტერიტორიაზე, რომლის მმართველი დინასტია და მოსახლეობის 80% მეტს შეადგენდნენ ქართველი ტომები.

⁵ ჩვენო საქართველო... გვ. 22; ახლანდელი ტაშკენტის ადგილას ძველ ციხე-სიმაგრეს ერქვა ჩაჩი (შეადარეთ ჩაჩა, ე.ი. ჩაჩის შვილები, შთამომავლები); ვ. იანი. კოცონები ყურღანებზე, თბ., 1970, გვ. 283, შენ. 1.

რავს კავკასიის მთების მწვერვალები და გარშემო ტერიტორია. ზოგიერთი მათგანი მათ კორაქსებს, კერკეტებს, პენიოხებს, აბასკებს, სანებსა და სანიგებს ეძახის. ვფიქრობ, მართებული უნდა იყოს გ. ერაძის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ ამ შემთხვევაში, დასახელებულ ჯგუფთაგან, ყველა სატომო სახელს არ უნდა წარმოადგენდეს, ზოგიერთი შერქმეულია თვით ბერძენ-ლათინთა მიერ და არა მხოლოდ მათ მიერ, არამედ ზოგიერთი მათგანი თვით ქართველთა მიერაც. გ. ერაძე მიუთითებს, რომ ტუაფსესა და ტრაპიზონის რეგიონებში მოსახლე ერთი და იმავე სახელწოდებით მოხსენიებული ტომები (პენიოხები, კერკეტები, კორაქსები, აბაზგები, სანიგები, სანები და ა. შ.) მეცნიერთა მიერ ეთნონიმებად არის მიღებული. მეკვლევარი მართებულად მიუთითებს, რომ კოლხურ კულტურაზე უადრესი აფხაზურ-ადიდური სამეაროს შეთხზვისა და დამკვიდრების უსუსური საფუძვლები მეცნიერებას არ გააჩნია. ჩამოთვლილ ტომთაგან ყველა მათგანი ქართული სიტყვებით იშიფრება. აფხაზი—ქართული განზოგადოებული ცნებაა და აღნიშნავს აფხაზეთში მცხოვრებ ქართველებს. აბაზდი—აბაზა—ავსარი ქართული მიკუთვნილებითი ფორმაა იმ აფხაზთა, ანუ ქართველთა, რომლებიც ეგრისის სამეფოს სამოსახლდერეო ფეხქციას ასრულებდნენ ყვეოდალური ურთიერთობიდან თავისუფალ, ნებაყოფლობით ურთიერთობაში,¹ სუღხან-საბას (18ს.) ლექსიკონის მიხედვით:

ა) “კესკეტონი—არიან კაცთა ღამეთა მცველნი, რათა ბოროტად მოქმედნი არა უტეონ.”

¹ გ. ერაძე, როდის და როგორ შეტრიალდა აფხაზეთი? — გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1996, 5 იანვარი.

ბ) “ინიოხი—რაინდი.” მისი წარმომავლობა პენიოხიდან ეჭვს არ იწვევს. მით უმეტეს, რომ პენის, ცხენის თუ პუნეს გარეშე რაინდის ფუნქცია წარმოუდგენელია.

გ) “ქორაკი—აქშარა”—უღაგმო აღეირი ცხენის. კელაე საცხენო ატრიბუტიკასთან დაკავშირებული ტერმინებია—კორაკსიც. ისინი მარუხის უღელტეხილს აკონტროლებდნენ ორივე მხრიდან. აქვე იყო გეოგრაფიული ტოპონიმი კორაკსის კედელი.

გ. ერაძე სვამს კითხვას და თავადვე პასუხობს: შეიძლება კი ამდენი ზუსტი აზრობრივ-ფონეტიკური დამთხვევა შემთხვევითობას მივაწეროთ? რასაკვირველია, არა.¹ აფხაზეთსა და ჯიქეთს ქართველების საცხოვრისად წარმოგვიდგენს იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი, იგი გვიაზნობს, რომ აფხაზეთისა და ჯიქების ქვეყნებში მშენიერი ტაძრები დგანან ქართულად აშენებულები და ქართული ზედწარწერით: ანაკოფიასა და ბიჭვინთაში არის კოლხიდის გურიისა და იმერეთის პატრიარქის საჯდომი.² მსგავსი მაგალითის მოყვანა შეიძლება უამრავი.

ა. ბაქრაძე რეკომენდაციებს აძლევს ჟურნ. არტანუჯის რედაქციას აფხაზეთის თემაზე სპეცნომრის გამოშვებასთან დაკავშირებით. იგი წერს: “აფხაზეთის ტერიტორიაზე უზარმაზარი ქრისტიანული ტაძრებია. ქრისტიანობა წიგნიერი რელიგიაა. უწიგნოდ ქრისტიანობა წარმოუდგენელია. “აფხაზურად”, უფრო სწორად, აფსუურად წიგნი პირველად მე-20 საუკუნეში დაიწერა. მაშინ რომელ ენაზე მიმდინარეობდა წირვა-ლოცვა ამ ტაძრებში? რა თქმა უნდა,

¹ იქვე, გაგრძელება 6 იანვრის გაზეთში.

² არქანჯელო ლამბერტი. საქართველოს აღწერა, თარგმანი აღ. ჭყონიასი, თბ., 1938, გვ. 10.

ქართულად. ამას ამ ტაძრების ქართული წარწერებიც ადასტურებენ...“¹

ხეთური და ასურული წყაროების ქაშქა (გასგა)—აბეშლად რომ მეგრულ-სევანური წარმომავლობის თემებისაგან იყო წარმომდგარი, როგორც აღინიშნა, ამას ადასტურებს არაერთი ბერძნულ-რომაული წყაროს მონაცემები. იმავე ტერიტორიაზე, რომელზედაც ძველად მოსავლურ ხანაში ქაშქები ბინადრობდნენ, მოგვიანებით, ანტიკურ ხანაში, მხოლოდ და მხოლოდ ქართველური (მეგრული, სევანური) ტომები მოსახლეობდნენ. ამ ტომთა და დასახლებულ პუნქტთა სახელწოდებების სემანტიკა აღნიშნული ენების ლექსიკური ფონდის საშუალებით იხსნება. ქაშქა—აბეშლას ტომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ანტიკური ხანის დასაწყისისათვის არ იხსენიებიან, რის გამოც საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ისინი აქედან სწორედ ამ დროს ან მომდევნო ხანაში უნდა გადასახლებულიყვნენ როგორც კავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ასევე საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიის სხვა ოლქებისათვის უნდა მიემართათ და იქ დასახლებულიყვნენ. ასეთი შეხედულების მართებულობაში გვარწმუნებენ ტოპონიმები, რომლებიც მკვლევართა და ჩვენი შეხედულებითაც, დაკავშირებული უნდა იყოს სატომო სახელ ქაშქა—აბეშლასთან: მთა კასპია, დასახლება კასპი, კაცხი, კასპიის ზღვა, კასპიის ბჭე, კასპიის გასასვლელი, ტომი კასპიები, ოლქი კასპიანა და შესაძლებელია კახი—კუხი—კოხი (დაახლოებით კახეთის ტერიტორია).

სტრაბონის დროისათვის, ე. ი. ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე, ტომი კასპიები და მათი ქვეყანა კასპიანა უკვე აღარ არსებობდა. როგორც ჩანს, ეს ტომი

¹ ჟურნ. არტანუჯი, №10, თბ., 2000, გვ. 7.

შეერწყა ალბანურ ტომებს. სავარაუდოა, რომ მათი გაქრობა ძვ. წ. III–II საუკუნეებში უნდა მომხდარიყო. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ ამათ პეროდოტე მოიხსენიებს, იგი მათ ახასიათებს, როგორც თავის თანამედროვედ, ე. ი. ძვ. წ. V საუკუნეში. ისინი, მისი თქმით, შედიან მე–11 სპარსულ სატრაპიაში.¹ ბერძენი ისტორიკოსი მათ ქვეყანას კასპიანას უწოდებს, თავისი ნაშრომის სხვა ადგილას გვაწვდის კასპიების შეიარაღებისა და მათი მონაწილეობის შესახებ სპარსელთა მხარეზე საბერძნეთის წინააღმდეგ გამართულ ომში.² სტრაბონი კი მათ შესახებ ამბობს, რომ მისი ცხოვრების პერიოდისათვის ისინი უკვე გამქრალნი იყვნენ. პეროდოტე ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა 484–425 წლებში, ხოლო სტრაბონი ძვ.წ. 64 – ახ.წ. 24 წლებში. აქედან გამომდინარე, კასპიები ისტორიის არენიდან უნდა გამქრალიყვნენ ძვ. წ. IV–II საუკუნეებში, უფრო კი II საუკუნეში. ალბანელებმა თავიანთი სამეფო დააარსეს ძვ. წ. IV–III საუკუნეთა მიჯნაზე. მომდევნო საუკუნეებში მათში არაერთი ტომი გაითქვიფა. ყოველივე ზემოთ მოყვანილის გათვალისწინებით, კასპიების გადაშენების პროცესი ძვ. წ. III საუკუნიდან უნდა დაწყებულიყო და იმავე წელთაღრიცხვის II საუკუნეში დასრულებულიყო.

მეკლეუართა აზრით, კავკასიის სახელწოდება დაკავშირებული უნდა იყოს სატომო სახელ კას–ებთან (კას–პ, კას–კუ). აქ მითითებულია სტრაბონი, რომელიც ერატოსთენეზე დაყრდნობით ამბობს, რომ ადგილობრივი მცხოვრებნი კავკასიას კასპიეს უწოდებდნენ. კასპიეს დაკავშირება შეიძლება საქართველოში არსებულ დასახლება

¹ პეროდოტე. ისტორია, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 225.

² А. Н. Даватур и др. Народы нашей страны в «истории» Геродота, М., 1982, с. 95, 165.

კასპ-თან¹. ნ. მარის აზრით, ეს მოწმობს, რომ უხსოვარ დროში, ოდესღაც ყველა ამ რაიონში, დაახლოებით, ქართლის სოფელ კასპიდან დაწყებული მთელი კახეთის გაელით კასპიის ზღვამდე, ბატონობდა ხალხი კას-ები, რომლებსაც აქედან გამომდინარე ჰქონდათ სატომო სახელი კასპი ანუ კასხი და ა.შ.²

ნ. მარის თეორიის თანახმად, სამხრეთ კავკასიაში ძველად, უხსოვარ დროს ერთ-ერთი ძლიერი ტომი იყო კას-ები, რომლებიც იწოდებოდნენ განსხვავებულად – ხან კას-კუ, ხან კას-ხ, ხან კას-პ. მათ არაერთ გეოგრაფიულ ერთეულს მისცეს სახელები. მათგან უნდა წარმოქმნილიყო სახელწოდებები კახი ანუ კაჰხები (კახ [ეთ] ელები). მისგან გაორმაგების გზით წარმოიქმნა კავკასიის მთის სახელი, რომელიც შემდეგ იქნა გადატანილი გასასვლელზეც. მისივე გადმოცემით, კას-ხ-ს სხვადასხვა ხალხის სახელებთან აქვს კავშირი კოსოგი, კაზაკი. კაციდან გამოჰყავს კასიტი, კასპი, კახი და სხვა.³

მსგავსი შეხედულების მომხრენი იყვნენ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, იე. ჯავახიშვილი და სხვები. იე. ჯავახიშვილი ქაშქა-კასკას კოლხებს უკავშირებდა. იგი ამბობდა, რომ XI საუკუნიდან მოყოლებული მუსკები, ტაბალები და კასკები, რომლებიც შემდეგდროინდელი მესხების, იბერებისა და კოლხების წინაპარი ქართველი ტომები იყვნენ, უკვე პოლიტიკურ ასპარეზზე ჩანან და ხშირად ძლევამოსილ ბრძოლებს აწარმოებდნენ ასურეთის წინააღმდეგ. კიმერიელთა შემოსევამ დაამხო მაშინდელი იმპერიები და ქართველ

¹ Л. Меликсет-беков. Введение в историю государственных образований юго-Кавказа, Тиф., 1924, с. 92-93.

² Н.Я. Марр. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа. – Известия академии наук, 1916, с. 1392-1394.

³ Н.Я. Марр. Основные вопросы истории языка, Лен., 1937, с. 256.

ტომთა ტალღაც ჩრდილოეთისაკენ წასწია. ამ დროიდან მოყოლებული, მუსკების, თაბალებისა და კასკების სახელი მცირე აზიაში ქრება და ქართველთა მოსახლეობის ასპარეზი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და ამიერკავკასიითღა განისაზღვრებოდა.¹

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, კასხები წარმოიშვნენ კასპიდან. ისინი არსად წასულან, ადგილზე დარჩნენ და დროთა განმავლობაში ქართიზაცია განიცადეს. მაგრამ ამ შემთხვევაში მთლად ნათელი არ არის, ვინ არიან კასხები, ქაშქები თუ თავად კასპიები.²

ალ. აბდალაძე მოვსეს ხორენაცის (V ს.) სომხეთის ისტორიაში მოხსენიებულ კასპთა (კასპქი, კაზბქი) ტომთან დაკავშირებით შენიშნავს, რომ საიდუმლოებითაა მოსილი, თუ რა ენაზე მეტყველებენ კასპიები, ანდა როდის გაქრნენ ისტორიის არენიდან. ისიც უნდა ითქვას, რომ ანტიკური ავტორები კასპიების სახელწოდებით აერთიანებდნენ სხვადასხვა მოდგმის ტომს.³

ლ. სოლოვიოვის აზრით, ქაშქები მოედნენ არა მხოლოდ კოლხეთის დაბლობს და აქ მოსახლეობა შეცვალეს, არამედ სხვა მეზობელ (მაგ. აფხაზეთი) რეგიონებშიც განსახლდნენ.⁴

შესაძლებელია თუ არა მოხვედრილიყვნენ კასკა-ქაშქა-გაშქა ტომები ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე?

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ნ.I, თბ., 1979, გვ. 43.

² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 364.

³ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, თარგმნა, შენიშვნები და გამოკლევა დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 273, შენ. 135.

⁴ ცნობა ამოღებული მაქვს: გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 44.

რადგან ქაშქა ტომებში სვანური და, ძირითადად, მეგრული ჯგუფები იგულისხმებიან, ამიტომ მათი ნაწილი, როგორც ჩანს, ადგილზე დარჩა, ხოლო ნაწილი კი კავკასიისაკენ დაიძრა. ნაწილი რომ ადგილზე დარჩა, ამის მამტიკიცებელია მრავალი სატომო, თემისა და ქალაქის სახელი, რომლებიც იმავე ტერიტორიაზე ანტიკურ ხანაშიც განაგრძობდნენ არსებობას, და რომელთა სემანტიკა მეგრული ენის გამოყენებით იხსნება.

ქაშქასა და აბეშლას სახელები ძველადმოსავლური ხანის დასასრულისათვის, როგორც უკვე აღინიშნა, ქრება მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე და მოგვიანო ეპოქაში, ამიერკავკასიაში ჩნდება შესაბამისი სატომო სახელები ქასქა-კოსოგი, აბეშლა-აფსილი (აბშილი). ამავე დროს ძველი ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები და გეოგრაფები, აგრეთვე ქართველი მემკვიდრეები ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე მოიხსენიებდნენ ტომსა თუ ტოპონიმებს, რომლებიც თითქოსდა ფონეტიკურად ქაშქებს უკავშირდება. ეს, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, არაერთმა მკვლევარმაც აღნიშნა.

რა კავშირში შეიძლება იყოს სატომო სახელი ქაშქა-კასკა საქართველოს დასახლებული პუნქტის სახელთან-კასპთან და თუკი მართლაც კახი წარმოშობილია კასხიდან, ამ სახელწოდებების კორექციას თუ მოვახდენთ, აშკარად დავინახავთ, რომ საკვლევ ტერმინებში გამოიყოფა ძირი ქაშ-კას (შეადარეთ კას-პი, კას-ხი, კას-პია). როგორც ვხედავთ, მათ შორის სხვაობა მხოლოდ სუფიქსებში გამოიხატება. არიან კი ისინი ნამდვილად ქართული მაწარმოებლები? რა კავშირი შეიძლება ჰქონდეს აღნიშნულ სუფიქსებს ერთმანეთთან?

მაწარმოებლები, რომლებიც აწარმოებენ სატომო სახელ ქაშქას (კასკა, გაშქა) და მეორეს მხრივ ამიერკავკასიურ სახელწოდებებს კასკი, კახი, კასპია, შემდეგია: ქი, კი, გა, ხი, პი, ია. ჩვენი აზრით, აღნიშნული მაწარმოებლები თავიანთი წარმომავლობით უნდა იყოს ქართველური და მნიშვნელობით თითქმის იდენტურნი.

საყოველთაოდ ცნობილი ქართველური (სვანურ) ტომის მესხების წინაპრების სახელებს მუსკაია, მუსკი, მუშქი, მოსოხი, მოსხიკე, მუშკინი, მესხი და ა.შ. ჰქონდათ შემდეგი მაწარმოებლები: ია, კი, ქი, ხი, კე, ნი. ამ სატომო სახელს იგივე სუფიქსები გააჩნია, რაც სატომო სახელ ქაშქა-კასკას. მსგავსი მაწარმოებლებითაა გაფორმებული არაერთი ქართველური ტომისა თუ ქვეყნის სახელები, კერძოდ: კოლხი, კოლხიკე, კულხა, ლაზიკა, მოსინიკი, ოძრხე, უიტერუხი, დიაოხი, აბილიანხი, აშტუხინი, სანიკე, სანიგი, სინიხი და მრავალი სხვა.

გ-კ-ხ, როგორც ცნობილია, ისეთი ბგერებია, რომ მათი ერთიმეორეთი მონაცვლეობა ქართული ენის გრამატიკული ნორმების გათვალისწინებით დასაშვებია.¹ ხი (ხე) და მისი ვარიანტები სვანურ ენაში გავრცელებული სუფიქსებია და ისინი აღნიშნავენ კუთვნილებას, ე. ი. კუთვნილებითი სუფიქსებია. მეგრულში ხი, ხის ნიშნავს ხალხს, ქი-ქვეყანას. საკუთრივ ქართულში ხი მრავლობითობას, შთამომავლობას აღნიშნავს.

რაც შეეხება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დადასტურებულ ეთნონიმსა თუ ეთნონიმურ სახელწოდებას (კასპი ტომი, კასპი დასახლება, კასპია ქვეყანა) როგორც ჩანს, მათში გამოყოფილი სუფიქსებიც ქართველური წარმომავ-

¹ მ. სანაძე. ზოგიერთი გეარის წარმოებისათვის „ტბეთის სულთა მატია-ნეში“. — მაცნე, ისტ. სერია, 1974, №4, გვ. 135.

ლობისაა. რას უნდა ნიშნავდეს ამ სახელწოდებებში გამოყოფილი პი?

პი (ფი), როგორც აღვნიშნეთ, ასეთივე სუფიქსი გამოიყოფა ურარტუს დედაქალაქის ტუშ-ფა (ტუშპა) სახელიც და სათანადო ადგილას დაეუკავშირეთ ქართულ სამყაროს, კერძოდ სვანურს. ამ ენაში ფა (პა) ნიშნავს ღინასტიას, ტომს, მოდგმას, ჯილაგს, გვარს. შესაძლებელია ქართულ ენაში ფა-ს ვარიანტად ბა-პა (ბაბა, პაპა) გამოდგეს. ტუშ-პა-თუშფა ნიშნავს ტუშების-თუშების მოდგმას, გვარს, ჯილაგს. ამ გარემოების გათვალისწინებით, კასპი (კასფი თუ ქაშფი?) აღნიშნავს ქაშ-ების, კას-ების ტომს, მოდგმას, ჯილაგს.

მაშასადამე, მცირეაზიული და ამიერკავკასიური სატომო და საგეოგრაფიო სახელების ძირები კაშ-კას-ქაშ ერთმანეთის იდენტური შეიძლება იყვნენ. ისინი ერთ შემთხვევაში გაფორმებულია პა (ფა, ბა), ხოლო მეორე შემთხვევაში ქა (ქი, კი, ხი) მაწარმოებლებით. სახელწოდებები ქაშქი, კასკი, კასპი, კასპია(ნა), ფაქტიურად, ერთი და იგივე ქართული წარმომავლობის ტოპონიმები თუ სათემო სახელწოდებებია.

ქაშქების კვალი შესაძლებელია შემორჩა საქართველოს სხვა ტოპონიმებსაც. გორის რაიონში გვაქვს ტოპონიმი სა-ქაშ-ეთ-ი, ხაშურის რაიონში ქაშ-ფ-ეთ-ი და აქვე ახლოს ჩამომდინარე ქსანი, რომელიც მტკვარს ერთვის. სომ არაა ქსანი თავდაპირველი ქას-ნი-დან მომდინარე. ბაღვაშთა სამფლობელოს კაცხის (არგვეთი) სახელიც შესაძლებელია უკავშირდებოდეს აღნიშნულ ეთნონიმსა და სხვა.

საინტერესოა, რამდენად ძველია აღნიშნული სახელწოდებები? დაეიწყოთ ქართული ქალაქით – კასპით. ლეონტი მროველი (XI ს.) ძველ ცნობებზე დაყრდნობით ქალაქ კასპის დაარსებას მითიური მცხეთოსის შვილს ეთნარქ უფ-

ლოს მიაწერს. კასპი იხსენიება უძველეს ქართულ ქალაქთა სარკინე, ურბნისი, ოძრახე და სხვათ გვერდით. კასპი მნიშვნელოვანი ქალაქი ყოფილა ალექსანდრე მაკედონელის (ძვ. წ. IV ს.) საქართველოში ვითომდა შემოსევის დროს.¹ “მოქცევაი ქართლისაი”-ს ქრონიკა ამავე პერიოდში ახსენებს კასპის ციხეს “უფლისციხე კასპისა.”² ქართველი ისტორიკოსი ამავე დროს გვაწვდის ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ ქართლის სამეფოს მეათე მეფის არსუკის მოღვაწეობის დროს, მან “კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო”.³ არსუკი ჩვენი გამოთვლით მეფობდა ძვ. წ. IV საუკუნის პირველ ნახევარში ან III საუკუნის I ნახევარში, შესაძლებელია, სულაც უფრო ადრეულ ეპოქაში.⁴

ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებდა, რომ კასპი უძველესი ქალაქია. მას ციხეც ჰქონდა, რომელსაც უფლისციხე ერქვა. ამავე წყაროს ცნობით, კასპი უფრო ძველია, ვიდრე ქალაქი მცხეთა.⁵

საქართველოს ქალაქის სახელი კასპი გამოძახილია ქაშეების ანუ კასპების სატომო სახელისა. კავკასიონის ქედის ერთ მონაკვეთს, მათი საცხოვრისის მომიჯნავეს, ეწოდებოდა კასპიის მთები. შესაძლებელია, მათი გამოძახილი იყოს კახი-კახეთი (კასხი). ჩვენ უფრო გეგონია, რომ კახი-კოხი-კუხი კაეშირში იყოს ურარტულ წყაროებში მოხსენიებულ სატომო სახელთან ერიკუახი, რომელიც სევანის

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 10, 17.

² შატერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320, 321.

³ იქვე, გვ. 320, 321.

⁴ კასპის ისტორია და არქეოლოგია იხ: საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბ., 1990, წ. 5, გვ. 128 და შემდეგი.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 333, 334.

ტბის ჩრდილოეთით ბინადრობდა.¹ ტერმინი შეიძლება დაი-
ყოს ორი ნაწილისაგან ერი-კუახი. პირველი ნაწილი ერი
ძველქართულში ხალხს, ჯარს, მრავალრიცხოვნებას გამო-
ხატავდა, ხოლო კუახი იყოს კუხი-კოხი-კახის იდენტური.
ერიკუახის შინაარსი იქნება ერი, ხალხი კუახი, კუხი, კახი.

კასპიები, როგორც ჩანს, მტკვრის დინების გაყოლებით
თანდათანობით კასპიის ზღვასთან, მტკვრის შეერთების
რაიონის სიახლოვეს მკვიდრდებიან. ანტიკური ხანის
პირველ ნახევარში გაჩნდა მათი სახელობის კასპიის ზღვა,
კასპიის კარი (გასასვლელი, ბჭე), ოლქი კასპიანა და თვით
სატომო სახელი კასპია.²

კასპიების ტომსა და მათ სახელთან დაკავშირებული
გეოგრაფიული ერთეულების შესახებ საკმაოდ ვრცელ ინ-
ფორმაციას გვაწვდის სტრაბონი (ძვ. და ახალი წელთაღ-
რიცხვის მიჯნა) მასთან მოხსენიებული და დახასიათე-
ბულია კასპიის მთები, კასპიის ზღვა, ტომი კასპები, ოლქი
კასპიანა და კასპიის კარი. ბერძენი მწერლის ცნობით,
კასპიების ტომი ამჟამად დაკარგულია, მაგრამ მათ სახელ-
თან დაკავშირებული სახელწოდებების მქონე გეოგრაფიუ-
ლი ერთეულები ალბანელებს მიეკუთვნება. ადრე კასპიანა
მიდიელებს არმენიელებმა წაართვეს. დიოსკურიიდან (სოხუ-
მიდან) კასპიის მთამდე 5 დღის სავალი და დაახლოებით
9600 სტადიონია.³ ადგილობრივები კავკასიონის მთას კას-
პიების ტომის მიხედვით კასპიას უწოდებენ. სხვათა შორის,
სტრაბონი კიდევ ერთ საინტერესო და საყურადღებო ცნო-
ბას იძლევა კასპიების შესახებ, მისი გადმოცემით, კასპიები

¹ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), Ер., 1970, с. 155, 156.

² კასპიები მოსახლეობდნენ მტკვრის კასპიის ზღვასთან შეერთების
რაიონში (Вопросы истории Кавказа и Албании, Баку, 1962, с.27).

³ სტადიონი შეეფარდება დაახლ. 200 მეტრს.

70—წელზე გადაცილებულ მშობლებს შიმშილით კლავენ.¹ მაგრამ ეს ცნობა რამდენად გამოსადეგარია ქაშექებისა და კასპიების იგივეობის დასადგენად, ძნელი სათქმელია.

კასპიის ოლქსა და კარს თავის “ბიბლიოთეკაში” დიოდორე სიცილიელიც ასახელებს ნინოს ასირიელის დაპყრობებთან დაკავშირებით.² კასპიის ბჭე მოიხსენიება მცხეთის ბერძნულ წარწერაში, რომელიც რომის იმპერატორ ვესპასიანეს (69–78წწ.) ხანისაა.³ საქართველოს ქალაქი კასპი ხოსპის ფორმით ტაბულა პეეტინგერიანას საგზაო რუკაზეც მოიხსენიება.⁴ პლუტარქეს ცნობით, კავსიანები ახალშობილთ დასტირიან, ხოლო მკედრებს დაჰხარიან.⁵

თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნით, ესენი ხომ არ არიან კავკასიანები? მით უმეტეს, რომ ამ ჩვეულების მსგავსი ქსენოფონტეს მოსინიკებსაც ახასიათებთ (Anab. V.4,34).

შესაძლებელია კავსიანები (კაოსი-ანი, კაუსი-ანი) იგივე კასი-ანი ანუ კას-ები, კას-გ-ები, კას-ხ-ები, კას-პი-ები იგულისხმებოდეს. პლუტარქეს მიერ აღნიშნული მონაცემი რატომღაც არ მახსოვს, რომ ქსენოფონტეს პქონდეს. თუმცა მინდა შევნიშნო, რომ ეს მონაცემი თუკი არსებობს, ამ ტომის სევანებთან კავშირზე უნდა მიუთითებდეს. მოსინიკი-მოსინი იგივე მუშანი-მუშუანი სევანების თვითსახელია.⁶

¹ Страбон. География, с.94, 472, 476, 486–498.

² თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 120.

³ იქვე, გვ. 245.

⁴ ნ. ლომოური. ძველი საქართველოს საეპარქო გზების საკითხისათვის. — ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 107.

⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 178.

⁶ თ. მიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 13–14.

კასპიების ტომის სახელთან დაკავშირებული გეოგრაფიული ერთეულები სხვა არაერთ ძველბერძენ, რომაელ და ბიზანტიელ ავტორთანაც გვხვდება. მაგრამ ისინი ჩვენი კვლევისათვის მნიშვნელოვან ინფორმაციებს არ წარმოადგენენ. სხვათა შორის, ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაშიც გვხვდება ტომ კასპიებისა და ოლქ კასპიანას მოხსენიება, კერძოდ, მოვსეს ხორენაცთან (V ს.). აქაა ნახსენები კასპიის კარი, კასპთა-კასპთა ქვეყანა (კასპი, კაზბქი), რომელიც თურმე არტაშეს I აჯანყებია.¹ VII საუკუნის სომხური ანონიმური გეოგრაფიის ავტორი (ანანია შირაკაცი) სარმატიაში მცხოვრებ ტომთა ჩამოთვლისაც ასახელებს კასპიებს, ხელებსა და შირვანელებს შორის.² სხვათა შორის, იგივე ავტორი იბერიის (ქართლის) პროვინციების ჩამოთვლისას ასახელებს კოსხ (იგივე კასხ)—ს ერისხისა, კუდატის და საცხუმეტ-ხანიცხ—ს შორის.³ სომეხი ავტორი ელიშე (V ს.) კავკასიის მთას ეძახის კაპკოხს.⁴

ზოროასტრის ქააბის წარწერაში (261 წ.) ამ მთებს კაპის მთები ეწოდება.⁵ დაახლოებით ამ ფორმით (ალ-კაბკი) იხსენიებიან კავკასიონის მთები არაბულ წყაროებში (ალ მასუდი, იაკუთი და სხვები).⁶ შესაძლებელია ასურ-

¹ მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, თარგმანი ალ. აბდალაძისა, თბ., 1984, გვ. 144, 172.

² Армянская география VII в. изд. К. Патканова, СПб., 1877, с.37.

³ იქვე, გვ. 40.

⁴ Егишэ. О Вардане и войне армянской, перевод И.Орбели, Ер., 1971, с.183, სქოლიო 31.

⁵ 6. ლომოური. ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 21, 38.

⁶ გ. ჯაფარიძე. ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. — სქაუქტ, გვ. 131-132; იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, თარგმანი ე. სიხარულიძისა, თბ., 1964, გვ. 1, 12, 75.

ლები უძველეს პერიოდში კავკასიონს უწოდებდნენ ოქროს მთებს სახელით Kabchüsi.¹

სომხურ და სპარსულ წყაროებში აღნიშნული მთების ამ ფორმით მოხსენიება, შესაძლებელია მომდინარეობდეს კასპიების სატომო სახელიდან (შეადარეთ: კასპ, კასპ-ქ, კასპ-ქოხ) და იგი ს-ანის ჩაყარვით იყოს გამოწვეული. კასპიებს ანუ კასახ ნ. მარი კასიტებთან აიგივებდა.² საინტერესოა, თუ არსებობს მსგავსი გაიგივებისათვის ხელმოსაყდრი არგუმენტები? ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ კასიტი (ქაშითი) ფონეტიკურად ახლოს დგას ტერმინ ქაშქა-კასკასთან, მით უმეტეს, რომ ორ შემთხვევაში გამოყოფილი ფუძეები კას II ქაშ II ქას ერთმანეთის იდენტურია. ხოლო, რაც შეეხება დაბოლოებას ტი-თი-თა-ეთ ქართველური სუფიქსებია და მსგავსად არაერთი ქართული გვარსახელებისა და ტომონიშებისა, არის ნაწარმოები. რაც შეეხება ტერმინ ქაშქაში არსებულ ქი დაბოლოებას, ისიც ქართველურ სამყაროში გავრცელებული სუფიქსია და მის ვარიანტებთან გი-კი-ქი-ხი ხალხს, ქვეყანას, მრავლობას აღნიშნავს. თანაც დამოწმებულია mat kañs, kar - kañsi, ე. ი. ტერმინი კასიტი ტი (თი) სუფიქსის გარეშე.

მაგრამ ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ საკვლევე ტერმინებს შორის მხოლოდ ფონეტიკური მსგავსება უნდა იყოს და არა ტომობრივი კავშირი. მათ შორის ქრონოლოგიური სიერცე ძალიან დიდია. კასიტები ძვ. წ. III ათასწლეულში ჩანან, ხოლო ქაშქები ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში. მათ შორის არსებობს ტერიტორიული სიშორეც. პირველები ურმიის ტბის სამხრეთით, ელამის ჩრდილოეთით მოსახლეობდნენ, ხოლო ქაშქები მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავ-

¹ Грозный. Доисторические судьбы передней Азии. – ВДИ, 1940. №3-4, с.43.

² Н.Я. Марр. Этно и глоттогония восточной Европы, Лен., 1935, с. 48.

ლეთში. თუმცა შეუძლებელი არაფერია. უფრო სარწმუნოდ შეიძლება ჩაითვალოს კასიტების კასპებთან დაკავშირება, რომლებიც კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით მოსახლეობდნენ.

ელამურ წერილობით ძეგლებში კასიტების ქვეყანა მოიხსენიება kaššen (კაშენი) ფორმით. ესაა მისი პირველი მოხსენიება. იგი განეკუთვნება ძვ.წ. III ათასეულის მეორე ნახევარს, შემდეგ იხსენიება ბაბილონურ და ასურულ წყაროებში. შინაქერიბის წარწერაში იხსენიება mât kaššû და მისი ქალაქები bit - kilamzah, Hardišpi, bit - kubatti და სხვა.¹ სარგონის დროიდან კასიტების გარკვეული ტერიტორია ცნობილია კარკაში, კარ-კასია თუ კარ-კაში სახელებით. მისი მმართველია kaštariti.² მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ კასიტების სახელწოდება წარმოებული უნდა იყოს, მათი უმაღლესი ღვთაება kaššû-დან. ამავე ღვთაების სახელს შეიცავენ კასიტ პიროვნებათა სახელები. ჩვენ ამავე დასკვნამდე მივედით დამოუკიდებლად ქაშქების წარმომავლობის დადგენისას, ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ზ. შარაშენიძის ნაშრომს არც კი ვიცნობდით. მკვლევრები იმასაც ფიქრობენ, რომ ასურულ-ბაბილონური kaššû და ბერძნული kaspi იდენტური უნდა იყოს. მათი სახელი შემორჩა კასპიის ზღვის სახელში. ზოგიერთები ამ ხალხის სახელწოდების ძირს ხედავენ სახელში-კავკასი.³ ჩვენ, ჩვენის მხრით, გვინდა დავსძინოთ, რომ კასიტური სახელები (ტოპონიმები, ადამიანის საკუთარი სახელები) ძალიან ახლოს დგანან

¹ ზ. შარაშენიძე. კასიტების პირველსაცხოვრისისა და მათი ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის. — აკად. საზ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961, №2, გვ. 100.

² იქვე. გვ. 53.

³ იქვე. გვ. 106-107.

ქაშქების ტერიტორიაზე აღრიცხულ ამავე რიგის სახელებთან. უფრო მეტიც, ძალიან ბევრი მათგანი ქართველურ სამყაროს შეიძლება დაუუკავშიროთ, როგორც ამაში დაერწმუნდით ქაშქების მაგალითზე და ახლო ხანებში ამასვე გაგაკეთებთ კასიტების მაგალითზე.

ბარმინ აბაშლას წარმომავლობისათვის

ცნობილია, რომ ასურულ წყაროებში ქაშქას გაერთიანებას აბეშლა შეესატყვისება, მაგრამ მათი კავშირი შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებულ ქაშაგთან და აფსილთან ჯერ კიდევ გასარკვევია.

დაეუშვათ, “ზღვის ხალხების” შემოსევებმა მცირე აზიაში მართლაც მოიყვანეს მოძრაობაში აქ მოსახლე ტომები, ხეთების სამეფო განადგურდა. ქაშქა-აბეშლას ტომებიც აიყარნენ მათი საცხოვრისიდან და ზოგიერთი მათგანი ასურეთის სამფლობელოებს შეესია, როგორცაა მოთხრობილი ტიგლათფილესერ I-ის (1115–1077 წწ.) ანალებში.¹ ზოგიერთნი ამიერკავკასიისაკენ, ზოგიც-ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისაკენ დაიძრნენ, ყოველ შემთხვევაში, ყუბანისპირეთამდე, მათ შორის აფხაზეთის ტერიტორიაზეც. არიანეს (95–175 წწ.) ცნობით, ამ უკანასკნელის მიწა-წყალზე ახ.წ. II საუკუნეში განლაგებული იყო აბაზგების, აფსილებისა და სანიგების სამთავროები.² სტრაბონი (ძვ. წ. 64–ახ.წ. 24 წწ.) და პლინიუსი (23–79 წწ.) აფხაზეთის ტერიტორიაზე მსგავს პოლიტიკურ წარმონაქმნებს არ იცნობენ. მათ შორის მხოლოდ პლინიუსი ასახელებს აფსუას ტომს და იმასაც კავკასიის ჩრდილოეთით კასპიის ზღვისაკენ ვოლგის შეერთების სიახლოვეს.³ ნაკლებად დასაშვებია, რომ პლინიუსის აფსუებს კოლხეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ აფშილებთან რაიმე საერთო პქონოდათ, გარდა

¹ Дьяконов И. М. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 279.

² თ.ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V, თბ., 1983, გვ. 159.

³ ნ. ფოფხაძე. სიმართლე უნდა ითქვას თუ ასეთია, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი.

სახელთა ფონეტიკური მსგავსებისა. აფშილთა ტომის კავშირი კი აბეშლასთან დასაშვებად მიგვაჩნია. თუმცა ყუბანისპირეთში თუ მის აღმოსავლეთით მოსახლე აფსუების (?) შესახებაც შეიძლება იგივე ითქვას ტოპონიმიკური მასალების განხილვის საფუძველზე, კერძოდ, მდინარე ყუბანის ძველი და ახალი სახელების ლინგვისტური ანალიზის საშუალებით. კლავდიოს პტოლემეოსის (100–175 წწ.) მიერ დასახელებული ყუბანის უძველესი სახელი ვარდანი-არდონი¹ შეიძლება აიხსნას ქართული ენის ლექსიკური ფონდის გამოყენებით.

არდონი-ში (ართონი) შეიძლება გამოიყოს ფუძე არდ (ართ), რომელიც მეგრულია და ქართულში ერთ-ს აღნიშნავს. ართ (ერთ) ქართველურ ენებში ნიშნავს პირველს, მზეს, კავშირი აქვს სიტყვა არდადეგთან, არდა-ანთა-ორთა კოლხურ მითოსში-ნადირთ მფარველი ღვთაების სახელია.² არდა (არდინი) ქართველურ სამყაროში (ურარტულში) მზის ღვთაებაა;³ არდინის მზის ღვთაების საკულტო ადგილია ქალაქი არდინი (მუცაცირი), არდი, არდანი, არდევანი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელებია, არდიძე, არდი-შეილი, არდია, ვარდანია, ვარდია, არდაზიანი, ართიანი, არდაშელი, არტონია საქართველოში ფართოდ გავრცელებული გვარებია.⁴ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში იყო მდინარე სახელით არდინეოსი, ძველი ქართული ქალაქებია: არტაანი, არტანი, არტანუჯი, ართვინი. დაიაენი-დიაოხის შემადგენელი ოლქისა და მისი ცენტრის

¹ Гамахория Дж., Гогия Б., Абхазия - историческая область Грузии, Тб., 1997, с. 174.

² ივ.ჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1979, 155, 170.

³ Март Н.Я. Язык и общество. Лен., 1934, с. 355; Март Н.Я. Основные вопросы истории языка, Лен., 1937, с. 41.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 628, 674, 820–821; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 485, 508.

სახელი არდარა (ვარდარა)-უარდა-ვარდა, არდარაკიხი, ურარტუს ტერიტორიაზე არდარაფშა¹ და სხვა მრავალი საქართველოს ტერიტორიაზე, რომლებიც დასტურდება წერილობითი ძეგლებით.²

ამ მდინარის თანამედროვე სახელი მომდინარეობს ასევე ქართული სიტყვებისაგან ყრუ-უბანი, ყრუ-აბანი, სიტყვასიტყვით ყრუ (უხმაურო, უსიცოცხლო) მხარე. ყრუ-ყურ მკვლევართა განმარტებით ნიშნავს ბნელს, გაუვალს, უღრანს, როგორც შავი ტყე: უღრანი, ბნელი, ხშირი, გაუვალი, ტევრით დაფარული ტყე.³ ეს მხარე, სადაც ყუბანი მოედინება, წარსულში მართლაც მიუდგომელი, ტყით დაფარული, მიყრუებული მხარე იყო. უბანი-აბანი ქართველურ ენებში (საკუთრივ ქართულსა და მეგრულში) მხარეს, კუთხეს ნიშნავს. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ აღნიშნული მხარე (აფხაზეთი, ყუბანისპირეთი) უძველესი დროიდან მოყოლებული ჯერ სევანების სამყოფელს, ხოლო შემდეგ, მოგვიანებით, სამეგრელოს სამთავროსა და საქართველოს სახელმწიფოში შემოდიოდა, რასაც არაერთი იტალიური (ლათინური) რუკა ადასტურებს.⁴

არისტოტელეს (ძვ. წ. IV ს.) მეტეოროლოგიაში (V, 19) მდინარე ყუბანი მოიხსენიება კიდევ ერთი სახით – ჰიპა-

¹ ს.გოგიტიძე, დაიანე-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006, გვ. 124, 126.

² გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. II, თბ., 1941, გვ. 12; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 34, 47, 51, 52, 68, 70.

³ ბ. ბედოშვილი, ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, თბ., 2002, 403.

⁴ Гамахория Дж., Гогия Б., Абхазия-историческая область Грузии, с. 845, 486, 847; პ.ცხადაია, ე.ჯოჯუა, სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი თბ., 2003, 257.

ნისი (პიფანისი)¹. ასევეა სტრაბონთანაც.² იქვე კომენტარებში განმარტებულია, რომ ის შეესაბამება თანამედროვე ყუბანს.³ ამ მდინარის სახელს კავშირი აქვს საქართველოს ტერიტორიაზე (კოლხეთში) არსებულ მეორე მდინარესთან – პიპოსი, რომელიც ფასისის (რიონი) შენაკადია.⁴ იგი ცხუნისწყლად არის მიჩნეული.⁵ მაშასადამე, ყუბანის სახელი პიპანისი და კოლხეთის პიპოსი ერთმანეთთან კავშირშია იმ განსხვავებით, რომ პირველში -ან სუფიქსი დასტურდება, რომელიც თავისი წარმომავლობით ქართველურია. მსგავსი სუფიქსით ნაწარმოებია უძველესი დროიდან დღემდე ქართულური ტომების, ქვეყნების, ოლქების, ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები. ეს იმდენად ცნობილი ფაქტია, რომ მაგალითების აქ მოტანას არც კი საჭიროებს. მდინარე ყუბანს ანტიკურ წყაროებში რომ პიფინისი – ფასისი ერქვა, ეს სხვებსაც აქვთ აღნიშნული.⁶

მდინარე ყუბანს ბიზანტიელი მწერალი კონსტანტინე პორფიროგენეტი უკრუხს ეძახის. ეს უკანასკნელი იმ დროს ყოფდა საქართველოს ოლქს ჯიქეთის ტამბარხისაგან (ტმუტარაკანი).⁷ ტერმინი უკრუხი უნდა შედგებოდეს ორი ქართული სიტყვისაგან: უკუ, ნიშნავს უკუღმას, საპირის-

¹ თ.ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, II, თბ., 1969, გვ. 42, 148.

² Страбон. География, в 17 книгах, перевод Г.А. Стратановского, Лен., 1964, с. 470.

³ იქვე, 862.

⁴ იქვე, 472, 474.

⁵ თ.ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 141.

⁶ გეორგიკა, I, 1961, გვ. 81.

⁷ Гамахория Дж., Гогия Б., Абхазия - историческая область Грузии, с. 196.

პიროს.¹ მეორე რუხი-მუქს, ნაცრისფერს.² მისი შინაარსი იქნება გამდინარე უკელმა, საპირისპიროდ (რადაციის მიმართ), რუხი, მუქი, ნაცრისფერი მდინარე (წყალი). გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ქართულ ენაში უყ³ (რუსულად – ух) დაუმუშავებელ მიწას, ყამირს ნიშნავს; აქედან გამომდინარე უყ-რუხი (უკ-რუხი) შეიძლება ნიშნავდეს დაუმუშავებელ, რუხ მიწას. თუმცა, შესაძლებელია ტერმინ უკრუხს მიეცეთ შემდეგი ინტერპრეტაცია, უკრუხის პირველი სამი ბგერა (უკრ) ტერმინ ყუბანის ახსნის ჩვენეულ შინაარსს ესადაგება. ამ ნაწილში შეიმჩნევა უ-ს გადანაცვლება თავში, ასე მაგალითად ყრუ (კრუ)→ უყრ (უკრ), ხოლო კ-ს ყ-რუდ ქცევა უცხო აფრიკატის (ყ) გამო მოხდა, რადგან ბევრმა ენამ არ იცის ყ-ს არსებობა. ან შეიძლება თავკიდური უ სულაც იყოს პრეფიქსი ო-ს შესადარი, როგორიც ახასიათებს ქართველურ ენებს და განსაკუთრებით მეგრულს, თანაც ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში ხშირია. რაც შეეხება ხი სუფიქსს ისიც ქართველურია და მრავლობითობის აღმნიშვნელს წარმოადგენს, ან ხი კუთვნილებითი სუფიქსია. იგი დაახლოებით ასევე ქართველურ ტერმინს – უბანს შეეფარდება. მაგალითად, მდინარე ჭოროხი, ადგილთა სახელები ურარტული ზაბახა (ჯავახი), დიაოხი (ტაოხი) უიტერუხი (ოძრხე) და ა.შ.

მკვლევართა გადმოცემით, ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში ყუბანსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ აფხაზურ-ადიღეური ტომების უშუალო წინაპრები – კერკე-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, გვ. 428.

² იქვე, გვ. 380.

³ იქვე, გვ. 435.

ტები, ჯიქები, ტორეტები და სხვანი.¹ ჩვენ დავსძენდით, რომ თუკი ეს ტომები მართლაც ადილეს გეარტომებს ეკუთვნოდნენ, მაშინ საიდან გაჩნდა ყუბანის უძველესი და ძველი სახელები, რომელთა სემანტიკა ქართველური ენების გამოყენებით აიხსნება, თანაც არა ერთი და ორი. ზოგჯერ ის გარემოება ავიწყდებათ, რომ აღნიშნულ მიდამოებსა და მის მოსაზღვრე მხარეებში უძველესი დროიდან მოყოლებული მოსახლეობდნენ ტომები, რომელთაც მეოტებს უწოდებდნენ, ხოლო აზოვის ზღვას – მეოტიის ან მეოტიდის ტბას, საიდანაც იწყებოდა კოლხების საცხოვრისი.² მეოტები აზოვის ზღვისპირეთში მოსახლეობდნენ.³ მეოტი ხომ ქართული სიტყვაა და მომთაბარეს, მოხეტიალეს ნიშნავს. მაინც რად უნდა იყოს ყუბანის სახელი უცხო წარმომადგენლობისა, როცა მისი მიდამოები ეგრისის საზღვრებში შემოდიოდა. ლეონტი მროველით თუ მისი წყაროთი, ასე ყოფილა ალექსანდრე მაკედონელამდეც.⁴

ძველ საქართველოში ადილეებს ქაშქების სახელით იცნობდნენ. სვანები დღესაც მათ ამ სახელით მოიხსენიებენ. როგორც ჩანს, ამ ტერიტორიაზე ქაშქებს (ქართველურ ტომს) შეერწყა მოგვიანებით მოსული ადილეელები და შესაძლებელია ამ უკანასკნელთა ენამ გაიმარჯვა. არ არსებობს საბუთი იმის შესახებ, რომ მცირეაზიელი ქაშქაბეშლაები ადილეურ-აფხაზური მოდგმის ხალხი იყო.

¹ ლ.ურუშაძე. თურქი მეცნიერები სვანეთის შესახებ, ჟურნ. მნათობი, 1991, №6, გვ. 125.

² Даватур А.И. и др. Народы нашей страны в „истории“ Геродота, М., 1982, с. 83, 149.

³ Страбон. География, с. 468.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 550.

პირიქით, ისინი ქართველური (მეგრული) ტომები იყვნენ,¹ რაშიც ნათლად დავრწმუნდებით ჩვენი მონოგრაფიის სრულად გაცნობის შემთხვევაში. როგორც ყუბანისპირელი მოსახლეობის წინაპრები, ისევე ბალყარები და ყარაჩაელები თავიანთი წარმოშობით სვანები არიან. არა მხოლოდ თანამედროვე აფხაზეთი, არამედ სხვა მიმდებარე ტერიტორიებიც სვანებს და სხვა ქართველურ ტომებს ეჭირათ.² ბალყარეთში სვანები ოთხი საუკუნის წინათ რომ ბინადრობდნენ, საამისო მრავალფეროვანი მასალები მოგვეპოვება.³ სტრაბონის, პტოლემეოსის და მენანდრეს (VI ს.) მონაცემები ამ მხრივ სარწმუნოა. მენანდრეს გადმოცემით, სვანები მოსახლეობენ კავკასიის გარშემო.⁴

ყოველივე ამას ადასტურებს არა მხოლოდ ტერმინთა ფონეტიკური სიახლოვე, არამედ სახელწოდებათა ზუსტი ანალოგია, და, როგორც ჩანს, მათი სემანტიკური და ეტიმოლოგიური მნიშვნელობები.

თუ შევადარებთ ტერმინებს აბეშლასა და აფშილს (ან მის ნაირსახეობებს: აფსილი, აბშილეთი) დავინახავთ, რომ ასურულ, რომაულ და ქართულ სახელწოდებებს შორის განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ როგორც ერთ ტერმინში, ისე მეორეში აკლია თითო ხმოვანი. კერძოდ, აბეშლა—ში შ—ს შემდეგ ი, ხოლო აფსილ—ში ფ—ს შემდეგ ე. უძველესი და მოგვიანო ხანის ტერმინები უნდა

¹ ს. გოგიტიძე. ტერმინ აბეშლას წარმომავლობისათვის. — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 2008, გვ. 38-58.

² მ.ჩართოლანი. დასავლეთ საქართველოს მაღალმთიანეთში სვანთა თავდაპირველი დასახლების საკითხისათვის.—მაცნე, ისტორიის... სერია, 1992, №2, გვ. 71, 80.

³ Барззбиев М.Н. Этнокультурные связи балкарцев с соседними народами, Налчик, 1999, с. 41; Кучмезов Б. Из истории грузино-балкарских отношений. — АЭФ Кавказа, Тб., 2010, с. 465.

⁴ ს.ყაუხნიშვილი. გეორგია, III, თბ., 1936. გვ. 221.

აღდგეს, როგორც აბეშილა და აფესილი. სახელწოდებებში აბეშლასა და აფსილში ხმოვნების ამოვარდნა, ერთ შემთხვევაში ფუძისეული (ე) და მეორე შემთხვევაში ი-ს, განაპირობა ფუძისეულ ბეშ-ფეშ-ზე ა პრეფიქსისა და ილ(ლა) სუფიქსის დართვამ.

მოგეხსენებათ ილ-ლა-ელ-ლია ქართველური სამყაროს სუფიქსებს წარმოადგენენ და ისინი უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებენ როგორც ტოპონიმებს (ქვეყანათა, ოლქთა, ქალაქთა სახელებს), ისე ადამიანის საკუთარ სახელებს, გვარებს და ა.შ. ამ რიგის მაწარმოებლებითაა ნაწარმოები თავად ქაშქა-აბეშლას სამყაროში დადასტურებული ტოპონიმები და ადამიანის საკუთარი სახელები: ფათალია, ფიქურიალი, ასხარფაია, თულმალია, ითილი, საფალი, ასხაფალა, ფიფალილა, ხიმუილი, დათილი, სუნაილი, საუსილი, ციფილი და სხვა. მსგავსი მაწარმოებლებით გვაქვს ტოპონიმები ურარტულ-ქართული სამყაროდან, რომელთა სემანტიკა გაიგება ქართველური ენების გამოყენებით. ესენია: ლახირხილა, შაშილუ, ხუშალ(ხი), უბურდალი(ხი), ანზალია, არგიშტიხინილი, მენუახინილი, გურკუმელი, დიულა, იცალა, ხალილა, ცუდალა, სიფლია, მეტალუ და სხვა.¹ ანტიკური და ფეოდალური ხანის წერილობითი ძეგლებიდან ცნობილია ქართული ტოპონიმები, ეთნონიმები, ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები: ფაფალა, სათალა, მაწალა, ალაბალა, არდაშელი, გეგილი, გოდეშელა, დადაშილი, ქარცხალია, კაშაშელი, ჯინალი, ქართლი, ქართველი, ლაპილი, ქართნილი, სავაილი, ქაქუ-

¹ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту), Ер., 1970.

ჩელა, ადილა, დედილი, თუალია, მარმელა, შედლა, კოპი-
ლა და სხვა მრავალი.¹

თანამედროვე საქართველოში არსებული ტოპონიმები, მიკროტოპონიმები და სახელ-გვარები: ბოგილი, ბრილი, ბარდნალა, ბელელი, საყულია, ჭარნალი, არდაშელია, ახალაია, ბასილაია, ბერსელია, ბურძგლა, გაბელია, გიშელი, კეაშალი, ბაბილა, ბერულა, ბროლა, ამბროლა, ამურველა, ბასილა, დათილი, გოგილა, თამილა და სხვა მრავალი.²

მაშასადამე, ტერმინ აბეშლა-აფსილში გამოყოფილი ლილა, ილ სუფიქსები ქართველური მაწარმოებლებია. გერჩება აბეშ და აფს, შესაძლებელია აბაშ, აფეს, აფას, აფშ, აფეშ და ა.შ. საკვლევ ტერმინში აბეშ რომ ფუძე უნდა იყოს, ამას სხვა ქართველურ სამყაროში გავრცელებული გარემოებებიც ეთანხმება. პირველი ქართველი ქრისტიანი მეფის მირიანის (307-361 წწ.) მამის მამას, ქართველთა მეფის, ასფაგურის ქალიშვილს აბეშურა ერქვა.³ სახელი თავისი შემადგენლობის მხრივ ქართული უნდა იყოს, თუნდაც იმის გამო, რომ მასში თვალნათლივ ჩანს -ურ სუფიქსი, რომლითაც ნაწარმოებია უძველესი დროიდან დღემდე არაერთი ქართული გეოგრაფიული სახელწოდება (ქვეყანა, ოლქი, ტომი, ქალაქი, სოფელი) და ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები. ასეთებია: ხევსური, ხევ-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 482, 494, 504, 569; ნ.ცეცხლაძე. შავშო-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ. 206, 236; პ.ცხადაია, ე.ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 182, 184, 263; ჩილდირის ეალეთის ჯაბა დაეთარი, თბ., 1979, გვ. 123, 162, 194.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 1999, გვ. 618-883; ს.მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, 171-172; ი.ბეჭირიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, 61-62; გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, თბ., 2002, გვ. 76, 337.

³ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, 64.

სურეთი, თუშური (ერი), კელასური, პითური, მალიტასკურია, გუნდაური, ბულაური, იაკობაური, მუხური, ჩოლაბაური, წიწამური, ოლადაური, არტური, აკაური, ხეცაური, ცაბურა, ბაკური, ფითელაური, მახაური, ჯაბაური, აფციაური, გოგოლაური, ხოშარაული ჯიქური, სედური (სარდური) ცილიბური, უდური ეთიუნი, ფითაური და სხვა მრავალი.¹

ეთნონიმ აბეშალასა და საკუთარ სახელ აბეშურასთან ძალიან ახლოს დგას ტოპონიმი აბიშირა, რომელიც საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ სასაზღვრო ზოლში, იალბუზის დასავლეთით მდებარეობდა.²

განვიხილოთ ფუძე აბეშ. როგორც ვთქვით, უძველესი დროიდან მოყოლებული, საქართველოსა და მის სამეფო-სამთავროებში ტრიალებს ამ ფუძე-ძირის მქონე სახელები და გვარები. ამის ერთ-ერთი დასტურია ის, რომ აბეშლა ქაშქას სინონიშია თუ მისი ერთ-ერთი ძირითადი ტომი. იგი, როგორც აღინიშნა, მოიხსენიება ასურულ ლურსმულ ტექსტებში, შემდეგ ანტიკურ ხანაში მეორდება, მისი მსგავსი სახელი აფსილის (აფსილია) ფორმით კოლხეთის (ეგრისის) ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე. იგივე სახელი აბეშურა ჰქვია IV ს. 80-იან თუ 90-იან წლებში მოღვაწე ქართლის მეფის ასფაგურის ქალიშვილს. შემდეგ XII-XVIII საუკუნეების ძეგლში “ტბეთის სულთა მატიანეში” მოხსენიებულია გვარები: აბესალამეთი, აბესალამისძე, აბესალამური.

¹ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), წ. II, თბ., 1989, გვ. 210, 346, 393; საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბ., 1990, გვ. 123-142; ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმი, გვ. 164, 168; ი. ბეჭირიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, გვ. 63, 69, 74; Гюргадзе Гр. Вопросы общественного строя хеттов, Тб., 1991, с. 66; Кавказско-ближневосточный сборник, Тб., 1984, с. 77.

² დ. პაიჭაძე. საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის კომიტეტის პოლიტიკური მოღვაწეობისათვის. — ანალები, თბ., 2000, №1, გვ. 117, 119.

აღნიშნული გვარების შთამომავლები ახლაც ცხოვრობენ ქვემო აჭარის სოფლებში, კერძოდ, აჭარისაღმართში, სადაც აბესლამიძეების უბანია, ახალშენში, ორთაბათუმში, მეჯინისწყალში, ბათუმში.

ქართული გვარი აბესლამიძე და სხვანი, როგორც ჩანს, ადამიანის საკუთარი სახელიდან აბესალა თუ აბეშალადან მომდინარეობს. თავდაპირველად აბესალა (აბეშალა), შემდეგ ფორმდება მა(მი) სუფიქსით და იქმნება აბესალამი (აბესალომი). მი (ომ თუ უმ) მაწარმოებლით ცნობილია ქართული გვარსახელები, ტოპონიმები და ეთნონიმები: სოხმი (სუხმა), ქარიმა (ქარიმატი), კაპრეშუმი, ბათომი, ღორჯომი და სხვა მრავალი. იბექირიშვილის გადმოცემით, შუმერეთში ყოფილა განთქმული ტაძარი ებესლამ-აბესალამის სახელწოდებით.¹ იმამისურაძის მიხედვით, აბესლამიძე საკუთარ სახელს აბესლამიდან უნდა იყოს წარმომდგარი, რასაც ასევე საკუთარ სახელს აბესალომს ადარებს.²

სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება გვარები და სახელები: აბესალომი, აბესალამი, აბესლამიძე, აბესაძე, აბესა, აბზანი, ბეშქენ ბესიანი, ბესია, ბისელინა, ბესი.³ იმ შემთხვევაში, თუკი ა-ს პრეფიქსად მივიჩნევთ, ისეთსავეს, როგორც ქართულ ტოპონიმებსა და ეთნონიმებს ახასიათებთ, როგორიცაა: აჭარა, აწყური, აჭი, აცი, აფსაროსი, აბაზგუნ, აბილიანიხი, – მაშინ აბეშლას ფუძედ ბეშლა თუ ბეშილა-ც უნდა განვიხილოთ.

თანამედროვე საქართველოში გავრცელებულია გვარები და სახელები, რაც იმის მოწმობაა, რომ საკვლევი ტერმინი მჭიდროდაა დაკავშირებული ქართულ სამყაროსთან, კერ-

¹ ი.ბექირიშვილი. აჭარის ისტორია გვარსახელებში, ბათ., 1996, გვ. 11.

² ი.მამისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1979, გვ. 16.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, თბ., 1988, გვ. 490.

ძოდ: აბაზაძე, აბაშელი, აბაშია, აბესალამიძე, აბესაძე, აბესიძე, აბშინაშვილი, აბსაეა, აბსანძე, ბესარიონი, ბეშქე, ბესელია, ბეშიძე და სხვა მრავალი. გვარი აბესლა-მი-ძე (აბეშლა-მი-ძე) ზუსტი პროტოტიპია სატომო სახელის აბესლა-აბეშლა-სი, რომელიც შესაძლებელია უკავშირდებოდეს მეგრულ აბეს, რაც ამბავს ნიშნავს.¹ შესაძლებელია მოსაუბრეს, ამბავის მიმტანს?

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ტბეთის სულთა მატია-ნეში მოხსენიებულია გვარი ბერსელეთი და შუახვეის რაიონში სოფელი ბესელაშვილები, რომლებიც საკუთარი სახელიდან ბესელა-ბერსელა-დან მომდინარეობენ. პირველ შემთხვევაში, გვარი ნაწარმოებია ეთ სუფიქსის დართვით, რომელიც ძველი ძველი დროიდან მოყოლებული, აწარმოებდა ქართულ გვარებსა და ტოპონიმებს: აბუქეთა, მცხე-ვა, შავშეთი, კლარჯეთი, ლაზეთი, ბელეთი, ჯაეახეთი, თაეად აბესლამეთი, გოგლაეთი, გოგანეთი, გვიანეთი, დაე-ლაეთი, ზარქიეთი და მრავალი სხვა.²

რა სემანტიკის მატარებელია აბეშ-ბეშ ფუძე-ძირი?

ქართულ ენაში აფშარა-სულგუნის, ე.ი. ყველის ყალიბია, აფშლეკა-ფეხის აწევა, ბესა-კარტოფილის შესანახი მშრალი ადგილი მიწაში, ბენი (←ბეში?)-ლენი, მოსულელო, უჭკუო, ბზე-მზე, ბსხილ-საქონლის მკბენარი, პასალ (→ბასალ→ ბაშალ?)-სოლი, ფსეალ (ბშუალ) სოლი ხარაზის იარაღი, ფეს (ბეს?) – ფესვი.³

მეგრულ ენასაც მოეპოვება ტერმინ აბეშლასთან ახლოს მდგომი სიტყვები: მაგალითად: აბეს – ამბავი, აბშირა –

¹ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, გვ. 162.

² ი.ბეჭერიშვილი. ამას შენზე ამბობენ აჭარაე, ბათ., 1995, გვ. 140-141; მისივე, ი.ბეჭერიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, გვ. 136, 150, 211.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, 44, 70, 71, 540.

სულგუნის ჩასადები ჩარჩო, აფშარა – ულაგმო აღვირი, აფშარა – ხის ჭურჭელი (სულგუნის ჩასაწყობად), აბხა – ბეჭი და სხვა.¹

აბეშლას ფონეტიკურად კარგად უდგება მეორე ვარიანტული სატომო სახელი აბშილი – აფსილი და გეოგრაფიული სახელწოდება აბშილეთი და აფსილეთი. გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, რადგან ეთნონიმ აფსილ-აბსილეთში გამოიყოფა ფუძე – ძირი ფშ (ბშ), სწორედ ეს გახდა ამ სატომო სახელის აფხაზურ-ადიღეური ხალხისადმი მიკუთვნილების მიზეზი. გასაგებია, რომ ფშ (ს) აღნიშნულ ენებში წყალს აღნიშნავდა, მიუხედავად იმისა, რომ ქართველურ ენებში ფშ და მისი ნაირსახეობანი წყალს, ხეობას, ფსკერს, ძირს და ა.შ. ნიშნავს, – არ იქნა გათვალისწინებული ამ ეთნონიმის სემანტიკის დადგენისას. ფს-ძირიანი ქართული სიტყვებია: ფსორ – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკერი – ჭურჭლის, ზღვის ან მდინარის ფსკერი, ფშა – მდინარისაგან ახლო გამოდენილი წყარო, ფშანი – იგივეა, რაც ფშა, ფშალა – სვია, აფუშილ-აფუშულ-აფუშული, ფშატ, ფშატალა, ფსელი, ფაშ, ფას, ფაშა და ა.შ.²

მეგრულში ფსილა – ქვიშას, სილას აღნიშნავს, აფშარა – ხის ჭურჭელს ყველისთვის, ფსალ-სოლი, ფსელა – შარდი, ფსინა-სმენა, გრძნობა, ფსორო-სოლი, ფსუ-ხელი, ფსორო-წყლის ეიწრო სადინარო ტყეში, ფაშთიაშ-ჭა.³ აფს (აბშ, აბზ) და მისი ნაირსახეობათა კვალი აშკარად ჩანს

¹ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, 162, 164, 199.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 46, 188-192, 219-224; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 44, 449; პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 301.

³ ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 111.

უძველეს ქართველურ სამყაროშიც, კერძოდ, შუმერში. ამ ქვეყანაში აბზუ – მტკნარი წყლის ღვთაებაა, მცოდნე მამაა.¹

სევანურ მითოლოგიაში აფსათი ნადირობისა და ფრინველთა განმგებელი ღვთაებაა. იგი თავისი ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას ბერძნული მითის “არგონავტების” პერსონაჟ-აფსირტესთან. თ. მიბზუანის აზრით, აფსირ (ტე) აფსატის ბერძნული წარმოება უნდა იყოს.²

მიიჩნევენ, რომ ქართული ტომების განსახლების არეალში არსებული მდინარეები, რომელთაც ძველად ეძახდნენ ფასისს-ესეც აფსუურია. ასეთი სახელის მდინარეებს თანამედროვედ ჰქვია რიონი, ყუბანი, არაქსი, ჭოროხი. დადგენილია, რომ აღნიშნულ მდინარეთა მიდამოებში უძველესი დროიდან 19–20 საუკუნემდე და ზოგიერთ მათგანში ამჟამადც ქართველური ტომების შთამომავლები მოსახლეობენ: კოლხები, ლაზები, ფასიანები, კულხახალი, ულთუზა, ხოტენა (ოტენა, ტაონი), სპერები, პენიოხები, აზანი, ერიკუახი, დაიაენი-დიაოხი, ხალიბები, აბნულუანი, აბილიანიხი კლარჯები, იმერლები, აჭარლები და სხვები.³

საქართველოში გავრცელებულია ფს-ფშ-ფაშ-ფეშ ძირიანი ტოპონიმები: ფშავი, ფშავეთი, ფასის მთა, ქალაქი, ბასიანი, ოლქი ბასიანი, ბეშუმე, აქედანაა ტომის სახელი ფასიანები, მდინარე ფასისი, ეს იგივე არაქსი, რახსი, არეზია, აფსარუნტი (გონიო), აფსარი (ჭოროხი), აკამფსისი

¹ მ. ზომერეიკი. ზესთამენური ცნობიერების სინდრომი, ჟურ. ჭოროხი, 2004, №9-10, გვ. 91.

² თ.მიბზუანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მოივლთა ეთნოგენეზის, განსახლების და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 347, 348.

³ ს.გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია, ბათ., 2002.

(ჭოროხის რომაული ფორმა). ქართველური ტომის მუშქების ტერიტორიაზე არსებულ ასურულ წყაროებში დაფიქსირებულია ქალაქი ფსი თუ ფსა, ზუგდიდის რაიონში დელესა და ხეობას ეწოდება ფსქაია, უბანს ლეაფშილე. სვანეთის წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად დასტურდება ფსიმივა,¹ რაც თითქოს ქართულად იხსნება – წყალი, მდინარე მიდის. მაგრამ უფრო სარწმუნოა, რომ იგი იყოს ორი ელემენტისაგან შემდგარი მეგრული სახელი – ფსი და მივა//მუვა. ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, ქაშქურ სამყაროში ხშირია და ღვთაების (მუვა – ძალის, სიმყარისა და სიმტკიცის ღვთაება) სახელს აღნიშნავს. სამეგრელოში გვარია ოფსაია,² რაც თავისი გაფორმებით (ო-პრეფიქსითა და ია-სუფიქსით) აშკარად მეგრული ტოპონიმია. ჩვენს ქვეყანაში გავრცელებულია გვარები: აფსნიძე, აფსავა, აფშილავა, აფშინაშვილი, ბასანაშვილი, ბასილაია, ბასილაური, ბასილაძე, ბაშარიძე, ბასიშვილი, ბეშიძე, ბაშარაული, აფჩილიანი, აფსარიძე და სხვა. სახელები: აფშინა, აფსა, აბსა, აბსეფი, აბშილა, ბესია, აბესალა, აბესა და სხვა.

უნდა აღინიშნოს, რომ უძველეს ქართულ ონომასტიკურ მასალებში, რომლებიც დაცულია ძეგლბერძნულ და მათზე დაყრდნობილ რომაულ წყაროებში, შეინიშნება ფსი (ფსა) ელემენტი. ეს სიტყვა, რომელიც ქართული სემანტიკის მატარებელია და ამის შესახებ უკვე ითქვა, ერთ-ერთი უძველესია არა მხოლოდ საქართველოსათვის, არამედ მთელი კავკასიისათვის. ამავე დროს, მავანმა შეიძლება თქვას, რომ ისინი არის არა ქართული, არამედ ჩრდილო-კავკასიური ან სკვითურ-კიმერიული. ეს სიტყვები,

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 327.

გარდა იმისა, რომ ლეგენდაში (მითი არგონავტების შესახებ) დაკავშირებულია კოლხეთთან (აია-კოლხეთთან), მისი თანხლები და მასთან კავშირში არსებული როგორც ონომასტიკური, ისე ტოპონიმიკური და სხვა ლექსიკური ერთეულები პირწმინდად ქართველური წარმომავლობისაა. აღნიშნული ლეგენდარული ამბავი განეკუთვნება ძვ. წ. XIII საუკუნეს და მოგვითხრობს კოლხეთის რეალურ ამბებს. ამ მითის მიხედვით, კოლხეთის მეფე აიეტს პყლია და და შვილი, რომელთა სახელებში გამოიყოფა ფსი ელემენტი – აფსირტე, კალიფსო. ბერძნულ-რომაული წყაროები აფსირტეს აკავშირებენ დღევანდელი გონიოს ადგილზე არსებულ ციხე-ქალაქ აფსარის (აფსარუნტის) სახელთან. პლინიუსის მიხედვით, ახ. წ. 78 წლისათვის იგი მოქმედი ციხე-სიმაგრე ყოფილა. უფრო ძველად, ძვ. წ. IV საუკუნის ბერძენი ავტორის, ფსევდოსკილაქსის ცნობით, მდ. ჭოროხსაც იგივე სახელი (აფსაროხი) რქმევია. ეს სახელი, დამკვიდრებული ტრადიციით, ადგილს აფსირტეს აქ მოკელის გამო დაერქვა. თანამედროვე მკვლევართა აზრით, აფსაროხი შეიძლება უკავშირდებოდეს სეანურ მითოლოგიაში ცნობილ ნადირთა და ფრინველთა გამგებელ ღვთაება აფსათის სახელს.¹

ჩვენი აზრით, აფს-ირტი იგივე აფს-არტი//აფს-ართი-დან უნდა იყოს წარმომდგარი და ნიშნავს: აფს – წყალი ან წყლის ღვთაება, ართ – პირველს, ერთს, მზეს. ყოველ შემთხვევაში ეს ასეა ქართველურ ენებში: ერთი-ართი-აშლი. არდი-არდინი ძველ ქართულ სამყაროში, როგორც ურარტულში მზის ღვთაება იყო. რაც შეეხება საკუთარ სახელ კალიფსოს, ისიც ორ ნაწილად უნდა დაიყოს – კალი-ფსო (კალი-ფსა). მისი პირველი ნაწილი კალი-კარი-ყარი უნდა

¹ ქართული ფოლკლორის ლექსიკონი, I, თბ., 1974, გვ. 57-58; თ. მიზნუანი. დასავლეთ საქართველოს ..., გვ. 347-348.

მომდინარეობდეს ან ყარი//ყარი-დან (ძველქართულად ნიშნავს ქვას) ან სიტყვიდან წყალი. შეიძლება კალი ქართული სიტყვა ქალის იდენტური იყოს. კალი მეგრული სახელია (შეადარეთ: კალა-ბერია, კალა-ძე). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვენი აზრით, მითში მოხსენიებული ადამიანის სხვა საკუთარი სახელები, ტოპონიმები და სიტყვებიც (ქვეყანა, ოლქი, ქალაქი, კუნძული და ღვთაება აია, კოლხეთი (ურარტულში - კულხახალი), აიეტი, ქალკიოპე, მედეა, მედი, იდია, პასიფაე, პერსე, კირკე, ეგიალე, ანგიტია, არპაგი, საწმისი, მოლი და ა.შ.) ქართველურია. საკითხავია, რატომ უნდა იყოს ფსა ელემენტური სახელები აფხაზურ-ადიღურში?

აია სვანურში მიწისქვეშეთისა და მიწათმოქმედების ღვთაება იყო.¹ იგი გავრცელებული იყო როგორც კოლხეთში, ისე ურარტუს ტერიტორიაზე. კოლხეთის ტერიტორიაზე ძველდამოსავლურ და ანტიკურ ხანაში ცნობილი იყო სამეფო, ოლქი, ქალაქი და ღვთაება აიას სახელით.

ურარტუს ტერიტორიაზე კი ღვთაება აია, ტოპონიმები: აიადი, უაიასი, აიასუნი, აიალე, აიანი, დუაიანი, აიადამანიუ, აიატუნი, დაიაზუნი და სხვ.² აღნიშნული ღვთაების სახელს უკავშირდება ისეთი უძველესი ქართული სახელმწიფოების სახელებიც, როგორებიცაა დაიანე³ და ხაიასა (ჰაიაშა).⁴ აიეტის სახელიც ამავე ღვთაების სახელიდანაა ნაწარმოები -ეთ ქართული სუფიქსით (აია-ეთ-ი). ქართულ

¹ თ. მიბზუანი. დასავლეთ საქართველოს..., გვ. 321.

² ეს ტოპონიმები თავმოყრილია ნაშრომებში: Манандян Я.А. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956; Арутюнян Н.Б. Биайнили (Урарту), Ер., 1970.

³ Гогитидзе С.Д. Локализация и этническая принадлежность стран Даиан-Диаоха. – АЗФ Кавказа, Тб., 2010, с. 403-404.

⁴ ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი, გვ. 6.

ენაში კიაპი ნიშნავს უმცირეს, ბეწვისოდენას, ციცქნას ან მცენარის ნორჩ ყლორტს.¹ მეგრულში კიოპი ნიშნავს პატარა, წრისებრ თეთრ ნიშანს საქონლის შუბლზე.² შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად ამ ტერმინს ადამიანის მიმართაც ხმარობდნენ. აქედან გამომდინარე ქალკიოპე ნიშნავს პატარა, ციცქნა ქალს.

სახელები მედეა და მედი (მედი-კო) ყველასათვის ცნობილია. ისინი საქართველოში ძალიან გავრცელებულია. სავარაუდოდ, შეიძლება დაიყოს შემდეგნაირად: მე-დეა (მე-დაია) და მე-დი, როგორც ურარტუს მეფის სახელი მე-ნუა. ვფიქრობთ, რომ ფასიფაეს სრული ფორმა უნდა იყოს ფასიფაია, რომელიც ორი ნაწილისაგან უნდა შედგებოდეს: ფასი და ფაია. მათ სემანტიკაზე აქ აღარ შევჩერდებით, ვინაიდან ქვევით ამ საკითხზე ვრცლად ვისაუბრებთ. პერსე (ფერსე) სემანტიკურად შეიძლება უკავშირდებოდეს ფუძეს ქართული გვარისას ფერსელიძე (ფერსე-ლი-ძე) და, როგორც ჩანს, საკუთარი სახელის სახით გავრცელებული იყო მოგვიანო დროის საქართველოშიც. კირკე ნაწარმოები უნდა იყოს ისევე, როგორც მტკვრის ანტიკური სახელი კირ-ნ-ოს-ი და სოფლის სახელი კირ-ნ-ათ-ი. არპაგი ნაწარმოებია იმავე ძირიდან, საიდანაც მდინარე ჭოროხის ერთ-ერთი უძველესი სახელი არპასოსი, რომლის შესართავთანაა მთა არფაზონი (სოფ. ერგეს მიმდებარე ტერიტორია). არპასოსი-პარპი ხეთურ და ბერძნულ სამყაროში ცნობილია როგორც ღვთაება. ვვარაუდობთ, რომ არპაგის იდენტური წარმომავლობისა იყო ქართლის მეფის არტაგის სახელიც. ბერძნული წყაროების საკუთარი სახელი იდია ასევე დაკავშირებულია ქართულ სამყაროსთან. ჭოროხის ხეობაში,

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 289.

² ო.ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, თბ., 2002, გვ. 147.

ოლთისისწყლის სათავეებთან არის სოფელი იდი, სტრაბონისეული იდეას (ტაოს ტერიტორიაზე). საქართველოში გავრცელებულია ქალის სახელები იდი, იდა და მათგან ნაწარმოები გვარი იდაძე.

ბერძნულ, რომაულ და ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული კოლხეთის სინონიმია ურარტულ წყაროებში ორგზის დამოწმებული კულხახალი,¹ ანუ კოლხა. ჩვენი აზრით, ამ ტერმინში გამოყოფილი -ხალი იგივეა, რაც მეგრული ხალა, რომელიც ნიშნავს ხალხს, შობას, გაჩენას.² მაშასადამე, სახელწოდება განიმარტება, როგორც კოლას ქვეყნის ხალხი, ანუ კოლხას ხალხი. შედარებისათვის – ხალი – სა-ხალი – სახლი. ასე რომ, ხალი ქართულშიც ნიშნავდა (ამჟამად სა-ხლი) ხალხს, დინასტიასაც და მოდემასაც. თავად ტერმინის ფუძე კოლ-კულ შეიძლება ნიშნავდეს: კულა – ვიწროყელიანი სასმისი, კულა – ხორბლის ჯიში და ა.შ. თ. მიბიუნანის აზრით, კოლას თავდაპირველი ფორმაა კალ-კალო, რაც ქართულ ენაში კალოს, ვაკეს, სწორ ადგილს ნიშნავს.³ საწმისი ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, იგივეა, რაც სა-წამ-ისი (შეად.: წამალი, წამწამი). ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, რომ საწმისი სიტყვა საწმენდიდან მომდინარეობდეს. მოლი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ნორჩი ბალახია.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ ქართული სახელმწიფოს – ქართლის, ანუ იბერიის 25-ე მეფეს “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ცნობით ასფაგური ერქვა,⁴ რომელიც

¹ Меликишвили Г. А. УКН, М., 1960, с. 301, 304.

² ო. ჯაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, თბ., 2002, გვ. 510.

³ თ. მიბიუნანი. დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლების და კულტურის ისტორიიდან, გვ. 144-145.

⁴ მოქცევაჲ ქართლისაჲს – შატბერდის კრებული, X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 321.

III საუკუნის 80-იან თუ 90-იან წლებში მოღვაწეობდა. ეს მეფე “ქართლის ცხოვრების” გადმოცემით ქართლის 23-ე მეფეა. ანასეულ “ქართლის ცხოვრებაში”, რომელიც ქართლის ცხოვრების რედაქციებს შორის უძველესია, დამოწმებულია ამავე მეფის სახელად აფსაგური და არა აფსაგური.¹ ურარტულ სამყაროს დასავლეთით, ეფურატისპირეთსა და მის მიდამოებში, იქ, სადაც ქართველური ტომების მოსახლეობაა შენიშნული, ქუთა (შეადარეთ ქუთაისი), ურა (ურთა, ურაიანი), არანა (გა-არნი, არიან-ქართლი), ტაბა (ტობი, ტაბალი, ტობანიერი) და სხვა, მათ გვერდით იხსენიება პუნქტი აბისა.² ნარუთინიანი გეთაქვსოვს ამ პუნქტის შედარებას აბსიათთან, თანამედროვე ჯებელ-ელ-აფს-თან (მარდინის ჩრდილო-დასავლეთით).³ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გარემოება შემთხვევითი როდია. ერთი ასეთივე ტოპონიმი ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ჭანეთშია დადასტურებული (ეს ტერიტორია დღეს თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული). ჭანეთ-ლაზეთში ხომ მთლიანად ქართველები მოსახლეობდნენ და ამჟამადაც ასეთივე სურათია. ესაა სოფელი აბსო (აბსუ) ათინის უბანში.⁴ აქვეა სოფელი ნაფშითი (ძველი ნაფსაი). მასში უნდა გამოვეყოთ ნა პრეფიქსი და ით სუფიქსი, ძირია ფშ-აფშფს-აფს, რომლებიც იგივეა, რაც აფსილსა და აფსარ-ში გამოყოფილი ფუძე-ძირი. აქვეა პუნქტი ქაშკარი, რაც იგივეა ქაშ-ის (ქაშქის) კართ ან ქაშქა არ სუფიქსით. საქართველოს ისტორიულ ოლქში – შავშეთში მოგვეპოვება მიკროტოპონიმი ქაშათ, რომელთა სახით ქაშქების ნაკვა-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 59, შენ.

² Дьяконов И. М. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 313.

³ Арутюнян Н. В. Биайнили (Урарту), с. 277, ком. 374.

⁴ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, ბათ., 1979, გვ. 12.

ლევი შეიძლება იყოს შემორჩენილი. აქვეა ქაშგილ, რაც შეიძლება ქაშგილ იყოს ან ქაშ(ად)გილ, ქაშქების ადგილი, სადგომი. ფსქაია, ლეაფშილე, სააფსა, ფსორი, ფშალო – ამ სახელებით სამურზაყანოს ტერიტორიაზე რამდენიმე მიკროტოპონიმი აღირიცხება და საქართველოში ალბად რამდენიმე ასეული. აფშილა ღელეა ზერასოფელში, ქობულეთში, ხოლო შილა ტოპონიმია ჭანეთში.¹

მაშასადამე, აფს-აბისა-აბსიაია ქართული ტოპონიმები შეიძლება იყოს მხოლოდ. იქაა აფს ძირი (შეადარეთ აფსილი), აბისა (აბესა-ლა), აბსიაია (აბს-ილ-ეთ-ი). შეეადართ ქართული გვარსახელები აბესი (აბესიძე) აბესანი (აბესანიძე), აბესა (აბესაძე), აბესალა (აბესლამიძე), აფსა (აფსავე) აფშილა (აფშილავე), აფშინა (აფშინაიძე), აბისალა (აბისაშვილი) და სხვა. ტოპონიმში აბსიაია უეჭველია ია მეგრული სუფიქსი თუ არა, მაშინ სევანური აია, მიწათმფარეულობისა და მიწისქვეშეთის ღეთება უნდა გამოიყოს. ია აწარმოებს მეგრულ გვარსახელებსა და ტოპონიმებს, მაგალითად: ბაბუტია, სიდონია, ათანია, ფაცია, ფაცაცია, თორია, შარია, შენგელია, ბასარია, დანია, ციხია, ფაშდია, წიფურია, ხაია, ანარია, მახუნჯია და ა.შ. მეგრულში ია (უა, ვა) სუფიქსი აღნიშნავს შეილს (ვაჟიშვილს).

გაეიხსენოთ თავად ქაშქურ-აბეშლური ტოპონიმები და სახელ-დინასტიური სახელები: თათაშ-თურია, თაქაშ-თურია, თალი-ფაცია, ფიფია, მახარია, ფათალია შარია, თითია, თულ-მალაია, ფაია, თითია, თახან-თარია, ცითა-ხარია, ცას-ფია, შუხურია და ა.შ.² განა აღნიშნულის მიკუთვნილება შეიძლება იმ ხალხზე, რომლებიც გამოჩნდნენ 30

¹ ი.სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 17; მისივე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა, II, ბათ., 1959, გვ. 60.

² გგიორგაძე. ხეთური და ასურული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლავების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15-17.

საუკუნის შემდეგ, როცა იმ დროს რუსეთის სტეპებში მხეცებივით, პირუტყვებივით დაძრწოდნენ. ამ სახელებსა და გვარებს ათეულ ათასობით ქართველი, სვანი და განსაკუთრებით მეგრელი, ლაზი, ჭანი ატარებს. სირცხვილია მსგავსი გაურკვევლობა...

აბეშლასა და აფსილის ეტიმოლოგიის კიდევ ერთი ვარიანტი გვინდა შემოგთავაზოთ. ამ შეხედულების მიხედვით, ტერმინი კომპოზიტური სახელი უნდა იყოს და დაიყოს აბე-შლ, აბე-შილ, აფ-სილ და ა.შ. მით უმეტეს რომ ამგვარი დანაწევრებისათვის გვაქვს მიზეზი. შილ ქართულ ენაში, იგივეა, რაც მაზლის ცოლი, რძალი, ძმის ცოლი; შილა – ბამბის წითელი ქსოვილია.¹ იმ შემთხვევაში, თუკი ფუძე ხმოვანს არ შეიცავს, ე.ი. შლ – შეესაბამება, მაშინ ამავე ენაში შლუ-ს ჭკუანაკლებ კაცს ეძახიან.² აბ-აბეს რაობის გარკვევა შედარებით რთულია. თუმცა ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელებია აბა, აფა, აფაი, აფი, აბესალა, შილა, შალა (შეად.: შალაბერიძე, შალაისძე, შილაგაძე, შილაკაძე); შესაძლებელია აფს (აფშ) ღვთაების სახელი იყოს. შილა-ც სიკედილის ღვთაების სახელია ზოგიერთ ქვეყანაში. ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ შილა, როგორც პირსახელი, საკმაოდ გავრცელებულია სამეგრელოში. ასე ჰქვია ლაგვილაფა შილა ძოკიას ძეს, რომელიც პაატა ცხადაიას ერთ-ერთი ინფორმატორი იყო.³ აბეშლა-აბეშალა-ში გამოყოფილი შალა იქნებ მეორე ქართველური ტომის სახელში მათუშალა-ში არსებული ერთ-ერთი ელემენტის შალა-ს ტოლფარდია, თუკი, რა თქმა უნდა, სახელწოდებაში თუშ ძირი არ გამოიყოფა (შეად.: მა-

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 633.

² იქვე, გვ. 635.

³ პ. ცხადაია. სამეგრელოს..., გვ. 178.

თუშ-ალ-ა). სტრაბონის (ძვ. წ. 64 – ახ.წ. 24) გადმოცემით იმ მთას, რომლიდანაც ეფურატი და არაქსი სათავეს იღებენ აბი ჰქვია.¹ ამ მთის გვერდით დასახლებულან ენიანები, რომელთა სემანტიკაც ქართველურია. ენიანი ნიშნავს ცუდი ენის მქონეს, ენატლიკინას. აქვე ურარტულ ხანაში განლაგებული იყო ერთ-ერთი უძველესი ქართული სამეფოს დაიაენი-დიაოხის ოლქი აბნულუანი (ბიზანტიური აბნიკი, სომხური წყაროების აენუნიკი).² იქნებ აბი ამ უკანასკნელის უსუფიქსო ფორმა იყოს. თუმცა ურარტელები (სვანური დინასტიით) ხშირად ორმაგი სუფიქსებით (მათგან ერთი ადგილობრივი) იხსენიებდნენ ქვეყნებს, ოლქებისა და ქალაქების სახელებს, ასე მაგალითად: კულხა-კულხახალი, კალბა-კაბილუხი, ხალდი-ხალდირიულხი, შირიმი-სირიმუთარა, უზანა-უზიანობითარნა და ა.შ.

აღნიშნული მთის სახელი აბი შეიძლება წარმომდგარიყო ადამიანის საკუთარი სახელიდან. ასე მაგალითად, აბა – ქალის სახელი იყო კილიკიაში.³ აბა ასევე ძველი ქართული სახელიცაა.⁴ სტრაბონის მიხედვით აბი მითური ტომია.⁵ როგორც ზემოთ აღინიშნა, აბისა ურარტუს ქალაქია, ხოლო აბისი სოფელია საქართველოში.⁶ უძველეს ქართველურ ენაში, შუმერულში, აბ, აბა მამას ნიშნავს (შეად. ქართული ბაბა, ბაბუა).⁷ ტერმინში ა – პრეფიქსია და ბა – მაღალს ნიშნავს (შეადარეთ ურარტული ბაბანია).

¹ Страбон. География, с. 497, 500.

² ს.გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), გვ. 100-102.

³ Страбон. География, с. 628.

⁴ ი. ახუაშილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 65.

⁵ Страбон. География, с. 271-275, 277, 278.

⁶ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 43.

⁷ რ. გორდეზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 40.

შეიძლება აბე-შილი (აფ-შილი) მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნას. ამ ენაში აბე-აბეს მეგრულში ამბავია. ლა (ელა-ალა)-ქართველური სუფიქსი. შესაძლებელია აბესა-აბასა-აბაშა საკუთარი სახელიც იყოს და შესაბამისად აბესას-აბეშას შთამომავლობას აღნიშნავდეს. მეგრულში შილ ქსოვილს აღნიშნავს.¹ დაახლოებით იგივეს ნიშნავს საკუთრივ ქართულშიც: შილ - წითელი სამოსი.² ფშაურ დიალექტში შილა ბამბის წითელი ქსოვილია.³ შილი, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი, გავრცელებული იყო სამეგრელოში, და, საერთოდ, ზანურ(მეგრულ-ლაზურ) სამყაროში, რის მოწმობაა სამეგრელოსა და ჭანეთ-ლაზეთში გავრცელებული ტოპონიმები: შილეთი, შილერითი, შილა-რითი და სხვა. ქართული ენის დიალექტებში ასილა ნიშნავს კოდს. შილაია ერქვა ნაირი-ხუბუშკიის მეფის ქალაქს.⁴ ეს ტოპონიმი, ჩვენი აზრით, ასე უნდა დაიშალოს: ხუბუ-შკია, სადაც ხუბუ მეგრული საკუთარი სახელია (შეად. გვარი ხუბუა), ხოლო შკია - სკუას სახენაცვალი ფორმა. მაშასადამე, ხუბუშკია იგივე ხუბუსკუაა და შეესაბამება ქართულ ხუბუშვილს.

შილი, უძველესი ქართულის მიხედვით, რომელიც ურარტულ ლურსმულ ტექსტებს შემოუნახავს, შეიძლება შეიღოს, ძეს ან კიდევ შთამომავლობას ნიშნავდეს. ურარტუს მეფის არგიშტის (ძვ. წ. 784-764 წწ.) მონაცემებით მას დაუპყრია “ქეყანა ზაბახაე-შილი” (Zabahaesili),⁵ რომელიც მდებარეობდა ქვეყნების ბიანსა (ქართული ოლქი და

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 260.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 1396.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 653.

⁴ Дьяконов И.М. АВНИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 296.

⁵ Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи, с. 212; Арутюнян Н.В. Биайнили (Урарту), с. 191, ком. 32.

ქალაქი ბანა) და სირიშუთარას (ქართული შირიმნი, შირიმ-თა) შორის. ზაბახაე-შილი-ში სხვა რა უნდა იგულისხმებოდეს, თუ არა ზაბახას, ჯავახას შეილები, ე.ი. ზაბახას შეილის შთამომავლობა, ქეყანა. კაპადოკიურ ფირფიტებში ხათების საკუთარ სახელებად გვხვდება ამ-შილი, ბურ-შილი, მურ-შილი, დუხე-შილი, დუხუ-შილი და ა. შ.¹

ამრიგად, ტერმინი აბეშლა ქართველურ სამყაროს შეიძლება დაუკავშირდეს. მას, ჩვენი აზრით, არავითარი კავშირი არ გააჩნია აფხაზეთის დამპყრობ აფსუა ტომებთან.

¹ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 208, 209.

ბარმინ აბეშლას ჯავშირი საქართველოს ისტორიულ და თანამედროვე ბარიბოროიასთან

ცნობილია, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულში მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში მცხოვრები ქაშქა-აბეშლას ტომებს მრავალი სპეციალისტი (ნ. მარი, პ. უშაკოვი პ. უსლარი, ე. სტრუვე, შ. ინალიფა, დ. გულია, მ. დიაკონოვი, გ. მელიქი-შვილი და სხვები) აფხაზურ-ადიღეური მოსახლეობის წინაპრებად მიიჩნევდა.

ცნობილი მეცნიერები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ ხუთური წყაროების ქაშქას ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში ქაშქას ვარიანტად დამოწმებული აბეშლა შეესაბამება. გ. მელიქიშვილის გადმოცემით, ისინი აფხაზურ-ადიღეური წარმომავლობის ტომები უნდა ყოფილიყვნენ.¹ მსგავსი შეხედულებისაა ნ. არუთინიანი. იგი იზიარებს შეხედულებას, რომ ასურულ ვარიანტში ქაშქას ენაცვლება აბეშლა. ასე რომ ქაშქა და აბეშლა ერთი და იგივე ტომის სახელწოდებებია.²

მკვლევრები იმასაც მიიჩნევენ, რომ ასურული წყაროების აბეშლა და მოგვიანო ხანაში აფხაზეთის ტერიტორიაზე დამოწმებული ტომი აფსილი (აბშილი) ერთი და იგივე წარმომავლობის ტომებია და მათ შორის არა მხოლოდ ფონეტიკური, არამედ ეტიმოლოგიური კავშირიც არსებობდა. აქვე დავსძენდით, რომ იმავე ტერიტორიაზე,

¹ Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту, Тб., 1954, с. 75-77; მისივე: К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 120, 168; საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965, გვ. 100.

² Н. В. Арутюнян. Биайини (Урарту), Ер., 1970, გვ. 34-35; დამოწმებულია E. Ebeling. RLA, I, с. 6.

სადაც ქაშქა-აბეშლას ტომები ბინადრობდნენ ანტიკურ ხანაში მოსახლეობდნენ ქართველური მოდგმის ტომები – მაკრონები, დრილები, ბექირები, მოსინიკები, მარები, ხალბები, ტიბარენები, შკეითინები, სასპერები, ჭანები, ხალდეები და სხვები.¹ საკითხავია, საიდან გაჩნდნენ მრავალრიცხოვანი ქართველური (მეგრული, სვანური) ტომები აქ, თუკი ისინი ძველადმოსავლურ ხანაში არ მოსახლეობდნენ? თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქაშქური ტოპონიმებისა და ადამიანის საკუთარი სახელების (სულ მათი რაოდენობა 170–მდეა) შესწავლა გვიჩვენებს მათი ქართველური (უფრო მეგრული) სამყაროსადმი მიკუთვნილების ფაქტზე.

სანამ გადავიდოდეთ ტერმინების “აბეშლა”-სა და “აბ-შილ-აფსილი”-ს ურთიერთმიმართების საკითხზე, მანამდე მცირე ექსკურსი გაეაკეთოთ წყაროებში მათი მოხსენიების შესახებ.

როგორც აღინიშნა, ხეთური და ასურული წყაროების ქაშქას (კასკა) ერთადერთ ვარიანტად ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში აბეშლა გვევლინება. ესაა ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის (1115–1077 წწ.) მოღვაწეობის ხანა. შემდეგ რომაულ წყაროში, კერძოდ, ფლავიუს არიანე შავი ზღვისპირეთში მოგზაურობის დროს (131 წ.) ასახელებს ტომს სახელით აფსილი. მისივე გადმოცემით, ისინი სანიგებისა და აბასკების გვერდით აფხაზეთის ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ.² აღნიშნული მიდამოები კოლხეთის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში. მოგვიანებით აქ ეგრის-ლაზიკა გაბატონდა. ფეოდა-

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ.წ. XII–IV სს.), ბათ., 2002; მისივე: დიაიენი–დიაოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

² ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, ნ. კეჭელაძის რედაქციით, თბ., 1961, გვ.42–43.

ლურ ხანაში აღნიშნულ მიდამოებს ფლობდა ჯერ ეგრის-აფხაზეთის ქართული სამეფო, შემდეგ საქართველოს სახელმწიფო, ბოლოს კი სამეგრელოს სამთავრო. მათი საზღვრები დროდადრო ყუბანამდეც კი გადიოდა.

სხვა რომაელი ავტორი პლინიუსი (23–79 წწ.) აფხაზეთის ტერიტორიაზე სოანების (სვანების) გვერდით სანებს (ჭანებს), სალტიებს (=ფთიროფაგები?) და სხვებს ასახელებს აბსილების ტომთან ერთად.¹ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი ეს მხარე ცოტათი ადრე მაინც ქართველურ ტომს სვანებს ეკავათ, რის შესახებ მოგვითხრობს ბერძენი ავტორი სტრაბონი (ძვ.წ. 64–ახ.წ. 24 წწ.). აქვე უნდა გავიხსენოთ ის გარემოებაც, რომ იმ დროიდან, რა დროსაც ჩნდება წერილობითი ძეგლები ამ მხარის შესახებ, ე. ი. ძვ. წ. VI–V საუკუნეებიდან მოყოლებული ახ. წ. II საუკუნემდე, არც ერთი მწერალი აფხაზეთის ტერიტორიაზე არ ასახელებს აფხაზ და აფსილ ეთნონიმებს. ამ ტერიტორიიდან შორს ჩრდილო-აღმოსავლეთში პლინიუსი ასახელებს ტომს – აბზოას. ისინი კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთში, მდინარე ვოლგის შესართავის მახლობლად ბინადრობდნენ, და თანაც სკეიტების ჯგუფის ეროვნების ნიშნით არიან აღნიშნული. ამ რუკის გამომცემელ დიუბუას სოხუმის სამხრეთით დატანილი აქვს აფსილები და ისინი ქართველური ტომის ნიშნით აქვს აღნიშნული. ტექსტში რამდენჯერმეა ნათქვამი, რომ აფსილები–მეგრელები იყვნენ, წინათ პენიოხები ეწოდებოდათ.²

¹ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია.–ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, თბ., 1973, გვ.32.

² ნ.ფოფხაძე. სინამდვილე კი ასეთია, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი. ასევე იხილეთ მისი ნაშრომები: გაზ. გუდაუთა, 1998, №4; გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 ივლისი.

დაეუშეათ და აღნიშნულ ტერიტორიაზე რომც ყოფილიყო მსგავსი მოსახლეობა (აფშილები, აბაზგები, ქაშქები), განა ეს ცვლის ეთნიკურ სურათს აფხაზეთსა და მის მიდამოებში? ქაშქი, აბეშლა პირწმინდად ქართული მოდგმის ტომების სამყაროა და მათი ხსენება კოლხეთის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე განა ცვლის რაიმეს აფსუათა (კიმურიელთა?) სასარგებლოდ? სტრაბონის გადმოცემით, არა მხოლოდ აფხაზეთის ტერიტორია, არამედ კავკასიონის მწვერვალები და კიდევ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მიწა-წყალი ყუბანამდე და ყირიმამდე ეკავათ სვანებს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა სტრაბონის ცნობა, რომ მათ ლაშქრობის დროს 200 ათასიანი ჯარი გამოჰყავდათ.¹ ეს რომ ასე იყო ამაზე მეტყველებენ ტოპონიმები, რომლებიც დასტურდება წერილობით ძეგლებში აფხაზეთის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან მოყოლებული,² აქ ჩრდილო კავკასიელი ბანდების შემოსელებამდე და დამკვიდრებამდე. სტრაბონის მონაცემებს მხარს უჭერს არაერთი ანტიკური თუ მოგვიანო ხანის წყარო (აგათია, პროკოფი კესარიელი, მენანდრე და ა. შ.). ნ. ლომოურის აზრით, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, აფხაზეთის მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ქართველური ტომები შეადგენდნენ.³

ქართულ წყაროებში აფშილეთი პირველად იხსენიება ისტორიკოს ჯუანშერის (VII–IX სს.) თხზულებაში, იქ, სადაც მოთხრობილია არაბი სარდლის მურვან ყრუს მიერ საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ლაშქრობა.

¹ Страбон. География. Леп. 1964, с. 473, 473. ქართვები (გეორგები), რომ ყირიმის ნახევარკუნძულზეც მოსახლეობდნენ ამის შესახებ იხ. ნ. ყოფხაძის ნაშრომი. გაზ. ახალგაზრდა ივერიელი, 1990, 14 იელისი.

² პ. ინგოროყვა. გიორგი მერსულე. თბ. 1954, გვ. 146–188; პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ. 2003.

³ Н. Ю. Ломоури. Абхазия, с. 9.

მატიანეში ნათქვამია, რომ ყრუმ “შემუსრა ქალაქი აფსილეთისა ცხუმში.”¹

აფსილები და მათი ქვეყანა აფსილია მოიხსენიება, აგრეთვე ბიზანტიელ ავტორებთან: პროკოპი კესარიელთან, თეოდოსი განგრელთან, თეოფანე ჟამთაღმწერელთან, აგათიასთან, მენანდრესთან და სხვებთან.²

მ. თამარაშვილი და ივ. ჯავახიშვილი ქაშქას კოლხებად მიიჩნევდნენ.³ პ. ინგოროყვა წერილობითი წყაროების, ეთნონიმიკის, ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ აფხაზეთი ძირძველი ქართული სამყაროს შემადგენელი ნაწილია, და, რომ უძველესი დროიდან ქართველი ტომებით იყო დასახლებული.⁴ ყოველივე ამას უდიდეს შეფასებას აძლევდა გ. ჩიტაია.⁵

შ. ინალიფა ამტკიცებდა, რომ თითქოს აფხაზურ-ადიღეურ ტომებს III–II ათასწლეულში ეკავათ ტერიტორია ჩრდილო კავკასიიდან მცირე აზიამდე მთელი აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი. ასე, რომ, მისი ვარაუდით, ისინი განიერცობოდნენ უზარმაზარ სიერცეზე.⁶ ასეთი შეხედულების სიმართლე, ე.ი. ხატებისა და აფხაზურ-ადიღეური ენების ნათესაობისა არ სჯეროდა ი. დიაკონოვს.⁷ ე. ალექ-

¹ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 235.

² ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 128, 133, 135; მისივე: გეორგიკა, ტ. III, ტფ., 1936, გვ. 86, 162, 237; გეორგიკა, ტ. IV, ნაქე. I, თბ., 1941, გვ. 44, 46, 105.

³ მ. თამარაშვილი. საქართველოს ეკლესია დასაბამითგან დღემდე, რომი, 1910, გვ. 56, ფრანგულ ენაზე (მითითებულია სხვათა ნაშრომების მიხედვით), ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თბ. 1913, გვ. 26.

⁴ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერსულე, გვ. 146–188.

⁵ გ. ჩიტაია. შრომები, II, თბ. 2001, გვ. 112–113.

⁶ Ш. Инал-ипа. Вопросы этнокультурной истории абхазов, Сух., 1976, с. 423–425.

⁷ И. Дьяконов. Предыстория армянского народа, Ер., 1968, с. 10–13.

სევეას აზრით, იგი არც არქეოლოგიური მასალების მიხედვით დასტურდება.¹

მკვლევრები ტერმინ აფშილისა (აბსილი) და აბშილეთის (აფსილეთი) წარმომავლობას სხვადასხვანაირად ხსნიან. ბ. გოგიამ და ჯ. გამახარიამ წერილობითი წყაროების, დოკუმენტური მასალების, ეთნონიმიკური, ტოპონიმიკური, ლინგვისტური და სხვა მასალების ანალიზით დაასაბუთეს, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან 17–18 საუკუნეებამდე მხოლოდ ქართველური, ძირითადად, მეგრულ-ჭანური მოდგმის ტომები ბინადრობდნენ; მხოლოდ შემდეგ მოხდა ჩრდილოკავკასიური ბანდების შემოსვლა და დამკვიდრება საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.² მათივე განმარტებით, ქსენოფონტის (ძვ.წ. V–IV სს.) მიერ კილიკიაში მოხსენიებული მდინარე ფსაროს ნიშნავდა ლაქიანს, ფსილიტები–შიშველს, უთმოს; მდინარე აფსარის ეტიმოლოგია ბერძნულია და აღნიშნავს ულაქოს. აფსილი ჩერქეზული სიტყვა არ არის, მასში ა პრეფიქსი არ იყოფა, აქ ფსილი წყალი არ არის.³ მკვლევრები აქვე მიუთითებენ შ. ინალიფას აფსარის განმარტებაზე, რომელიც თითქოს აფხაზურად აღნიშნავდა ფიჭეს (წიწვოვანების ხეივანს).⁴ მკვლევრების აზრით, შ. ინალიფას ძველბერძნულ-რუსული ლექსიკონით რომ ესარგებლა (სადაც აფსაროსი უთევზოს აღნიშნავს), მაშინ ამგვარ შეცდომას არ დაუშვებდა. ანტიკურ ხანაში მდინარე ჭოროხის ხეობაში (ბათუმის მახლობლად) ეისაც არ უნდა

¹ Е. Алексеева. Древняя и средновековая история карачаево-черкесии, М., 1971, с. 186–198.

² ჯ. გამახარია. აფსილ–აბაზგთა ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის, თბ., 1998; Дж. Гамахария. Б. Гогия. Абхазия - историческая область Грузии. Тб., 1997.

³ იქვე, გვ. 30.

⁴ Ш.Инал-ипа. Вопросы... с. 254, 384.

ეცხოვრა, ისინი ამ მდინარეს *сочная* *рыба*-ს არ ღაარქ მედნენ.¹

შოპენის მიხედვით, აპ, აბ ნიშნავს წყალს, მდინარეს; აპგას ნიშნავს მდინარეთა აუზს ან ასეების წყალს. ფ. მიშენკო აფხაზეთის ტერიტორიაზე ძველი ავტორების აფსილებს უწოდებს უთმოს, *Неплещины*-ს. უპაპეს ეტიმოლოგიით აფსაროსი ძლიერ წყალს აღნიშნავს.² ე. კახიძის გადმოცემით, წინა აზიაში “აპ”—ით წარმოებული სახელები წყალს უკავშირდებიან და მათი მატარებელი ღვთაებები მამაკაცები არიან. აპსარა ძველი ინდური სიტყვაა და გამოხატავს ქალს, მდედრს.³

ი. გელები ქაშქას სინონიმს აბეშლას აკავშირებდა მესოპოტამიური წყაროების აფიშალ—აბიშალ—თან, ხოლო აბეშლას ტერიტორიას ტიგროსსა და ვანის ტბას შორის მდებარე რაიონებთან. ტერმინი ახლოს დგას ასურეთის მეფის სახელთან—აბიაშალი (აფიაშალი).⁴

გ. გასვიანის აზრით, აფხაზეთში აფსუა—აბაზები და ადიღე—ჩერქეზები გვიან საშუალო საუკუნეებში ჩამოსახლდნენ ყუბანისპირეთიდან და ადიღე—ჩერქეზეთიდან. აქ მოსულმა უცხო ჯიშისა და ჯილაგის ხალხმა იმ ქვეყნისა და ხალხის სახელი მიისაკუთრა, სადაც ისინი გვიან დროში დამკვიდრდნენ. ისინი ადგილობრივ, მკვიდრ ქართველებთან შედარებით ყოველთვის უმცირესობას წარმოადგენდ-

¹ Дж. Гамахария, Б. Гогия. Ук. соч., с. 136.

² იქვე, გვ. 518, 421, 527.

³ ე. კახიძე. აფსაროსის ეტიმოლოგიისათვის. — საისტორიო მაცნე, ბათუმის სახ. უნ-ტი, 1996, №4, გვ. 13-17.

⁴ История Древнего востока, II, М., 1988, с. 25.

ნენ.¹ მკვლევარს აქვე მოაქვს მასალები, რომლებიც ასეთ ფაქტებს ადასტურებენ. მისი გადმოცემით, თ. გვანცელაძის მიერ 10–12 წლის წინ მიკვლეული რუკით (შედგენილია 1561 წ. იტალიელი კარტოგრაფის ჯ. გასტალდის მიერ) დადგინდა, რომ XVI საუკუნეში აფხუები მოსახლეობდნენ მდინარე ყუბანის შუა ნაწილში. მათ ქვეყანას ABSYAS REGI ეწოდება. აქვე გვერდითაა აღნიშნული დაბა–ქალაქი აკუა. ამავე რუკის მიხედვით, სამეგრელო მოიცავს მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს და აფხაზეთი არც კია დატანილი რუკაზე. გ. გასვიანის თქმით, ამას ადასტურებს სხვა მოღვაწე ისტორიკოსები თუ სამხედრო პირები, კერძოდ ა. დიაჩკოვ–ტარასოვი და ვ. ტატიშჩევი. ამ უკანასკნელის გადმოცემით, აფხაზეთის დიდ ნაწილს ყუბანისპირელი აფხუები ავსებენ. აქვე გ. გასვიანი აკეთებს დასკვნას, რომ აფხუები ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში ყუბანისპირეთში ბინადრობდნენ. ისინი აფხაზეთის ტერიტორიაზე XVII–XVIII საუკუნეებში გადმოსახლდნენ. ამასვე წერს რუსი სამხედრო ისტორიკოსი ა. დიაჩკოვ–ტარასოვიც.²

ვ. ტატიშჩევი აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთი სამეგრელოს ჩრდილოეთი ნაწილია; ახლა მის დიდ ნაწილს ყუბანის მოსახლეობა ავსებს.³

იტალიელმა ბერმა 1629 წელს აღნიშნა, აბაცა ხალხი თავის თავს აბსნეს უწოდებს, ისინი უცხოური გარეგნობით

¹ გ. გასვიანი. ქართველი მეცნიერები პავლე ინგოროყვას შეხედულებებზე აფხაზეთისა და აფხაზების შესახებ., თბ., 2003 გვ. 2; მისივე, Абхазия. Древние и новые, Тб., 2000, с. 51–52, 56–58 და სხვა.

² იქვე. გვ. 39.

³ В.Н. Татищев. История Российская, I, М.-Л., 1962, с.171.

გამოირჩევიან. აბსნები ახლახან ჩამოვიდნენ ჩრდილო კავკასიიდან სამხრეთ კავკასიაში.¹

იტალიელი კარტოგრაფის გასტალდის მიერ 1561 წელს შედგენილ რუკაზე მთელი აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი აღნიშნულია, როგორც სამეგრელოს ოლქი. აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკას კი სახელწოდება საერთოდ არ აქვს,² და, შეუძლებელია რომც პქონდეს, რადგან აფსუები (თანამედროვე აფხაზები) ჯერ კიდევ არ სახლობდნენ აქ. ამ რუკაზე ყუბანის შუა წელის ჩრდილოეთით მითითებულია აფსუას რეგიონი. იმავე მდინარის მარცხენა შენაკადზე დატანილია ქ. აკუა-იგივე აყვა, რომლის სახელი ჩრდილოკავკასიელმა დამპყრობლებმა ცხუმს-სოხუმს შეარქვეს. ვილჰელმის რუკაზე (XVII ს.) მინგრელია აწერია თითქმის ყუბანის სათავეებამდე ტერიტორიას.³ ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა. სამეგრელო რომ ყუბანისპირეთამდე ვრცელდებოდა, აღნიშნულია მაშინდელ არაერთ რუკაზე, არაერთი მოგზაურისა თუ კარტოგრაფის მიერ.

მართებულია მ. ლორთქიფანიძის აზრი ამავე საკითხთან დაკავშირებით. იგი წერს, რომ უცნობია რა ეწოდებოდა იმ ხალხს იქ, თავის თავდაპირველ სამშობლოში, აქ რომ დასახლდნენ, სავარაუდოა, რომ ქართველებმა აქ მოსახლე ქართველი აფხაზების გამო მათაც აფხაზები უწოდეს.⁴

¹ ეს ცნობა ნ. ფოფხაძემ მოიტანა ე. შანტრის წიგნიდან: რეშერშე ანტროპოლოგიკ.- ტ. II, გვ. 132; იხ. ნ. ფოფხაძის ნაშრომი გაზ. ახალგაზრდა ივერიელში, 1990, 14 ივლისი.

² თ. გეანცელაძე. 1561 წლის უცნობი იტალიური რუკა და აფხაზთა ისტორიული სამშობლოს ლოკალიზაცია. - ჟურნ. არტანუჯი, №6, თბ., 1997, გვ. 28-31.

³ თ. გეანცელაძე. ქართველური ქრისტიანული ტერმინების აფხაზურ ენაში სესხების დროის საკითხისათვის. - ჟურნ. არტანუჯი, 310, თბ., 2007, გვ. 58.

⁴ მ. ლორთქიფანიძე. აფხაზები და აფხაზეთი, თბ., 1990, გვ. 20

აფხაზეთს XV საუკუნეშიც ქართველები შერვაშიძეები (შერვაში) განაგებდნენ. თავადებიც ქართველები იყვნენ ანაბაძე, ემუხვარი, ინალიშვილი, მარღანია, ზვანბაია, აკირთაეა, ლაკერბაია და სხვები.¹

დ. გოგოლაძის აზრითაც, დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ქართველი ტომები ბინადრობდნენ. რეგიონში არსებული უძველესი ტოპონიმები: ცხუმი (სვანურად რცხილა), დიოსკურია (ტყუპი ძმები), დედის საუფლო, დედა ადგილი, ბიჭვინთა (ფიჭვინთა, ფიჭვნარი), მოქვი (სვანურად ზვინი) და ა.შ. თავად ტერმინი აფხაზეთი ქართულ ენობრივ სამყაროს განეკუთვნება. ფუძე აფხა და ფხა ასოციაციას იწვევს ქართულ ტერიტორიულ ტიპონიმებთან, როგორიცაა; სოფელი აფხავი (ანანურთან), ფხოვი, სოფელი აფხაზეთა (XII ს.) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში.²

ჩრდილოკავკასიელი რ. პლიევის აზრით, ბას-ხი ნახურად ნიშნავს მოუდრეკელ მდინარეს, რადგან ამავე ენაში ხი წყალია, მდინარე.³

ი. ეორონოვის გადმოცემით, ასურული წყაროების ქაშქები და აბეშლაები აფხაზურ-ჩერქეზული წარმომავლობისანი არიან. ისინი მოვიდნენ აქ და შეერწყნენ აბორიგენებს. მოსულთა ენამ გაიმარჯვა. აფხაზ-ადიღეველები რომ მოსახლეობდნენ მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში და კავკასიის სამხრეთ-დასავლეთში, მოწმობს ამ მხარის ტოპონიმია – სინიჟე, აკამფსისი, არიფსა, აფსარეა, დუაბზუ, სუფსა, ფასისი და სხვა (იმოწმებს ივ. ჯავახიშვილს), რომლებიც შეიძლება დაეუკავშიროთ ტომ

¹ იქვე, გვ. 21.

² დ. გოგოლაძე. “აფხაზთა” საერისთავოს, დღევანდელი აფხაზეთის ჰეელ ეთნოსთა ეინაობისა და ეთნოსის შკეიდრობის საკითხი, თბ., 1995, გვ. 6-8, 29-35.

³ Р. Плиев. Хранитель тайн-язык. М., 1997, с. 37-41

იგანიეხელებს, რომლებიც უძველესი დროიდან აქ ცხოვრობდნენ (იმოწმებს გ. მელიქიშვილს). მათ მცირე აზიიდან დოღმენური კულტურა უნდა შემოეტანათ (იმოწმებს ანჩაბაძეს).¹

ს. ბადას მიხედვით, შუამდინარული აფსუ (ღუთაება) ორი მეგრული სიტყვისაგან შედგება აფ და სუ. აფ ნიშნავს არის, ასევე ერგება, სიტყვა სუ ქართულად იქნება გაჩუმებული. მაშასადამე, აფსუს შინაარსი იქნება არის გაჩუმებული. ტერმინ აბეშლა—ში გამოიყოფა სამი ელემენტი. პირველი აბე მეგრულია და იგივეა, რაც ამბე (ამბავი), შ-მეგრულია, ქართულად იქნება ახსოვს. ლა აღნიშნავს ციდან ვარდნას ანუ მეფობა ვარდება ციდან. აბეშლა და ქაშქა მონათესავე ტომები არიან.² მკვლევარი გვაძლევს აფსილისა და აფსუას ეტიმოლოგიურ ახსნებსაც. მისი აზრით, აფსილი იყოფა ორ ნაწილად, აფ შეესაბამება ერგება, ლ-მეგრული არის, შილი—მოქსოვილი. მაშადამე, ტერმინის შინაარსია “აქვს მოქსოვილი”. აფსუა ლაზ-მეგრულია, აფ ნიშნავს არის, სუა—ფრთას, ე.ი. აფხაზეთის “ერთი ფრთა”. ს. ბადა იძლევა ტერმინ აფხაზეთის განმარტებასაც. მასში აფ მეგრულია და ნიშნავს არის, ხ-ამავე ენის მიხედვით მხარე, კუთხე. ტერმინის შინაარსია “არის მხარე”. ზე-თი შემდეგაა დამატებული. აფხას ლაზ-მეგრულში ბეჭის მნიშვნელობაც აქვს.³

დ. მუსხელიშვილის აზრით, აბხაზთა თვითსახელი აფსუა ნაწილდება ორად — აფს ფუძედ და უა სუფიქსად (ეს უკანასკნელი ადამიანსაც ნიშნავს). ქართულიდან ბერძნულში გადასული ფორმა აფსილი ასევე იყოფა ორ ნაწილად —

¹ Ю. Н. Воронов. Археологическая карта Абхазии, Сух., 1969, с. 74.

² ს. ბადა. ლაზ-მეგრულთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 78, 289–290.

³ იქვე. გვ. 295–296.

აფს ფუძედ და ილ სუფიქსად. ქართულში მხოლოდ აფსილ ფორმა არსებობს. ამიტომ საინტერესოა, როგორ მოხდა, რომ ქართველებმა, ბზიფელი აფხაზების თვითსახელი მიიღეს შიშინა ვარიანტით—აფსილ და არა აბუუელი აბხაზებისა, რომელთაც სისინა ფორმა ახასიათებთ. ისინი მეგრელების გვერდით ცხოვრობდნენ და ქართველებს, ლოგიკურია, აფსილ ვარიანტი უნდა შეეთვისებინათ. მთავარია ის, რომ აფშილებს არასდროს უცხოვრიათ ბზიფზე. ბზიფს იქით თვით აბხაზებსაც არ უცხოვრიათ შუა საუკუნეებში. ეს ტერიტორია იყო ჯიქეთი და აქ ჯიქები მოსახლეობდნენ. ქართველები აფშილებს უწოდებდნენ მერმინდელი აბუუის ანუ კოდორსა და გუმისტას შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე ძველ მოსახლეობას. მათ დასავლეთით აფხაზები ბინადრობდნენ. ერთი სიტყვით, ასეთი მდგომარეობა იყო XI საუკუნის წყაროების მიხედვით. დ. მუსხელიშვილი აქედან გამომდინარე აკეთებს დასკვნას; აფსუა სხვა, უფრო ახალი ეთნონიმია და XI საუკუნის აფხაზეთის მოსახლეობისათვის უცნობია, ხოლო აფშილ—სხვა, ძველი ეთნონიმია და დღევანდელი აფხაზეთის მოსახლეობის მხოლოდ ნაწილს ეწოდებოდა. მეკლევარი ენათმეცნიერული ანალიზისა და ურთიერთშედარების საფუძველზე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ აფშილს არც გეოგრაფიულად, არც ქრონოლოგიურად და არც ფორმალურ-ლინგვისტურად არაფერი აქვს საერთო აფსუასთან, რომლებიც გვიან ჩამოსახლდნენ აფხაზეთის ტერიტორიაზე.¹

ე. ოსიძის გადმოცემით, აფშილ და აფს—არ ტერმინებში ილ და არ სუფიქსები გამოიყოფა, რომლებიც ქართულ მაწარმოებლებად შეიძლება მივიჩნიოთ. აფსუა, აფს—ილ,

¹ დ. მუსხელიშვილი. აფშილთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, ჟურნ. არტანუჯი, №10, 2000, გვ. 17-24.

აფშ-ილ და აფშ-არ ფორმებში ფუძე-ძირი ხმოვნის გარე-
შეა წარმოდგენილი. ოთხივე შემთხვევაში ფუძე-ძირს სუ-
ფიქსი მოსდევს, რომელსაც შეეძლო ფუძისეული ხმოვანი
ამოეგდო. აბაზა და აბასკ|აბასგ ფორმების მიხედვით შე-
საძლებელი ხდება სინკოპირებული ხმოვნის აღდგენა.
რედუცირებული ხმოვანია ა. რეკონსტრირებული ფუძე-ძირი
(ა ბას)|(ა ბაშ) უნდა იყოს, რაც რეალურად არის დადას-
ტურებული აბასკ|აბასგ ეთნონიმში.¹

თ. გვანცელაძე აღნიშნავს, რომ რეალურად რა ენაზე
ლაპარაკობდნენ აბეშლას ტომის ადამიანები, ძნელი სათქ-
მელია. აფსარ ეთნონიმში არ ელემენტი ელ სუფიქსის ფარ-
დია. ძირი აფს აფხაზურ აფს-ჟ ა-ს უნდა დაუკავშირდეს,
სადაც უა სუფიქსად ქცეული ადამიანის აღმნიშვნელი ძი-
რია (მითითებულია ქ. ლომთათიძე).²

თ. გამყრელიძის აზრით, თუ ჩვენ ეთნონიმ აფშილებში
თანამედროვე აფსუა-აბხაზთა წინაპრებს ვიგულისხმებთ,
ამას ვერ ვიტყვით აბაზგ-აფხაზებზე, რომლებიც აფსუა-
აფშილებისაგან განსხვავებულ ჯგუფებს უნდა წარმოად-
გენდნენ. უძველესი ფორმა აბაზა დასაბამს აძლევს აბხაზ-
თა თვითსახელ აფსუას, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს
აბაზა ფორმის ხმოვან რედუცირებულ ვარიანტს: აბა-
ზა-აბზა-აფსა. აფსა ძირი საფუძვლად უდევს: აფსა-აფსუა.
აფსუებს აფხაზები აფხაზეთის სამეფოს დაშლის შემდგომ
ეწოდათ. უდავოა, რომ აფსუა-აფხაზთა აბხაზებად სახელ-

¹ ე. ოსიძე. აბასკ II აბასგ ეთნონიმის წარმომავლობისათვის. – სქაუქტ, გვ. 561–571.

² თ. გვანცელაძე. კელაფ ეთნონიმ „აფხაზისა“ და მასთან დაკავშირებულ ფუძეთა შესახებ. – სქაუქტ, გვ. 571–580.

დება საკუთრივ ქართულენოვან სამყაროში მოხდა და აქედან გავრცელდა სხვა ენებში.¹

აფხაზეთის მოსახლეობა ქართული რომ იყო და მათი სალაპარაკო ენა ქართულია, ამას ადასტურებს არაერთი წყაროს ცნობა.

XII საუკუნეში მცხოვრები აზერბაიჯანელი პოეტი ნიზამი განჯევი თავის ნაწარმოებში აფხაზეთს ქართულ სამეფოდ მიიჩნევს. მეორე აზერბაიჯანელი პოეტი ხაკანი კი აღნიშნავდა: “მე გაეხდი აფხაზეთის მცხოვრები და ვილაპარაკე ქართულად”.²

გამბა, რომელიც საქართველოში XIX საუკუნის 20-იან წლებში ჩამოვიდა, აღნიშნავდა, რომ აფხაზეთში ბატონობდა “წარმოშობით აფხაზი შერვაშიძის საგვარეულოდან, რომელიც ერთ-ერთ უძლიერეს და უძველეს გეარად ითვლება ამ მხარეში.³ იქვე მოგზაური უმატებს, რომ ბევრმა აფხაზურმა ოჯახმა ქრისტიანობა შემოინახა. მათ წინაპრებად, მეგრელები ითვლებიან.⁴ აფხაზების სალაპარაკო დიალექტს არაერთარი კავშირი არ აქვს მეზობელი ჩერქეზების დიალექტთან. ამავე დროს რადგან აფხაზეთი დაჟრობილი ჰქონდა ოსმალეთის იმპერიას, აქედან ქრისტიანები იღვენებოდნენ და მუსლიმანი მთიელები შემოდიდნენ.⁵

რა თქმა უნდა, ესაა სრული სიმართლე – აფხაზები იგივე მეგრელები, ლაზები არიან. აფხაზეთი ქვეყნის სახე

¹ თ. გამყრელიძე. ძველი კოლხეთის სატომო სახელთა ისტორიიდან, - სქაუქტ. გვ. 581-602.

² ამ ცნობებს ეიმოწმებ გ. პაიჭაძის ნაშრომიდან, Названия Грузии в русских письменных исторических источниках, Тб., 1989, с.24.

³ ჟაკ ფრანსუა გამბა. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ. I, თარგმნა ჯ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1987, გვ. 85.

⁴ იქვე. გვ. 88.

⁵ იქვე. გვ. 91.

ღია ერთ-ერთი ქართველური ტომის მიხედვით (შეადარეთ აბაზგია). ამ ტერიტორიაზე ძვ.წელთაღრიცხვიდან ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნამდე ქართველური ტომები, სვანური წარმომავლობისანი ბატონობდნენ. შემდეგ ეგრის-ლაზიკის სამეფოს არსებობის პერიოდში ამ მხარეში თანდათანობით კოლხეთის ცენტრალური რაიონებიდან მეგრელები ვრცელდებიან და სვანური მოსახლეობა კი ძირითადად მთებსა და მის კალთებს აფარებს თავს. აფხაზეთის მმართველები ყოველთვის იყვნენ ჯერ სვანები, ხოლო შემდეგ მეგრელები. ეგრის-აფხაზეთის, ანუ აფხაზეთის სამთაეროს თუ სამეფოს არსებობის პერიოდში ამ ქვეყნის მმართველი ძალა ქართველები, ქართველი მეფეების მირიანისა და ჯუანშერის ნათესაური წრიდან იყვნენ, ვიდრე ეს მხარე 978 წელს საქართველოს ერთიან მონარქიაში არ გაერთიანდა, ქართველი მეფის ბაგრატ III (975-1014 წწ.) ერთიანი საქართველოს დროშის ქვეშ. 1463 წელს საქართველოს სახელმწიფო დაიშალა. დასაველეთ საქართველოს ყუბანისპირეთამდე მართავდნენ ბედიან-დადიანები. მხოლოდ XVII საუკუნეში დაიწყო სამხრეთ რუსეთის მხარეებიდან თავად რუსების მიერ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფის ჩამოსახლება აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ესენი ძირითადად იყვნენ აფსუები, ჩერქეზები, ადიღეელები.

სტატიის „უნაკლო ენციკლოპედიისათვის“ ავტორების განმარტებით, აფხაზები (და არა აფსუები) ისეთივე ქართველები არიან, როგორიც მეგრელები, იმერლები, კახელები და სხვანი. ანტიკური ხანიდან XVII საუკუნის დასასრულამდე აფხაზთა სალაპარაკო ენა მეგრული იყო. აფხაზური ენა არ არსებობს და არც არასდროს არსებულა. XVII საუკუნეში აფხაზეთში შემოიჭრნენ ჩრდილოეთ კავკასიელები (ადიღეური ტომები), მათ მეგრულ ენაზე მოლა-

პარაკე აფხაზებს თავის მოახვიეს აბაზინური ენა. აფხაზები (აფსუები) მაღავენ, რომ საკუთარი ენა არ გააჩნიათ. ჩვენ, აფხაზეთის მკვიდრნი, არაერთხელ ეყოფილვართ მოწმე იმისა, რომ ყაბარდო-ბალყარელები, აბაზინები აყვედრიდნენ აფსუა-აფხაზებს, თქვენ ჩვენს ენაზე ლაპარაკობთო.¹

დაეუშვათ, რომ აბეშლა იგივე ტომია, რაც აფსილი, და, რადგანაც ქაშქა-აბეშლას ტოპონიმებისა და ადამიანების საკუთარი სახელები პირწმინდად მეგრულია, და ზოგიერთი ანტიკური წყაროს ჩვენების თანახმად აფსილებიც მეგრული თუ მათი მონათესავე ტომია, ამიტომ უნებურად იბადება კითხვა, მაშინ ვინ უნდა იყვნენ აფხაზეთის დამპყრობი აფსუა ხალხი? პლინიუს უფროსი (23-79 წწ.) ერთმანეთისაგან განასხვავებს აფშილს, რომლებიც აფხაზეთში, ქართული ეტიმოლოგიის მქონე ქვეყნის ტერიტორიაზე მოსახლეობდნენ² და ეთნონიმ აბზოას (აფსუას), რომლებიც ვოლგის შესართავის მიდამოებში ბინადრობდნენ. აბზუა-აფსუას შესახებ ცნობები ქართულ სამეცნიერო მიმოქცევაში ფილოლოგმა ნათელა ფოფხაძემ შემოიტანა, ქვევით რასაც მოვიყვანთ, სწორედ მისი დაკვირვებისა და კვლევაძიების შედეგია.

პლინიუსი ერთადერთი მწერალია, რომელმაც ახსენა აბზოა ხალხი. მისი გადმოცემით, ისინი ბინადრობდნენ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროსთან, ვოლგის შესართავთან, რომელსაც მაშინ რა ეწოდებოდა. აბზოა სკვითების ჯგუფს ეკუთვნოდნენ. ნ. ფოფხაძის თქმით, აბ-

¹ ე. ზუხბაია, კ. უბილავა, ა. თოფურია. უნაკლო ენციკლოპედიისათვის, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 1998, 4 აპრილი.

² ტერმინი აფხაზეთი შეიძლება დაკავშირებული იყოს მეგრულ სიტყვასთან — აფხა (ზურგი, ბეჭი), სვანურ სიტყვასთან აფხა (ბაყაყი) ან ადამიანის საკუთარ სახელ აფხა-სთან. აფხაზია-აფხაზეთი ისეთი წარმოების სახელია, როგორიც მეგრული გეარები: კარტო-ზია, შეროზია და ქართული ოლქების სახელები: შაეშეთი, კლარჯეთი, თრიალეთი და სხვა.

ზოა ტომის შესახებ მასალა გამოქვეყნდა “ლევხ ქსელიქალ ლაიბრერი” სერიის პლინიუსის “ნატურალის ისტორიის” მეორე ტომში (გვ.364).

1842 წლის შტუტგარტულ (გერმანია) თარგმანში (გვ.618) მთარგმნელი განმარტავს, რომ აფსოები დასახლებული არიან თანამედროვე (და არა ისტორიული) რუსეთის ქალაქ ასტრახანთან. მკვლევარი ამ ნაწევებს ასე თარგმნის: კასპიის ზღვის სკვითების სრუტის მონაკვეთის ორივე მხარეს სკვითები მოსახლეობენ. ერთ მხარეს ნომადები და სავრომატები ცხოვრობენ, მეორე მხარეს — აბსოა ხალხი.

ნ. ფოფხაძის განმარტებით, რუსი პროფესორი ლ. ელნიცი ალნიშნული ცნობის დამალვას შეეცადა: “სახელი აბსოა, რომელიც სხვა ავტორებთან არ გვხვდება და რომელსაც მხოლოდ პლინიუსი ასახელებს, შესაძლოა იყოს პომეროსის მიერ მოხსენებული აბიების დამახინჯებული სახელწოდება, რომელიც იქნება პტოლემეს მიერ დასახელებული ტომის, აკიბისა და ადგილის—აბიკას სახელწოდებაში შემორჩა, რომელიც პეროდოტესთან გილვას შესაბამება.”

ლ. ელნიცი რამდენჯერმე შეეცადა მაქინაციის გზით შეცდომაში შეყვანა მკვლევრები აბსოას ტომის ცნობების შესახებ. ერთი, როცა რექემის გამოცემაში სიტყვა აბსოა სხვა გვერდზე მიუთითა, ხოლო მეორედ, როცა ამ ტომის საცხოვრისი კასპიის ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადაიტანა და ა.შ.

პლინიუსი ალნიშნავს აბსოას სკვითებისადმი კუთვნილებას. მათი მშობლიური ენის შესახებ არაფერს გვეუბნება. რომელი ავტორი ცხუმის სამხრეთით მოსახლე აბსილებს კოლხებისაგან არ ასხვავებს. აბასგებს პლინიუსი არ იცნობს. ტერმინები აბსილაი, აბასგოი, აბშილი, აბხაზი—აბ-

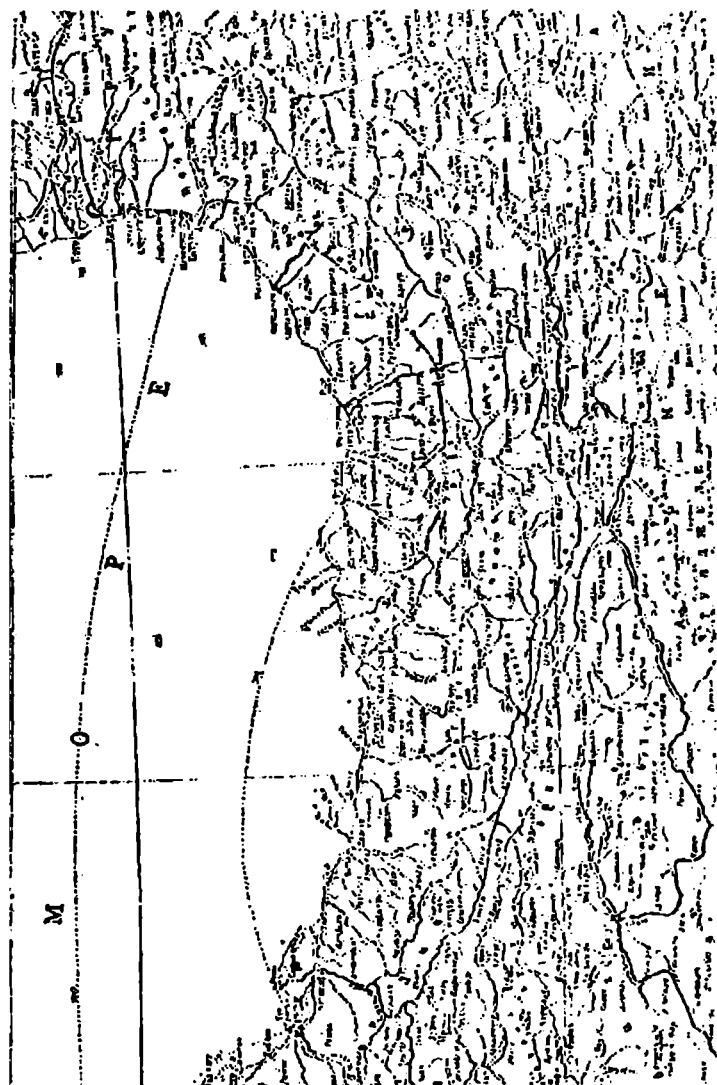
სოას არ ჰგავს,—ისინი სხვადასხვა ადგილზე მოსახლეობდნენ და ერთმანეთთან მათი დაკავშირება სრული სიბრყევა, არამეცნიერულია. I საუკუნეში პლინიუსის გადმოცემით, დიოსკურია (ცხუმი, სოხუმი) კოლხეთის ქალაქი იყო. იგი მასვე უწოდებს სებასტოპოლისს. აბსოას ეოლგისპირეთში მოსახლეობაზევე მიუთითა თავის რუკაზე შეეიცარიელმა აკადემიკოსმა დიუბუა დე მონპერემ. მეორე აკადემიკოს პალასის გადმოცემით, აბსნე აბაზას ნაწილი ტომია ჩრდილო კავკასიაში. ტერმინი აფხაზი არ შეესაბამება აბსოას. აბსოა ეთნონიმის კუთვნილი საცხოვრისი შაგიზღვისპირეთში, კერძოდ, აფხაზეთში არ ყოფილა — დასკენას აკეთებს ქალბატონი ნ. ფოფხაძე.¹

მაშასადამე, მართალია ნ. ფოფხაძე, რომელსაც პირველწყაროებზე დაყრდნობით მიაჩნია, რომ აბსოა ტომის ადგილსაცხოვრისს ანტიკურ ხანაში წარმოადგენდა კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთი სანაპირო, ასტრახანის მიდამოები. იქნებ მათი დასავლეთისაკენ გადმონაცვლების მიზეზი ხაზარები იყვნენ, რომლებიც იმავე ტერიტორიაზე ჩნდებიან ანტიკური ხანის დასასრულიდან, ან საერთოდ ამავე ტომის ჯგუფში შედიოდნენ. როგორც ჩანს, აბზოას ტომი დროთა განმავლობაში ყუბანისპირეთში გამოჩნდა, საიდანაც XVII–XVIII საუკუნეებში რუსი დამპყრობლების ხელშეწყობით მოახერხეს აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოსახლება, შემდეგ კი იმავე რუსი ოკუპანტების დახმარებით მათ მიაღწიეს აფხაზეთის, როგორც ქართული მიწაწყლის, გაწმენდას ქართველი, სვანი და მეგრელი მოსახლეობისაგან.

¹ ნ. ფოფხაძე, სინამდვილე კი ასეთია, საქართველოს რესპუბლიკა, 1994, 20 აპრილი.

თ. მიბზუანის აზრითაც, აფსილ-აფშილს საერთო არაფერი აქვს აფსუა (აბზოა-აბაზა) ეთნონიმთან. აბასკი-აბაზგი-აფხაზი ადიღეური ტომებისათვის 'ეცხო ტერმინია, სამაგიეროდ, სვანურად იგი ნიშნავს სამარწყვე ადგილს, მგერულად-პირიქითა მხარეს.¹

¹ თ. მიბზუანი. სამურზაქანო, გაზ. ლიტერატურული საქართველო, 1998, 28 აგვისტო-4 სექტემბერი.

ქაქაბეშელას განსახლების თანამედროვე ტერიტორია

ადამიანის საჯუთარი სახელებისა და ბოჰონიების წარმომავლობა

ფ ა თ ა დ ი ა

ტერმინი შესაძლებელია სვანური წარმომავლობის სიტყვა იყოს. იგი უნდა შედგებოდეს ფუძისაგან ფათა და ორმაგი სუფიქსისაგან—ალ—ია. ფათა სინონიმია განიერი ქულისა და ტანისამოსის მოყვარულის.¹ როგორც ჩანს, ფათაღიას მოსახლეობა ამგვარი ჩაცმულობის მიმდევარი უნდა ყოფილიყო. ტანისამოსის მიხედვით სხვა არაერთი ხალხის თუ ტომის სახელი წარმომდგარა ქართველურ სამყაროში, მაგალითად, მელანქლენებისა; მათ ბერძნები ასე იმიტომ ეძახდნენ, რომ შავი ქურთუკის თუ ტანსაცმლის მოყვარულები ყოფილან.

გვაქვს სხვა ვარიანტებიც. ფაღთა სვანურ ენაში ნიშნავს თმაგაშლილს, თმაგაჩეჩილს, გრძელბაღნიანს, ბანჯგელებიანს. ამ შემთხვევაში ფუძისეული ბოლოკიდური თანხმოვანი ლ გადაადგილებულია ფუძის შუაში, თუმცა ფაღთას აქვს ვარიანტი ფათა იმავე მნიშვნელობით. მაგალითისათვის შევადაროთ ისევ სვანური წარმომავლობის ქვეყნის სახელები, რომელიც შედიოდა დაიაენი—დიაოხში: კაბილუხი და კაღბა. პირველი ურარტულ, ხოლო მეორე ასურულ ლურსმნულ ძეგლებში მოიხსენიება. აღნიშნული ქვეყანა ამავე სახელწოდების ცენტრით მდებარეობდა თურქეთის თანამედროვე ქალაქ კაბადაღლის მიდამოებში. იგი იყო

¹ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანი, სვანური ლექსიკონი, თბ., 2000, გვ. 748.

უძველესი ქართველური სამეფოს დაიაენი-დიაოხის უკიდურესი სამხრეთი ოლქი.¹

ქართველურ ენებში (სვანურში) სახელწოდება ფათალიას შეიძლება მოექცნოს სხვანაირი ახსნაც. ფათუნიშნაეს თიას.² ფანთალ-ტოტებგაშლილ (ხეს).³ შეიძლება ეს ნახევრად ველური ტომები ქაშქები გრძელ თმებს ატარებდნენ, ან რაღაც ამდაგვარი თვისებებით ხასიათდებოდნენ, რის გამოც მათ ქვეყანას, ოლქს, ქალაქს ასე ეწოდა, ან სადაც დასახლება გაჩნდა იქ არსებული ტოტებგაშლილი ხის გამო ეწოდა ფანთალია. ია-სუფიქსი, როგორც ცნობილია დღესაც აწარმოებს ქართველურ (მეგრულ) ტოპონიმებსა და გვარსახელებს. შესაძლებელია თავდაპირველი ფანთალია ფათალიადან მომდინარეობდეს და ნფორმანტი შემდეგ შეზრდილი იყოს. ასე მაგალითად: კიტრი-კინტრი, ეგური-ენგური, ოძრხე-უნძრხე და სხვა.

ტერმინ ფათალიას ახსნა მეგრულ ენაშიც მოექცნება. იქნებ საკელევი ტერმინი ფართალიას უკავშირდებოდეს, რომლის მნიშვნელობაა ბრტყელი ან ცომის გასაბრტყელებელი ხელსაწყო,⁴ ან ფატ-ფეტვი,⁵ ფატალა-დაჩეწილი მატყლი.⁶ ასევე სარწმუნოდ გვეჩვენება სხვა მეგრული

¹ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი. ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006, თავი კაბილუხი; მისივე: *покалывания стран. Дагестан-Дагоста* - მოამბე VI (ამირანი) მონრეალი-თბ., 2002, გვ. 58-59; სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107-108.

² ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

³ იქვე, გვ. 749.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 84.

⁵ იქვე, გვ. 89.

⁶ იქვე, გვ. 89.

სიტყვა თართალია, რომელიც “ფუსფუსს, ფაციფუსს” აღნიშნავს.¹

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურასა და ნაწარმოებებში შემონახულ სხედასხვა მოცულობისა და დანიშნულების ნაეების სახელებს შორისაა – ფათალია ნავი.²

რაც შეეხება ორმაგ სუფიქსებს. ძველადმოსავლურ ხანაში მრავალი ქართველური ქვეყნის, ტომის თუ დასახლებული პუნქტის სახელი წარმოებულია მსგავსი სუფიქსებით, მაგალითად, აღ-ულ-ილ-ით: ხუშ-აღ-ხი, აშკ-აღ-აშ-ი, ხაღდი-რი-ულ-ხი, კულ-ხა-ხა-აღ-ი, კოლ-ხ-ეთ-ი და მრავალი სხვა.³ ია სუფიქსი ამჟამად აწარმოებს მეგრული წარმომავლობის გეარებსა და ტოპონიმებს. ძველი მცირეაზიული ტომის სახელი კაშია ზუსტი ანალოგიაა თანამედროვე მეგრული გეარისა კაშია, რომელშიც აგრეთვე ია სუფიქსი გამოიყოფა (შეადარეთ: შენგელია, შონია, სახოკია, შარია, ბერია და ა.შ.). ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ტოპონიმები თულმაღია, თარია, შარია, ციხარია, ელურია და სხვები სუფიქსალური წარმოების მხრივ პროტოტიპები არიან საკელევი ტერმინის – ფათალია-სი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ლექსიკაში მრავლად მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებიც გეავარაუდებინებენ ტერმინ ფათალიის მათგან წარმომავლობას. ესენია: ფშაურ-ხეესურულ-მოხევეურ-მთიურ-თიანეთის ქართულ დია-

¹ ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

² ზ. კუტალეიშვილი. ქართული სახალისო საშუალებები, კრებ. აია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1991, გვ. 108.

³ ს. გოგიტიძე. დიაენი-დიაოხი. იხ. “ქვეყანა ხუშალხი,” “ქვეყანა აშკალა-ში,” “ქვეყანა ხაღდირიუხი,” მისივე, დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ, 2002, გვ. 15-20.

ლექტებში დადასტურებული ფათალა-სურო, ხვართქლა; ფათარი-ბრტყელფოთლიანი მცენარეა (ბალახი), ოროვანდი; ფათილე-საჯზე გამომცხვარი მეცხვარის პური; ფათლახი (ქსნის ხეობა)-უსუფთაო ადამიანი, ფათლახი (თუშურში) მძიმე ადამიანი, საქონელი; ფოთ-ჩქარი, ფიცხი და სხვა.¹

ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე გეხედება ფათ ძირიანი ტოპონიმები, მაგალითად ჭანეთში-ფათხია,² საქართველოს ტაშირის ხეობაში აღწერილია ტოპონიმი ფათალას სოფელი.³

საქართველოში გავრცელებულია აგრეთვე ამავე ძირიანი სახელ-გვარები: ფათალიშვილი, ფატლაძე, ფართლიძე, ფატარიძე, ფარფალია, ფანთია, ფათალა, ფათალი, ფატიმა, ფათანი, ფატიმა, ფატმანი, ფათანი და ა.შ. რაც მთავარია ჩვენში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ფათალი, ფათალა, ფაფალა და გვარი ფათალია, ფათალიშვილი, ფართალაძე, ფართლაძე, ფატლაძე და ა.შ.⁴

ქაშქების ტერიტორიის სიახლოვეს ამავე სახელწოდების ტოპონიმს ადასტურებს არაერთი მოგვიანო ხანის მეკლე-ვარი. ი. ბექირიშვილი წერს, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში რიზეს მხარის სოფლები აღწერა ი. ყიფშიძემ და გამოაქვეყნა ნაშრომი “ჭანეთში მოგზაურობის” სახელწოდებით. მასში მოხსენიებულია სოფელი ფატლა (იგივე ფატ(ა)-ლა-ფატალ-ია- ს. გ.). ამ სოფლიდან არიან ჭანი ფატოლლები, ე. ი. ფატოშვილები, უფრო ზუსტად ფატლაძე-

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 532, 546.

² ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 53.

³ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძისა და გ. ბედოშვილის გამოცემა, თბ., 1986, გვ. 55.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, II, ზუგდიდის რაიონი, თბ., 2007, გვ. 79, 106, 314; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, თბ., 2002, გვ. 766-767; ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1981, გვ. 165.

ბი.¹ ვახუშტიც მოიხსენიებს სოფელ ფატალას; ამასთან დაკავშირებით გ. ჟორდანიას წერს, რომ უძველეს ნუზის ტექსტებში არის საკუთარი სახელები: ფართალა, ფათა, ბადა, ფათალი, ფათა-თაში. აღნიშნულ ძეგლში მოიხსენიებული მამაკაცის სახელი – ფათალი-ფათალა, მისივე შენიშვნით, გადმოსულა ქართულ ნიადაგზე, რაც ძველად იხმარებოდა საკუთარ სახელად.²

ამრიგად, საკვლევი ტერმინი – ფათალია მეგრული წარმომავლობისა. სამეგრელოს წერილობით ძეგლებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ფათალი და გვარი ფათალია.

შ ა რ ი ა

სახელწოდება სეანურ ენაში პოულობს ახსნას, თუმცა წარმომავლობით მეგრული ჩანს. ტერმინში უნდა გამოიყოს შარ, რაც ფართო ზოლს ნიშნავს, შარა-ზოლებიანი.³ ია კი ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ-ლაზურ წარმომავლობის გვარებს: გეაზაბია, ქიშმარია, ქორქია, ალანია, შენგელია, თარია და სხვა მრავალი. ურარტუს ტერიტორიაზე არსებობდა ია მაწარმოებლით გაფორმებული ტოპონიმები: ბარაია, რაც მეგრულში სწორს, თანაბარს ნიშნავს,⁴ კალამია, კალამ – ბოტანიკური შალაფა, კალამი – ხის მრგვალი თეფში ღვინის დასაღევი და კალამია – ბაღის ღერო, ღეროს ნარჩენები ყანაში.⁵

¹ ი. ბეჭირიშვილი. ასი აჭარული გვარსახელი, თბ., 1996, გვ. 176.

² გ. ჟორდანია. მეხურელნი, თბ., 1956, გვ. 177-178.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სეანური ლექსიკონი, გვ. 811, 812.

⁴ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტ-თბ., 1997, გვ. 28-29.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, ტ. II, თბ., 2002, გვ. 102-103.

შარია – მეგრული გვარია. საქართველოში გავრცელებულია მსგავსი ელემენტებით გვარები: ბაბა-შარია, ოდი-შარია, შარ-ტაეა და სხვა. ქართული გვარებია–შარაძე, ბა-შარაელ-ი, ბა-შარაძე, შარაბიძე, შარაშიძე, შარაშენიძე და ა.შ.

ქართულში შარი–შარიანი–შარის მომდებს, შარის მოყვარულს, ჩხუბს, კამათს აღნიშნავს.¹ შარ სუფიქსი მეგრულში აღნიშნავს წარმომავალს, მაგალითად, ბაბაშარი–ბაბას შთამომავალი,² მსგავსადაა ნაწარმოები–ბაბუშარია, ოდიშარია და სხვები. სვანურ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული გვარი ოდიშარი–ოდიშიდან მოსულს ნიშნავს. ქართველურ ენებში (საკუთრივ ქართულსა და მეგრულში) შარა–გზას, შარაგზას ნიშნავს. საქართველოში როგორც ისტორიულ, ისე თანამედროვედ გავრცელებულია მსგავს მაწარმოებლიანი ტოპონიმები შარაულა (ტაო-კლარჯეთში), შორაპანი (იმერეთში), შარისპირი (ჯურუყეთი), უშარნი და ა.შ.

სვანურ წერილობით ძეგლში დასტურდება მსგავსი წარმომავლობის გვარსახელები: ელაშარ, ეედშარ, შარალანი, ოდიშარი, უედშარი,³ ისტორიული გვარია შარიანი.⁴ შედარებისათვის მოვიტანოთ მეგრული გვარი შარია, სახელი შარია, შარუ, შარა, შარინა. არის ქაშქური სახელი თუ გვარი შარია, რომელიც ქაშქებში ტოპონიმად ქცეულა. სამეგრელოში გვაქვს ტოპონიმები: შქა სამარგალოშ შარა (სოფ. ახალსოფელი), შქა სამარგალოშ შარა (სოფ. ინგიური), ყალიჩაშ შარა (იქვე), თემშარა (სოფ. კახათი), საშარა-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 630.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, 241, I, 210.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 507, 509, 545 და სხვა.

⁴ გ. გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 276.

შიო (სოფ. ხურჩა), შარუშ ნოხორი (სოფ. ოდიში), შარა-გიმალ (სოფ. ჯიხასკარი) და სხვა.¹

შარი აქადურში მეფეს ნიშნავდა. ცნობილია, ისიც, რომ ძველი შუამდინარეთი სევანური და მეგრული ტომების, ე.ი. ძველი ქართული სამყარო იყო. იქნებ მსგავს ტერმინებს შარ-შარი-შარია მსგავსი წარმომავლობა ჰქონდათ. ს. ბადას მიხედვით, შარა (რომელიც გამოიყოფა ქართულ გვარებში შარვაშიძე, შარაშია) არის ქვედა მესოპოტამიის სამხრეთში, ე. ი. შუმერში ქალაქ-სახელმწიფოს “უშმას” მფარველი ღვთაების სახელი (ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 326—327). ამრიგად, შარ-შარია მეგრული წარმომავლობის ტერმინი უნდა იყოს და აღნიშნავს წარმომავალს. თუმცა გამორიცხული არაა, შარა ადამიანის საკუთარ სახელი ან ღვთაების სახელი იყოს, შარია კი შარას შვილებს, შთამომავლობას ნიშნავდეს. ქალაქი შარია შესაძლებელია ღვთაება შარას სახელზე აგებული იყოს, ან შარიას მიერ დაარსებული.

თ ა ღ ი ფ ა ც ი ა

თალიფაცია, როგორც ჩანს, მეგრული წარმომავლობისაა, თუმცა იგი აიხსნება სევანური ენის გამოყენებითაც. სევანურში თალაფა ნიშნავს წამწამს, თუ ნამდვილად ამ სიტყვიდანაა ნაწარმოები ტოპონიმის სახელწოდება, მაშინ თალიფაცია უნდა აიხსნას, როგორც განსაკუთრებული წამწამის მქონე ხალხის სამოსახლო. აღნიშნული ტერმინის ახსნის სხვა ვარიანტიც მოიპოვება სევანურ ენაში. თუკი იგი კომპოზიტს წარმოადგენს, შეიძლება დაიყოს ორ

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 88, 151, 159, 175, 217.

კომპონენტად თაღ—ი—ფაცია. თაღ ნიშნავს სოლს,¹ ფაცია კი სევანურ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება.² თუ ეს ასეა, მაშინ საკვლევი ტერმინი აიხსნება როგორც ფაციას სოლი, ან ფაციას სოლის ადგილი, სამოსახლო. როგორც ჩანს, ასეთი სახელი იმის გამო დაერქვა პუნქტს, რომ ამ ადგილას ერთ დროს ფაცია აწარმოებდა თავის სპილენძის თუ ხის სოლებს. საქართველოში რამდენიმე სოფელია ამ სახელით. ბოლნისის ხეობის, თრიალეთისა და ენისელის აღწერაში შეტანილია სოფლები თაღას სახელით.³

ქართული ენის მონაცემების მიხედვით, სახელწოდება შეიძლება აიხსნას შემდეგნაირად: კომპოზიტის პირველი ნაწილი თაღი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი თაღი—თაღიკო. თაღ—იგივე ბარდანაა.⁴ ხოლო მეორე — ფაცია — შეიძლება იყოს ფაცია (ძლივს, ცოტა), ან ფაჩუა (პატარა).⁵ თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ თაღი—ფაცია იყოს რთული შემადგენლობის საკუთარი სახელი, როგორიც ტიგლათფილესერი, თუქულთინინურთა, თუთხალია, თურმანი, არდაშელი, პირიმზე, თინათინი და ა.შ. თავად ხეთურ წარწერებში მოგვეპოვება ისეთი სახელწოდებები, რომ საკვლევი ტერმინის პირველი ან მეორე ელემენტი იყოს ამა თუ იმ გეოგრაფიული ერთეულის ან საკუთარი სახელის შემადგენლობაში, მაგალითად: ფიგა—ფაცუი, თაღ—მალია, ფაცი—მ[...], ფაცი—ცი, ხეთური ღვთაებათა პანთეონიდან ხაფან—თალია. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დღეს საქართველოში არაერთი ადამიანი შეგხვდებათ

¹ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 256.

² სევანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 104, 546.

³ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 48, 56, 72.

⁴ ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 229.

⁵ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 537, 538.

ამ სახელისა და გვარის მქონე. თალი საკუთარი სახელია, ხოლო ფაცია მეგრული გვარი (არის სახელიც), ისეთივე, როგორიც ქაშქური და მეგრული თალი-მალაია. გვაქვს აგრეთვე თალაყვაძე, ტალავაძე, და ა.შ. ფაცია შეიძლება იყოს დინასტიური ან საგვარეულოს სახელი.

ამრიგად, თალიფაცია უნდა წარმოადგენდეს ადამიანის სახელსა და გვარს (დინასტიურ სახელს), იმ პიროვნებისა, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ასეთი სახელის მქონე დასახლებას. თალი შეიძლება ნაირსახეობა იყოს ღეთაება დალის, რომელიც გავრცელებული იყო ამავე სამყაროში. დალი შემოინახა სევანურმა ტრადიციამაც, როგორც ნადირობის ღეთაების სახელი. მას ალთან უნდა ჰქონდეს კავშირი.¹

ამრიგად, თალიფაცია წარმოადგენს მეგრულ სახელსა (თალი) და გვარს (ფაცია).

თახაშთურია-თაქაშთურია

ქართველურ ენაში (მეგრულში) თახაშ სამშაბათია, თუირ-ორთქლი, ნათავედი.² როგორც ჩანს, ამ ტოპონიმის სახელი ღეთაების სახელიდანაა ნაწარმოები. იე. ჯავახიშვილის გადმოცემით, მნათობ-ღეთაების სახელი, რომლისთვისაც სამშაბათი წარმართულ ეპოქაში იყო განსაკუთრებული მეგრულად თახაშხა, სევანურად თახაში ეწოდებოდა. საფიქრებელია, რომ თახა არიას, ანუ მარსის სახე

¹ მ. ჩიქოვანი. მიჯაჭვული ამირანი, თბ., 1947, გვ. 92, 185.

² ვ. თოფურია, მ. კალდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 263.

ლი უნდა იყოს და ქართველურ ტომებში ომიანობის ღვთაებად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული.¹

მაშასადამე, თახაშ სევანურში ღვთაების სახელი ყოფილა. საერთო ტერმინი აღნიშნავს ღვთაება თახაშისადმი კუთვნილ თაფლს, ნათავედს, ან ორთქლს.

ტერმინის მეორე ნაწილი თურია ჩნდება ქართულ გეარებში, მაგალითად, თურმანიძე, თურმანაული, თურმანიშვილი, თურქანაიძე, ქართული ადამიანის საკუთარი სახელია თურმანი. თური ძველი სევანური ადამიანის საკუთარი სახელია, რომელიც წერილობით ძეგლებში დასტურდება, არის აგრეთვე ბაღვათურ, სიქუთურ, ბაღათურა.² ხეთურ წყაროებში მოგვეპოვება მსგავსი ფუძიანი ან გაფორმებული ქაშქური ტოპონიმები: თახანთარია, თათაშთურია, ტახანტატიპა, თახანა და ა.შ.³

საკელევე ტერმინში თურ-ი უფრო მეგრულია და ნიშნავს მოგვარეს, სისხლით ნათესავს, ტომის, მოდგმის წარმომადგენელს. მაგალითად თურკათა-მოგვარე, ნათესავი ხალხი.⁴ ზუსტად ამის გამოა, რომ მეგრულში არსებობს დამოუკიდებლად, ცალკე როგორც სახელი, ისე გვარი თურ, თურია.

ქაშქური სახელი თახაშთურია ზუსტად იგივეა, რაც ქართული თახაშვილი (თახაშ+შვილი), თახაშის შვილი, შთამომავლობა, თახაშის ნათესავი. იქნებ თაქა, თაყას გადმოცემა იყოს. როგორც ცნობილია ყ-ბგერა მსოფლიოს

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ., ტ. I, თბ., 1979, გვ. 173-175.

² სევანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიული ძეგლები, გამოსცა ვ. სილოგავამ, თბ., 1988, გვ. 505, 513, 537 და სხვა.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000; მისივე, Вопросы общественного строя хетов, Тб., 1991; ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ. – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ., 2007, გვ. 14-27 და სხვა.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 67.

ენებში თითქმის არ გვხვდება. საქართველოში ასევე გავრცელებულია თახა || თაყა-თა(რ)ხანი || თარხანა.

ურარტუს დედაქალაქის თუშუას ასურულ სახელში თურუშუა შეიძლება გამოიყოს ძირი თურ, ეტყობა, მსგავსი სახელითაა ნაწარმოები სხვა ქართველური სამყაროს შემადგენელი ნაწილები ეტრუსკი (ეტურსკი), ტროა (ტორა-თორია-თურია) და სხვა მრავალი. ეს, რომ ასეა ნაწილობრივ ადასტურებს ურარტუს მსოფლიოში არსებული მსგავსი ტერმინები: ქვეყანა ტურუკი, დასახლება მუტურნა, მთა ტურაბდინი და ა.შ.

სხვათა აზრით, ეს სახელი აიხსნება, როგორც თათაშ-თურია და გვეუბნება, თაქას გვარისა არისო. შევადართო დღეს საქართველოში არსებული მეგრული წარმოშობის გვარები: თურია, ბალათურია, ჭანტურია (ჭანთურია) და სხვა.¹

ამრიგად, ქაშქური ტერმინი თახაშთურია კომპოზიციური სახელია, შედგება ორი ნაწილისაგან თახაშ და თურია. პირველი ნაწილი საკუთარი სახელია, ხოლო მეორე გვარი, მეგვარის, სისხლით ნათესავის მნიშვნელობით.

ხ უ მ ი ნ თ ე შ ქ ა

აღნიშნული ტოპონიმის სემანტიკაც ქართველურ ენებში იძებნება. როგორც ჩანს, იგი კომპოზიციური სახელია და შედგება ორი ელემენტისაგან – ხუმინ და თეშქა. მისი პირველი ნაწილი ხუმინ შეიძლება წარმოშობილი იყოს მეგრული და სვანური ლუმირ-იდან, რაც ნაძვს აღნიშნავს,

¹ ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, თბ., 2006, გვ. 299.

ხოლო თეშქა-დიშქა – შეშას.¹ ტოპონიმის სახელი შეიძლება წარმომდგარი იყოს იმ ნაძვის² შეშისაგან, რომელიც თაემოყრილი ყოფილა დასახლების გაჩენის ადგილას. ასეთივე წარმოების ტოპონიმი ღუმურიში, აფხაზეთის ტერიტორიაზეც გვხვდება, რომელიც სვანებისა და მეგრელების უძველესი საბინადროა.

მეგრულ ენაში საკელევ ტერმინს მოეპოვება სხვა ახსნებიც, მაგალითად, ხუმინ ნიშნავს ხმაურს,³ გუმინ-ღუმინი – სიღრმეში ყრუ ხმაური, შრიალი,⁴ ღუმინ-ღმუილი, ღრიალი, ხმაურია,⁵ ქუმინ-ხმაური, ქუხილი, ღუმუ-ლომი,⁶ თხუმინ – ცხვირში ლაპარაკი, დუდღუნი.⁶ ხოლო თეშქა-თიშქა ნიშნავს – იმას შუა. აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის მეორენაირი ახსნა შეიძლება იყოს „ხმაური, ღრიალი იმას შუა“, ე.ი. ადგილი, სადაც მოხდა „იმას შუა ხმაური“. ან იმის გათვალისწინებით, რომ მეგრულში თი – სახლია, ტოპონიმის შინაარსი შეიძლება გაეიგოს, როგორც ხმაურიანი სახლი, ან ხმაურიანი სახლი მისი კუთვნილებად.

მეორე ნაწილი თიშქა შეიძლება აიხსნას ასე: თიშ მეგრულია და ქართულად ნიშნავს – მისი, შ – კუთვნილებითი სუფიქსია, ქა მეგრულში შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც რქა, ქა-ქიანა, ქაანა-ქეყანა, მხარე.⁷

ქართული ენის დიალექტებში, მაგალითად, თუშურში, გვაქვს სიტყვა ხამინ, რაც დახამინებას აღნიშნავს.⁸ ასე,

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 477.

² გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 390.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 412.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 196.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 157, 197.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 80.

⁷ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

⁸ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 767.

რომ ხუმინ თიშქას შინაარსი მრავალნაირად შეიძლება იქნას გაგებული.

მსგავსი ტოპონიმები ქაშქების ქვეყანაში ხეთური წყაროების მიხედვით ყოფილა ციანთიშქა, რაც ციანას შეშას ნიშნავს. არის ასეთიც-თათიშქა. დღევანდელ საქართველოში არის ხუმინის მსგავსი ტოპონიმები: ხუმენი, ხუმუშქარი, ხუმეშქერი, ხუმენი საზოგადო სიტყვაა: “ხუმენი ფარონზე მაღალი და დაბურული ტყეა. ხუმუ სამეგრელოში გავრცელებული სახელიც ყოფილა.¹ აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის სემანტიკა იქნება “ხუმუს შეშა” ან “დაბურულ ტყეში შეშა.” თუმცა ხუმ მეგრულად დალოცვას აღნიშნავს, ხოლო თიშქა II თეშქა შეშას. შესაძლებელია ტოპონიმის შინაარსი იყოს დალოცვილი (ღვთაებრივი) შეშა ხე. თუმცა ხუმ ამავე ენაში გამხმარსაც აღნიშნავს (გამხმარი შეშა), ხოლო ხვამი მოტაცებულს. შესაძლებელია საკელევი ტერმინი ნიშნავდეს – ხუმუს შეშა ან დახურული ტყე, შეშა და ა.შ.

დუდუშკა (დადუსკა)

ეს ქალაქი მეზობელ ქალაქ ხალილასთან ერთად იყო ქაშქების ქვეყნის მთავარი რაიონი.² დუდუშკა, ანუ დადუსკა ერთი შეხედვით თითქოს ადვილად ამოსაცნობია. დუდი მეგრულში თავს ნიშნავს, სემანტიკურად მაღალ ადგილს, შქა-შუას, შქას-შუა ადგილს.³ ე.ი. დასახლება, რომელიც

¹ პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 239, 313, 314.

² Я. А. Манандян. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, с. 118.

³ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 263.

რადაციის მიმართ “შუა, მაღალ ადგილზე იმყოფება.” შეიძლება ტოპონიმი მეგრული დიდასკა-დან მომდინარეობდეს, რომელიც დედა ფუტკარს აღნიშნავს.¹ სხვათა შორის, იმავე ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვხვდება dudushija (დუდუშხიალა, დოდოსქიალა?), დუდუ.²

სვანეთის წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად, მითითებულია თუდუ, თუთალა, თუთარუყი, თუთაი, თუთარუ, თუთი, თუთრუა.³ ტბეთის სულთა მატჩანეში დადასტურებულია თუთა, თოთო (სძე).⁴ საკვლევ ტერმინში თუკი თოთო იგულისხმება; ასეთ შემთხვევაში თოთო ქართული სიტყვაა და ნიშნავს ახალწერგს, ნორჩს. საქართველოში ასევე გაერცვლებულ პირსახელად ითვლება უთუ, დუტა, უთი. სოფელ კობალაურის სათეს ადგილას უთიყანა (უთის ყანა) ჰქვია.⁵

გვინდა შემოგთავაზოთ სიტყვის – დუდუშკა, თუთუშქას კიდევ ერთი ახსნა. ამ ვარიანტით სახელის პირველი ნაწილი ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო მეორე კი მეგრულ სკუას-შვილს უნდა შეეფარებოდეს. მეგრული გვარია პაპასკუა, ე.ი. პაპასშვილი. თუკი საკვლევ ტერმინს ამგვარად გავიაზრებთ, მაშინ მისი შინაარსი იქნება დუდუს თუ თუთუს შვილი, შთამომავლობა. თუთუს სემანტიკა შეიძლება დაკავშირებული იყოს თუთასთან, თოთოსთან, მთვარესთან.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 461.

² Гр. Гюргадзе. Вопросы общественного строя хеттов. Тб., 1991, с. 89, 130.

³ ე. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

⁴ ტბეთის სულთა მატჩანე, გვ. 146.

⁵ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, ბათ., 1959, გვ. 59.

სხვათა აზრით, ტერმინი დუდუშკა თავისი დაბოლოებით სიახლოვეს ამჟღავნებს ხური-ურარტუს სამყაროსთან.¹ გრ. გიორგაძე და ს. ბადა მას მიიჩნევენ მეგრულ სახელწოდებად. მათი აზრით, იგი უნდა დაიყოს დუ, დუ და შქა-დ. დუ ქართულად იქნება იყო, რომელიც სიტყვაში ორჯერ მეორდება. შქა-ქართულად არის შუა. საბოლოოდ მივიღებთ: „იყო, იყო შუა“ ამ სახელწოდების ახსნის მეორე ვარიანტიც არის. პირველი სიტყვა დუდუ ნიშნავს თავს, ხოლო მეორე – შქა – შუას. ამის მიხედვით მივიღებთ შემდეგ შინაარსს: “თავის შუა,” ე. ი. ეს ადგილი მდებარეობდა ქვეყნის შუა თავში. მათივე აზრით, ამ სახელის ორივე ახსნა ნათელყოფს, რომ ტერმინი ლაზ-მეგრული წარმოშობისაა.²

ამრიგად, ტოპონიმის სემანტიკა იქნება დუდუს თუ დადუს შვილები.

ქაციფირი (ქაციპირი)

საკელევი ტერმინი შეიძლება ქართულ ენაში ნიშნავდეს ქაცვის პირს, ე. ი. ქაცვის სანაპიროს, მის მოსაზღვრედ მდებარეს (შეადარეთ გურიის ტერიტორიაზე ქაციმერა, ქარციმელა, ქაცივანი, ქეციმერი და ა.შ.).³ ზუგდიდის რაიონის სოფელ ჯიხაშკარში დასტურდება ხევი სახელით – ხაცაშრობუ, ქართლის ტერიტორიაზე სოფელი გაჩიანი.

¹ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 91., შენ.

² ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, 2006, გვ. 302.

³ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, გვ. 91, 92, 93, 124.

სვანურში ქაცი არის გუდა,¹ ფირუ – ფური-ძროხა. სახელწოდება შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს ძროხასთან, გუდასთან. მსგავსი ტოპონიმები სემანტიკური მნიშვნელობით, რომლებიც შინაურ ცხოველებთანაა დაკავშირებული, ამავე მიდამოებში ხშირია. ასე მაგალითად, ტიგლათ-ფილესერ I ჩრდილოეთ მესაპოტამიაში ლაშქრობს ფირულუმზის ქვეყანაში, რომლის სახელი იხსნება სვანური ენის გამოყენებით, ფირულუმ(ი)ტი ნიშნავს “ძროხას რქიანს, ლამაზს.” ჭანების (სვანების) ტერიტორიაზე ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი (ახ. წ. VI ს.) ასახელებს პუნქტს, სხამალანისს (ს-ხამა-ლანი-ხი), რაც ნიშნავს გაბრაზებულ ღორს, კულხას სამეფო ქალაქი ილდამუსსა – აღდამოწა-შიმშილისაგან მუცელსაფარდნილ, მშიერ ძროხას (აჭარული დიალექტის მიხედვით).

მეგრულში ქაცი – ეკლიან ბუნქს აღნიშნავს.² ქაცი ამავე ენაში დაბალის, პატარას სინონიმია, ქაცუ-ქაცუია. პირიკოკორი, ყვაილია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სახელი თუ კაციფირი-ა მაშინ უფრო მართებული იქნება აიხსნას შემდეგნაირად. მისი პირველი ნაწილი კაცი, აღამიანი-ა, ხოლო მეორე ნაწილი ფირი-ფირა მეგრულში ფართოს, განიერს აღნიშნავს, ე.ი. კაცი, რომელიც ფართო, განიერი, დიდი ზომისაა.

ტერმინის მეორე ნაწილში – ფირი – პირი, შეიძლება იმალებოდეს ხეთურ-მცირე აზიული ღვთაების სახელი პირვა-პირუა, ფირვა, რომელიც არის სეტყვის ღვთაება.³ სწორედ მეგრულმა შემოგვინახა ტერმინში გამოყოფილი ერთ-ერთი ელემენტის შესაბამისი სიტყვა მეგრულ გეარში

¹ გ. თოფური, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 780.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

³ Дж. Маккуин. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с.121.

ქაცარავა, ქაცხლია, ხაცავა, გაცარავა, ქაცაბაია, ქაციბაია, ქართულმა-ქაცანაშვილი,¹ ქაცო, ხაცა, ქაცი, ქაციკო.² ქაციბაია-ში ბაია აღნიშნავს ვაჟიშვილს, პირმშოს, ნორჩს და უეჭველია, რომ ქაცი-ქაცა გამოდის ადამიანის საკუთარ სახელად.

ქაციფირის პირველი ნაწილი შესაძლებელია გამოხატავდეს გაცის, ხაცის, რომელიც ხეთურ სამყაროში ღვთაების სახელი იყო, მანამ, სანამ ქართველთა წინაპრები მას მოიტანდნენ საქართველოში. ფირი შეიძლება პირი – სახის გამოხატვა იყოს. მაშასადამე, ტოპონიმი შეიძლება აიხსნას როგორც ღვთაება “ქაცის (გაცი) პირი, სახე” ე. ი. სადაც დადგმული იყო ამ ღვთაების სახე, გამოსახულება. უფრო სარწმუნო ჩანს, ადამიანის საკუთარი სახელი ქაციფირი წარმოდგებოდეს ორი მეგრული სიტყვისაგან: ქაცი-პატარა, დაბალი. ფირი (პირი) კოკორი, ყვაილი. პირი-პირვა-მცირე აზიული ღვთაების სახელია. პირვა ადამიანის საკუთარ სახელად არის დადასტურებული სვანეთში.³ პატარა ქართული სახელია, პიტაური, პიტაშვილი, გვარი.⁴

ამრიგად, სახელი ქაციფირი სემანტიკურად აღნიშნავს პატარა ყვაილს; ან ტერმინის ორივე ნაწილი (ქაცი-ფირი) წარმოადგენს ხეთურ-ქაშქურ ღვთაებებს.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 772; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 549.

² ს. მაკალათია. თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 172.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 53.

⁴ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 133.

ამ სპეციალობის თუ თანამდებობის სახელს ქაშქური ანთროპონიმის ფიგანუს-სა და ტოპონიმის – ფიგაფაცუის ფორმებთან თუ შევადარებთ, მაშინ ადვილად გასაგებია, რომ საკელევი ტერმინი შეიძლება ორ ელემენტად დაიყოს- ფიგა და ფილუ.

ეს სახელწოდებაც თავისი წარმომავლობით ქართველური ჩანს. სეანური ენის მონაცემებიდან გამომდინარე, ფიგუ ნიშნავს ვაცს, ფილ – ფერფლს.¹ აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკენათ, რომ სახელი აიხსნება, როგორც “ვაცის ფერფლი”

სახელს ქართულშიც მოეპოვება ახსნა. პირველი ელემენტი ფიგ ჯაფახურში ცერცველა, მცენარეა, ხოლო მეორე ფილ (ფილა)-ას გააჩნია რამდენიმე მნიშვნელობა 1: ქვევრის ქუსლის ჩასადგმელი (ხის); 2: თავფართო ქოთანის, 3: ღორის ქონი; 4: ფილთაქვა; 5: შეცდომა ბავშვთა თამაშის დროს; 6: ქეის, თიხის, ლითონის ბრტყელი ნაჭერი.² მე მგონია, რომ სახელწოდება ქოთანთან და შეიძლება მცენარესთან უფრო იყოს კავშირში.

საქართველოში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი: ფილა, ფილუ, ფილი.³ სამურზაყანოს (სამეგრელო, აფხაზეთი) ისტორიის საბუთებში ადგილობრივი ადამიანის მეგრული სახელებია-ფილუ, პილა.⁴ სხვათა შორის ადამი-

¹ ე. თოფურიძე, მ. ქაღდანის. სეანური ლექსიკონი, გვ. 760.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, მეორე გამოცემა, გვ. 542, 543; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172; სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

⁴ ა. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 306, 314.

ნის საკუთარ სახელად ფილუ ძალიან ხშირია ზუგდიდის რაიონშიც.¹ გვაქვს ქართული გეარ-სახელებიც: ფილა, ფილია, ფილაური, ფილაშვილი, ფილიური.²

ქარიქურისკა (ქარიქურიშქა)

როგორც ჩანს, ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა ქარიანი ადგილი იყო. რადგან კომპოზიტურ სახელში შეიძლება გამოიყოს ქარი, ხოლო მეორე ელემენტი იყოს ასევე ქართული ზმნა ქრის. ამის მიხედვით, იგი განიმარტება როგორც “ქარი ქრის.” ბოლოკიდური ქა (ხა) როგორც ეტყობა სვანური კუთენილებითი სუფიქსია, ან მეგრული მიწის ტოლფარდი.

თავად სვანურში ქური ნიშნავს ალპობს, ქური-მინდორია.³ მეგრულში ქარა-სარია,⁴ მეგრულშივე ქარა-ეკალია, ქური-კაეის ნაწილი, ან ქუსლი.⁵ მეგრულ ენაში მესამე ელემენტსაც შქა (სკა) მოეპოვება ახსნები: შქა=შუა, ოშ(ს)კ – სადორე, ოშქა – შუაში, სქა – ფუტკარი, სქუა – შვილი.

ტოპონიმს ქართულშიც მოეპოვება ახსნა, ასე მაგალითად, პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს ქარა-ს, მისი მნიშვნელობებია 1: დოლის ხის ნაწილი; 2: ზღმარტლის, ასკილის, ქაცვის ეკალი; 3: კეცის კიდე; ხოლო მეორე

¹ პ. ცხადაია, სამეგრელოს... გვ. 55, 106, 110, 360.

² რ. თოფჩიშვილი. ქართული გეარსახელების ისტორიიდან, I, თბ., 2003, გვ. 22; ვ. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური... გვ. 40; ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 788.

⁴ ბ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 316.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 127, 158.

ნაწილი-ქურო-ხელთათმანი, ქურ-ლოყა, ქურა-დაბადებით პატარა ყურებიანი თხა, ქურა-ჟოლო, მცენარეა.¹

ზოგიერთები ამ ტერმინს ყოფენ მეგრული სიტყვების მიხედვით: ქარი, ქური და შქა. ქარი ქართულად ქარია, ქური-ქუსლი, ხოლო შქა-შუა. საბოლოოდ იქნება, “ქარის ნაქუსლის შუა”, ე. ი. ეს ადგილი მდებარეობდა ქარის ნაქუსლის შუა ნაწილში.²

შუმერში, რომელიც სვანურ-მეგრული მოდგმის განსახლების არეალს წარმოადგენდა სიტყვა ქური მთას ნიშნავდა. შემდეგ ზოგადი მნიშვნელობა შეიძინა – “უცხო მხარე,” ვინაიდან გარშემო მდებარე მთიანი ოლქები გამუდმებულ საფრთხეს უქმნიდნენ შუმერებს. შუმერული კოსმოლოგიის მიხედვით, ქური იყო სივრცე დედამიწის ზემო ქერქსა და პირველქმნილ ოკეანეს შორის.³ ამ ბოლო მონაცემების თანახმად, ტერმინი თითქოს იძენს შინაარსს – მთის შუაში ეკალია, რადგან შქა – ნიშნავს შუა, შუა ადგილს.

უძველეს მცირეაზიულ ხეთურ-ხეთურ ტექსტებში და მოწმებულია ქალის საკუთარ სახელად ქარია.⁴ ქარ ფუძიანი საკუთარი სახელები და გვარები საქართველოშიც გვხვდება: ქარცხალია, ქარცივაძე, ქარდავა, ქართავა, ქარული, ქარსელაძე, ქარელიძე, ქარცხია და მრავალი სხვა. სვანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება – ქარა, ქარდა, ქარი, ქარზიანი, ქარევაზი, ცაცქურა, ცაცქურანი,⁵ სვანეთშია სოფელი ქურაში, რომელშიც ფუძეა ქურა. სამეგრეო

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 561, 579.

² ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-26; ს. ბადა. ლაზ-მეგრულთა ისტორია, გვ. 302.

³ ს.ნ. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, თბ., 1988, გვ. 191.

⁴ ძახიქ, გვ. 170.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 556.

ლოში ქარაია და ქურია გვარებია.¹ აქედან გამომდინარე, ქარა-ქარი და ქური ადამიანის საკუთარი სახელებია. ხოლო თავად საკვლევე ტერმინში ქარიქურიშქა, შეიძლება დაიყოს სამ ნაწილად ქარი (სახელი)+ქურიშ (ქურისძე თუ ქურისშვილი) ხოლო ქა – მიწა. შესაძლებელია ტოპონიმის შინაარსი ასეთიც იყოს: ქარი (სახელი) ქური (მამის სახელი), სქა-სქუა (შვილი) (შეადარეთ პაპასქუა, იგივე პაპასკირი, ე.ი. პაპასშვილი). მაშასადამე, ტერმინი შეიძლება გაიშიფროს, როგორც “ქარი, ქურისშვილი”.

ხ ა თ ე ფ ა

ხათეს ეძახდნენ პროტოხეთურ მოსახლეობას, რომელსაც არც თუ ისე უსაფუძვლოდ ქართულ სამყაროს უკავშირებენ. ხეთების სახელმწიფოს ამ მოსაზღვრე ქვეყანაში, ხეთის სახელთან, ტომთან, დასახლებასთან დაკავშირებული მსგავსი საკვლევე ტოპონიმების არსებობა არც ისე უსაფუძვლო უნდა იყოს. ხეთური სამყარო და მისი განაპირა მხარეები ქართველური სამყაროს შემადგენელი ნაწილი რომ უნდა იყოს, ამას ამტკიცებს ფა სუფიქსიც, რომელიც სვანურში აღნიშნავს მოდგმას, ჯილაგს, თესლს, ტომს. აქედან გამომდინარე, ხათეფა უნდა ნიშნავდეს ხათეს ტომს, მოდგმას, დასახლებას.

ქაშქების ტომის მოსაზღვრედ ძველადმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში არსებობდა ხეთების ზემო ქვეყანა, ხოლო მოგვიანებით ხათე-ხათენა. ამ ადგილას მცირე აზიის აღმოსავლეთ პერიფერიაზე, სადაც მოგვიანებით დაიენი-

¹ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 305, 327.

დიაოხი ჩამოყალიბდა ქართველური დინასტიით, სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო ხათეფა, რომელიც იხსნება, როგორც ხათეფა (ტომი ხათე+მოდგმა, ჯიში), ე. ი. ხათეს ტომი.

საქართველოში გაერცელებულია ხათი-ხატი-ქატი სატომო სახელთან დაკავშირებული გვარ-სახელები: ხათა, ხატია, ხათაშვილი, ხატიაშვილი, ხატისკაცი, ხატისაშვილი, ხატიძე, ხატოიძე, ხეტე, ხატული და მრავალი სხვა.¹ გვაქვს ტოპონიმები: სოფელი ხეთა (სამეგრელოში) ხეტუშმუხური (სამურზაყანოში), ხატიალაგი (ჭახათში), ხატა (ბუნქნარი, კეჭიეთში) და მრავალი სხვა.²

ფ ი ქ უ რ ი ა ღ ი

ეს სახელწოდებაც სვანური წარმომავლობისა ჩანს. ფიქრალ ნიშნავს ფიქრს, დარდს, ფიქრიანს, დარდიანს.³ მაგრამ სხვა ქაშქურ სახელებთან-ქურიალი (შეადარეთ ფიქურიალი) ფიფარუეას-თან შედარება გვარწმუნებს, რომ ფიქურიალი უნდა დაიყოს ორ ელემენტად ფი და ქურიალ, ან უკიდურეს შემთხვევაში ქური და ალ. ალ გასაგებია, გასარკვევია ფი და ქური, ან ქურიალი. ქურიალი ქაშქურ ტექსტში ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვას ქურილ=გრდემლი,⁴ მეგრულ ქურს=კავის ნაწილი,⁵ ქართულ ქურანს=წაბლისფერი

¹ ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1981, გვ. 100; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 805, 878.

² ი. სიხარულიძე. ტოპონიმია, II გვ. 58.

³ ე. თოფური, მ. ქაღდან. სვანური ლექსიკონი, გვ. 763.

⁴ იქვე, გვ. 784.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 158.

ცხენი და ა.შ.¹ დასაშვებია, რომ ფი(თი) შეიძლება მეგრულად ოჯახს ნიშნავდეს და სახელის სემანტიკა იყოს ქურიალის ოჯახი. იქნებ ფიქურიალი ქართული სახელის ფიქრიას პროტოტიპი იყოს.

ერთი სიტყვით, სპეციალობის თუ თანამდებობის სახელი ქურიალის ოჯახი, ქაშქებში, რაღაცა საქმით იყო დაკავებული.

ხ ა ც ი ნ ა

ხაც სვანურად ნიშნავს მრუდეს, არასწორს, დახრილს.² არაა გამორიცხული, რომ ამ ტოპონიმის ტოპოგრაფია ამგვარი გარემოებით ხასიათდებოდა. იქნებ მთა, სერი, გორი, რომლზედაც განლაგებული იყო ხაცინა, დახრილი არასწორი ზედაპირის მქონე ტერიტორია იყო.

ხაცა სვანურში ასევე ნიშნავს დაღუპვას, დაქცევას³ (ოჯახის, ქალაქის, დასახლების). ასეთ შემთხვევაში საინტერესოა ინა სუფიქსის რაობაც. ინა ქართველურ სამყაროში (უფრო სვანურში) გავრცელებული სუფიქსია, მაგალითად სვანური სახელმწიფოს დაიანე-დიოხის ოლქები: ქადანე, ზუანე, ხუშანი, აბნულუანი და სხვა.⁴

ხაცინა შეიძლება იგივე ხატინას გადმოცემა ან დამახინჯებული ფორმა იყოს.⁵ მასში შესაძლებელია ხატ ძირი ხატების-ხეთების ტომის აღმნიშვნელი იყოს. ხაცინა თავისი

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 458.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 881.

³ იქვე, გვ. 881.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიანე-დიოხი. ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, 2006, იხ. შესაბამისი თავები.

⁵ შეადარეთ: ხორცევანი-ხორტევანი.

ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას ქართლის სამეფოსა და საქართველოს ისტორიული ოლქის სახელთან ხოტენა (შეადარეთ ხორძენა, ოტენა). ხოტენა-პოტენა-ოტენა ტაონის-ტაოს გადმოცემა უნდა იყოს. ხორძენა იგივე მოგიანო ხანის ხორცვეანია. ქართლის სამეფოში ხორძენა მოიცავდა მტკვრის სათავეებსა და მიმდებარე ტერიტორიას.

საკელევი ტერმინის წარმომავლობის სხვაგვარი ახსნაც მოგვეპოვება. ამ შემთხვევაში პირსახელი ხაცინა უნდა დაიყოს ხა და ცინა-დ. პირველი ნაწილი დამოუკიდებელი სახელი რომ უნდა იყოს, ამას მოწმობს ქართულ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად დადასტურებული ქა, ხა-ინა, ქაი, ყასელა ღი, ხა-ტოტა, ხაბა და ა.შ.¹ მეორე ნაწილი ცინა-ც არის პირსახელი, ციანა, ცილა, ცინდელიანი, ქაშქური ციან-თიშქა და სხვა. მაშასადამე, ხაცინა ისეთივე საკუთარი სახელია, როგორიც სხვა ქართული თურმანი, ასიბერი, ხალინელა, ხათუთა და ა.შ.

ასხარფაია (აშხარფაია)

აშხარფაია ბაღას მეზობელი ოლქი იყო ქაშქების ქვეყნის სატომო გაერთიანებაში.² როგორც ჩანს, ტოპონიმი 3 ნაწილისაგან შედგება—ასხარ, ფა, ია. ია სუფიქსი ქართველური მოდგმის (მეგრული) გვარებსა და ტოპონიმებს აწარმოებს, მაგალითად: შენგელია, გეაძაბია, გამახარია, ბეღია, შეღია, ჭყონია. ფა, როგორც აღინიშნა, ბა-ს ტოლფასოვანი შეიძლება იყოს. იგი სვანურ ენაში ტომს, მოდგმას აღნიშნავს. ფუძეა ასხარ.

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 550, 559.

² Я. А. Манаиди. О некоторых... с.85.

აქადის მეფის ნარამსინის (დაახ. 2594-2551 წწ.) ერთ-ერთ ელამურ წარწერაში გვხვდება სახელი Ashara. გარეგნულად ხეთურ იშხარას მიაგავს.¹ ჩვენი ვარაუდით, აშხარა საკელე ტერმინში ღვთაების და შესაბამისად ადამიანის საკუთარი სახელი შეიძლება იყოს. ამ გარემოების გათვალისწინებით ტერმინი ასხარფაია შეიძლება აიხსნას, როგორც “აშხარას მოდგმის, ტომის დასახლება,” ან ღვთაება აშხარას სახელზე წარმოშობილი სოფელი. თუმცა შესაძლებელია ფუძე აშხალ დაკავშირებული იყოს სვანურ სიტყვასთან—ხის ტოტი ან ოჯახის გამონაყოფი. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ასხარფაია ოჯახის გამონაყოფის მოდგმას ნიშნავდეს.

საკელევი ტერმინი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის მონაცემების გამოყენებით. აშხარ ნიშნავს არამზადას.² გამოირიცხული არაა, რომ საკუთარი სახელის აშხარას სემანტიკა ზუსტად მეგრული სიტყვიდან მომდინარეობდეს და არამზადას ნიშნავდეს. მაშინ სახელის შინაარსი იქნება აშხარას (არამზადას) ფა (მოდგმა, ტომი) ია (შთამომავლობა), ე.ი. აშხარას ტომის შთამომავლობა. თუმცა არსებობს მეგრული ანთროპონიმი ფაია და თაია,³ რაც ზუსტი ანალოგიაა ტოპონიმში გამოყოფილი მეორე ნაწილის აშხარფაია-სი. იქნებ ასხარ ფაია იმ ადამიანის გვარი და სახელია (ან უბრალოდ კომპოზიტური სახელი), რომელმაც დააარსა აღნიშნული დასახლებული პუნქტი. სხვათა შორის ფაია, თაია, ხაფაია, ფაა, ფაიდი ხშირად გვხვდება ხეთურ წარწერებში.⁴ ფაია შეიძლება ქართული ბაიას

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 142.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 204.

³ თაია სოფელიცაა სამეგრელოში (პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 111).

⁴ ძახიქ, გვ. 225, 262, 532 და სხვა.

გადმოცემა იყოს. თუკი ეს ასეა, მაშინ ბაია ქართულ ენაში თვალის გუგას ნიშნავს. აქვს მეორე შინაარსიც – ჩვილი ბავშვი. პატარა ბავშვს ახლაც მიმართავენ, შენ ჩემი თვალის ჩინი ან თვალის გუგა ხარ ან კიდევ ჩემო ბაია, ჩემო პატარავ. აქედან გამომდინარე, ბაია (ფაია) შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი.

იმ შემთხვევაში თუკი ფუძისეულ ა-ს ტოპონიმიკურ პრეფიქსად მივიჩნევთ, მაშინ ფუძე შხარ-ი შეიძლება ნიკორს აღნისნაედეს ან გაპობას.¹ სვანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება პირსახელი შხერა.

აშხარფაიას მსგავსი სახელები (საკუთარი თუ გეოგრაფიული) ხეთურ წყაროებში ქაშქების ტერიტორიაზე სხვაც გვხვდება, კერძოდ, ვაშხაია, ვაშხარია, ვასხარია, ასხაფალა და ა.შ.

თ ა ხ ა ნ თ ა რ ი ა

სვანური ენის გამოყენებით აღნიშნული ტოპონიმი (ქალაქის სახელი) შეიძლება აიხსნას შემდეგნაირად: ხანთალ ნიშნავს წვეტიან საკიდს, ხოლო თა შეიძლება იყოს მთა-ს თავდაპირველი ფორმა, ე.ი. მისი უპრეფიქსო ფორმა. ქართულ დიალექტებში (მაგ. აჭარულში) ამჟამად შემონახულია მთის უძველესი ფორმა თა.

ტერმინის სემანტიკა სხვანაირადაც შეიძლება აიხსნას. მასში უნდა გამოიყოს თახა და თარია, ხოლო რაც შეეხება ნ ფორმატს, იგი შეიძლება შემდეგ შეზრდილი იყოს. პირველი კომპონენტი თახა, როგორც აღინიშნა, ქართველური (უფრო სვანური) ღვთაებაა, ხოლო თარ ასევე ქართველუ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, 225.

რი, ურარტული ღმერთი შეიძლება იყოს, თუმცა თარ მეგრულში მთავარს, რჩეულს, მთელს ნიშნავს. თარა, თარაში-მეგრულ წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება.¹

თარ ფუძიდან არაერთი გეოგრაფიული სახელი წარმომდგარა, როგორც ძველ ქართველურ სამყაროში (მაგ. ურარტუ-დაიაენის ტერიტორიაზე) ისე თანამედროვე საქართველოს მიწა-წყალზე. მაგალითად, დაიაენი-ღიაოხის ოლქი თარიუნი, თორი ერქვა ბორჯომის მიმდებარე მხარეს. თორი ჰქვია საქართველოში რამდენიმე სოფელს. მთებია თარიანი. სამცხის მერე სომხურ გეოგრაფიაში დასახელებულია თარის ფორმით. სახელწოდება თრიალეთშიც გამოყოფილი თრ ფუძეც რედუცირებულია და მომდინარეობს თავდაპირველი თორ-თარ ფორმიდან. საქართველოში პლინიუსიც ასახელებს ერთ ამგვარ ოლქს-თრიარი. თარი ქართული ფორმაა, სვანურშიც ასეა, ხოლო თორ მეგრულია, ან დროთა განმავლობაში ა გადავიდა ო-ში. შეადარეთ კაცი-კოჩი, ქართა-ქორთუ, ქათამი-ქოთომი და ა.შ.

საკვლევი ტერმინი მეგრული ენის გამოყენებითაც შეიძლება აიხსნას. თახვანტი ნიშნავს თხმელის ან თხილის წკნელს.² ასეთ შემთხვევაში უნდა ვიფიქროთ, რომ არ-ია ქართველური რთული სუფიქსია. საინტერესოა მეორე მეგრული სიტყვა თახანა-ც, რაც ხის ჯოხს ნიშნავს.³ ქართულში ფახან ნიშნავს შიში.

თახანთარიას მსგავსი როგორც მთლიანი სახელის, ისე მისი პირველი თუ მეორე ელემენტის მსგავსი ტოპონიმები და ანთროპონიმები სხვაც ბევრი გვხვდება ხეთურ წყაროებში: თახაშთურია, თათაშთურია, თახანტაპტიპა, თახა-

¹ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 282. პ. ცხადაია. სამეგრელოს... 275, 377.

² გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997, გვ. 171.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

ნა, თასთარი, ცაკუთარია და სხვა. იმ შემთხვევაში, თუკი
თა მეგრული ოჯახის ეკვივალენტი, მაშინ ხანთარია-ს
ზუსტი პროტოტიპი იქნება დღეს საქართველოში გავრცე-
ლებული მეგრული გვარი ხანთარია ანუ ქანთარია. თახა
შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, როგორიცაა
ქართული გვარ-სახელები: თაქა, თაყა, თაყაი, თარხანი,
თაყაიშვილი, თაყალაძე, თაყაძე. ქართული გვარსახელი
თარხან მოურავი თითქმის ზუსტი ანალოგიაა ქაშქური
თახანთარიასი, რადგან თარ-ია, როგორც აღინიშნა, ქართ-
ველურ ენებში მთავარს, რჩეულს, შეიძლება ითქვას, იგივე
მოურავს, თაყაცს ნიშნავს. საქართველოში გვაქვს სახელე-
ბი და გვარები თარი, თარია, თარიაშვილი, თორია. სამეგრე-
ლოში დასტურდება ტარა, თარა, თარია, ადამიანს სა-
ხელ-გვარებად, თარაშ ტომბა, თარაშ წყურგილი და სხვა
მრავალი ტოპონიმის სახით.¹

სხვების მიხედვით, აღნიშნული ტერმინი შეიძლება
დაემარცვლოთ ლაზ-მეგრული სიტყვების მიხედვით: თა, ხა
(ნ), თარ, ია-დ. თა ნიშნავს საშუალო ზომის დატვირთვას,
ე. ი. ტვირთს, რომლის წაღება ადამიანს შეუძლია თავი-
სუფლად. ხა ნიშნავს მთელის ერთ მხარეს ე. ი ერთ კუთ-
ხეს, ბგერა ნ არის მთლიანი სიტყვის ლოკალიზაციისათვის
საჭირო დანამატი, თარ-ჯანიერს, ჯანსაღს, ია-კი მეგრული
სახელების სუფიქსია. ტერმინი აღნიშნავს საშუალო ზო-
მის ჯანსაღ კუთხეს ან საშუალო ზომის ჯანსაღ მხარეს.²

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი წარმოშობილი უნდა იყოს
მეგრული თახან-ტახან ადამიანის საკუთარი სახელიდან,
რაც ნიშნავს ხის მოკლე სასროლ ჯოხს. ასევე თარია-ც

¹ კ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 275, 377.

² გრ. გიორგაძე. ჟურნ. აია, 1999, №7, გვ. 18-25; ს. ბაღა. ლაზ-მეგრელთა
ისტორია, გვ. 300.

საკუთარი ან დინასტიური სახელი უნდა იყოს, რაც ამავე ენაში მთავარს, რჩეულს ნიშნავს.

თ უ ღ მ ა დ ი ა

თულმალია კომპოზიტური სახელი ჩანს. იგი უნდა შედგებოდეს ორი ელემენტისაგან – თულა ანუ თუელ, რაც სვანურში ტეინს, ჭკუას ნიშნავს¹ და მალ, რომელიც ამავე ენაში მელას აღნიშნავს.² აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკენათ, რომ საკვლევი ტერმინი “ჭკეიან მელიას” აღნიშნავს.

შესაძლებელია, სახელწოდება მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნას. ამ ენაში თუკი თულ-გოჭია და მალია ადამიანის საკუთარი სახელი, მაშინ მისი შინაარსი იქნებამალიას გოჭი. მაღა მეგრულ ენაში, აგრეთვე ნიშნავს წამოდი, მაღა – მაღე, ჩქარა.³

სახელწოდება შეიძლება აიხსნას ქართული ენის გამოყენებითაც. მისი პირველი ნაწილი თულ შეიძლება აღნიშნავდეს ყაჩაღს, შემოსეულ მძარცველს, მტერს ან მოღუნულ წნელს, რომელზეც აჯენენ მიმინოს გასაწაფავად.⁴ თოლ – თვალია, თოლი – სააღერსო მიმართვა: თვალო, თვალის ჩინო. მაღა კი – დიდ ძელს, რომელზედაც სახლის კოჭებს აწყობენ ან თხელ ქაფჩას ბათქაშის გასაკეთებელი, კალა-

¹ ე. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 262.

² იქვე, გვ. 559.

³ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 206.

⁴ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 254.

ტოზის იარაღი.¹ მალ – სწრაფი, ჩქარი, მარდის სინონი-
მიცაა.²

თულმალიას მსგავსი ტოპონიმი ხეთურ წყაროებში
სხეც მოიხსენიება, კერძოდ, თალმალია. იქნებ ეს ერთი და
იგივე ტოპონიმია. ერთ შემთხვევაში უ და მეორეში ა ბგე-
რა მოწმობს იმას, რომ აქ ო ბგერის გადმოცემასთან უნდა
გექონდეს საქმე. ასეთივე ტოპონიმია ქალაქი მალანნი
ხაიასა-აცის (აღზის) ქვეყანაში.³ ძველადმოსავლურ წყა-
როებში ქართველურ სამყაროში გვხვდება სახელი სულ-
მალი.⁴ რომელიც შეიძლება შედგებოდეს სული და მალი-
საგან.

მეგრულში გვაქვს გეარები, რომელიც შეიცავს ტოპო-
ნიმის მეორე კომპონენტს, მაგალითად – მალაშხია, მალა-
ზონია, მალია, მალანია, მალიმია, მალიაეა, მალიჩაეა და
სხვა. ლაზეთის მეფეს, რომელიც მოღვაწეობდა ახ.წ. II
საუკუნეში, ერქვა მალასა (ფლავიუს არიანე). გვაქვს
ქართულშიც: მალიძე, მალახიძე, მალაყმაძე, მალატაიძე,
მალაქშანაძე და სხვა.⁵ გვაქვს სახელები მალია, მალაქია,
მალხაზი, მალხინა, მალეა, მალედა.⁶ პირველი კომპონენტის
მიხედვით, შეიძლება დავასახელოთ ქართული გეარ-სახე-
ლები: თული, თულა, თულასძე, თულაშვილი,⁷ თულაძე.
თუმცა გამორიცხული არაა, თულითოლი-დან (თვალი)
წარმოდგებოდეს ან მისი იდენტური იყოს. ძველ ენებში
ხომ ო ბგერის უქონლობის გამო უ-ს ხმარობდნენ. მეგრუ-

¹ ქართული კილო თქმათა... გვ. 340.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 281.

³ ВДИ, 1951, №2, с. 310.

⁴ Н.В. Арутюнян. Близинили (Урагу), с. 313.

⁵ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 716.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523.

⁷ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ. I, გვ. 688, 844.

ლი სახელებია: თოღმიხინა, თოღიმაფუ, თაღაბერი, შური-
თოღი და ა.შ.¹

საქართველოში არის აგრეთვე მალ ძირიანი ტოპო-
ნიმები, ორონიმები და ჰიდრონიმები: მალთაყუა მდინარე და
სოფელი (გურიაში), მალყადიდი გორა (წყაროში, გურიაში),
მალიეთი. მკელევართა მიხედვით, მალთაყუა ანთროპონიმუ-
ლი წარმოშობის უნდა იყოს, ისევე, როგორც ბობოყვათი.²
ჩვენი აზრით, სახელ მალის თუ მალიას სემანტიკა უნდა
იყოს სწრაფი, მოქნილი, ჭკვიანი. ასე, რომ თულ-მალა-ში
თული და მალიაც საკუთარი სახელებია. როგორც სხვა
შემთხვევაში, შეიძლება ერთი იყოს ადამიანის საკუთარი
სახელი (ვინც დააარსა ეს დასახლება), ხოლო მეორე –
საგვარეულო, დინასტიური. დაბოლოს, მალია შეიძლება
ასევე იყოს წარმოშობილი ხეთურ – მცირე აზიული ღვთაე-
ბის სახელიდან – მალია.

თიშქა (დიშქა)

მეგრულ ენაში დიშქა შეშას ნიშნავს.³ სხვათა შორის,
მსგავსი წარმომავლობის ქვეყანა შეშეთი (ქართულში შეშა)
დაიაენი-დიაოხის შემადგენლობაშიც იყო.⁴

თიშ მეგრულშივე “მისი”-ს სინონიმია, თიშა – იმასთან,
მაგრამ ნაკლებად სავარაუდებელია, რომ თიშქას ფუძე ამ
უკანასკნელზე იყოს აგებული, თუმცა გამორიცხული არა-

¹ ბ. ხორავა. ეთნიკური პროცესებისათვის გვიანი შუა საუკუნეების
აფხაზეთში. – ჟურნ. არტანუჯი, №10, თბ., 2000, გვ. 41, 42.

² გ. ბედოშვილი. ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური
ლექსიკონი, I, თბ., 2002.

³ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 477.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი... თავი შეშეთი.

ფერია. უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ ღიშკა სიტყვა-სიტყვით მეგრულში, შეშას ჰქვია. ასე რომ, ტოპონიმის ღიშკას სახელი შეშას, ანუ მეგრულად ღიშკას უკავშირდება.

ასევე სარწმუნოა, ტოპონიმის მომდინარეობა მეგრული სიტყვიდან თიშკა, რაც „იმის შუა“-ს ნიშნავს. თუმცა არ გამოვრიცხავდი ღიშკა-თიშკა ორი ელემენტისაგან შემდგარი სიტყვა რომ იყოს. მეგრულში თი ოჯახია, შკა-სკა – ფუტკარი, შუა, შუაში.¹ ყოველივე ამის გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება – “ოჯახის ფუტკარი” ან ოჯახის შუა, შუაში.

ტერმინის ახსნა ასევე შესაძლებელია ქართული ენის მონაცემების ბაზაზე – თიშ-სხვილი სილაა,² ქა (ხა) მრავლობითობის ან კუთვნილებითი სუფიქსია. შინაარსი იქნება: მსხვილი სილის სიმრავლე ან მსხვილი სილის ადგილი.

გ ა ზ ა ჰ ა

ქალაქის ამ სახელს კავშირი აქვს მეგრულ სიტყვებთან, მაგალითად, გაზე ნიშნავს ბარძაყს, გაზეპუ(ნ)-ასხია, აყრია ბლომად, გაზება-გაზებება.³ სვანური სიტყვა გაცხაპ-იც უახლოედება საკვლევ ტერმინს იმ შემთხვევაში თუკი ც როგორც უცხო აფრიკატი ხეთურს უნდა გადაეცა ზ-თი და ხ | ჰ მონაცვლება დასაშვებია. გაცხაპ ნიშნავს სრული, მთელია.⁴

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 275; II, გვ. 46.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 250.

³ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 40.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 166.

გაზ ძირიანი სიტყვები და ტოპონიმები ქართულშიც გვხვდება, ესენია ნა-გაზ-ებ-ი, გვხვდება დარჩიძეებში ადგილთა სახელად, და-გაზ-ულ-ებ-ი – ჯუმუშაურში, ოლა-დაურში, მაწყვალთასა და კარაპეტში, ნა-გაზ-ი საღორეთში. ასურულ წყაროში (სარგონ II) ქუეს სამხრეთით მოხსენიებულია გაზა.¹ აჭარულ დიალექტში გაზ ხის შეგაზვა დაგაზვა ნიშნავს შეკოდვა-დაკოდვას. ნაგაზი და ნაკოდი ერთი და იმავე შინაარსის შემცველი ფორმებია. ტერმინი დაგაზვა აღმოსავლეთ საქართველოს დიალექტებშიც გვხვდება და ნიშნავს დაკაწერას, დაფხაჭნას, დახაზვას.²

ქართულ დიალექტებში გაზება ნიშნავს ფრინველის კლანჭებს ან საქონლის ფეხებს, წვივებს, გაზეპვა – დატკეპნას, მაგრად გაძღომას, გაზეპა – გატყეპას, მაგრად ცემას.³ უძველეს ქართველურში (შუმერულში) ვაზ, გაზა – დანგრევა, მოკვლა, წაქცევას ნიშნავს.⁴ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართლის მთიანეთში გვხვდება სახელი გაზა. სვანეთის წერილობით ძეგლებშია დადასტურებული გაზანიანი, გაჟანი, გაჟანიანი.⁵ თუკი საკვლევ ტერმინს ფუძედ გაზა აქვს, მაშინ პა (ფა) სვანურში მოდგმას, ღინასტიას აღნიშნავს და ამ გარემოებების გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება გაზას მოდგმა, ე. ი. ვინც ამ ქალაქს მისცა სახელი.

¹ ნ. ხაზარაძე. აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური... გვ. 47.

² მ. ქამადაძე. ერთი მიკროტოპონიმის ეტიმოლოგიისათვის. – ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნ. 5 კვლევითი ინსტიტუტის 17 რესპ. სამეცნ. სესიის მოხსენ. თეზისები, ბათ., 1985, გვ. 40-41.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 115.

⁴ რ. გორდუზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 42.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 526-527.

თითია D(დითა)

მეგრულში თი აღნიშნავს სახლს, ოჯახს, ხოლო თია – წილს, კუთვნილ ნაწილს. აქედან გამომდინარე, თითია სიტყვასიტყვით ნიშნავს “სახლის, ოჯახის (ვისიმე) კუთვნილ ნაწილს.” არა მგონია, ამ სიტყვების შეხვედრა ხეთური წყაროების საკუთარ სახელებთან, შემთხვევითი იყოს.

სხვების მიხედვით, დითა დღესაც გავრცელებული სახელია სამეგრელოში.¹ მე დავამატებდი, რომ შეიძლება ტერმინი მეგრული გვარის დიდია-ს გადმოცემა იყოს, ისეთივე, როგორიც ქაშქური თარია, თურია, შარია, ისინი დღესაც აგრძელებენ სიცოცხლეს თარიას, თურიას და შარიას სახით. სვანეთის წერილობით ძეგლებში არის სახელები – თითი, თითუ, დიდი, დითური, დიდხა,² თათია, დიდია და ა.შ.

ელურია (ილურია)

მეგრულ ენაში ელუ ნიშნავს ელის, ელოდება, ელულა ამოსელას.³ ამავე ენაში ელარინა ნიშნავს მხარში ამოდგომას.⁴

ქართველური ტომების განსახლების არეალში შეინიშნება მსგავსი ტოპონიმები. მაგალითად, ქვეყანა ულუანი, თანამედროვე ელარინას მიდამოებში (ერევნიდან აღმოსავლეთით) ეთიუნის ქვეყნის შემადგენლობაში.

¹ ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 304.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 505, 512.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 551.

⁴ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 150.

ურ-ია – რთული სუფიქსია, რომელიც უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებს ქართველურ გვარებსა და ტოპონიმებს. სხვათაშორის მსგავსი ძირით ელუ-ელი მოგვეპოვება მეგრულში გვარი-ელიაჲ, სადაც ეა (ვარიანტი ბა) მეგრული გვარების ერთი ნაწილის დაბოლოებაა: კანკაჲ, პაპაჲ, აფხაზაჲ, ხურცილაჲ და ა.შ.

საქართველოში გავრცელებულია სახელ-გვარები მსგავსი ფუძით ნაწარმოები, კერძოდ: ელუაძე, ელუაშვილი, ელოური, ალურიძე, ილარიონი, ილურიძე, ილო, ილა, ელუ. ქართველურ სამყაროში (მაგალითად ტროა-ვილუშა) გავრცელებული იყო პირსახელი ილა, იყო ქალაქი ილიონი.¹

ურარტუს ხანაში მდინარე ტიგრის ერთ-ერთ შენაკადს ერქვა ელამუნია.² მისი შეპირისპირება მეორე დიდი მდინარის არაქსის სახელთან მუნა, თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ პირველი შედგება ორი ნაწილისაგან ელა და მუნია. მუნი – მონას, ცუდს უნდა ნიშნავდეს; ასევე შესაძლებელია მეგრული ტოპონიმის მაწარმოებლის ია-ს გამოყოფა. პირველი ნაწილი ელა უნდა ენათესავებოდეს საკელევი ტერმინის ფუძეს ილ თუ ელუ-ს, რომელიც პროტოტიპია ქართული გვარში, ილაური – არსებული ძირისა.

ფ ი ფ ი ა

აღნიშნული ტოპონიმური სახელი მეგრული ენის გამოყენებით აიხსნება. ფიფია ამ ენაში ნიშნავს ფინთს, ცუდს.³

¹ Страбон. География, Л., 1964, с. 559; Карл Блеген. Троя и троянцы, М., 2004, с.10-11.

² Н.В. Арутюнян. Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964, с. 117.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 102.

აქეს სხვა მნიშვნელობაც “ფართოდ გაშლილი”, წვერგაშლილი. აღნიშნული სიტყვა თითქმის ამასვე ნიშნავს საკუთრივ ქართულში. ლექსიკონის მიხედვით, ფიფია ცუდის, გლახას სინონიმია. თუმცა ამ სიტყვას აქეს სხვა მნიშვნელობაც: წვნიანი საჭმელი, ღობიო.¹ მეგრულ ენაში არის სხვა სიტყვებიც, რომელთაგან შეიძლება მომდინარეობდეს, აი ისინიც: ფიფა-დიდწვერებიანი; ფიფ-ფითრი (სოკოვანი ამონაზარდი მსხლის ტოტზე).²

საქართველოში გაერცელებულია მეგრული გვარი ფიფია, რომელიც პროტოტიპი, ზუსტი ანალოგიაა უძველესი ქართველური სატომო გაერთიანების ქაშქას ერთ-ერთი ოლქის სახელისა – ფიფია-სი.

მკვლევარი ს. ბადაც მიიჩნევს, რომ აღნიშნული ტოპონიმი თიფია (ფიფია) მეგრული წარმოშობისაა.³

ფიფია პირწმინდად მეგრული ტოპონიმია და ამაში სხვა აზრი არც შეიძლება იყოს, რადგან საქართველოში გვაქვს მისი ზუსტი ანალოგიები: გვარი ფიფია, ფაფია, ტოპონიმები: ფიფიაშ წყარი, ფიფიაშ წისქვილი და სხვა მრავალი.⁴

თათიშქა (დადიშქა)

აღნიშნულ ტოპონიმსაც ქართველური ენებში მოეპოვება პარალელები. იგი თავისი შემადგენლობით აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. ამ ენაში დადი-მდადეა, პატარბლის ხელისმომკიდე; ასეთივე დატვირთვა გააჩნია ამ

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 544.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 102.

³ ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 277.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 293, 318, 364.

სიტყვას საკუთრივ ქართულშიც.¹ მეგრულშივე დადი დიდუ-
დაა, დიდი — პაპაა.²

იმ შემთხვევაში, თუკი ტოპონიმი შეიძლება დაიშალოს
თა-თიშქა, მაშინ თა — მეგრულად ოჯახს, სახლ-კარს უნდა
დაეუკავშიროთ, ხოლო თიშქა, როგორც ცნობილია, აღნიშ-
ნავს შეშას ან კიდევ იმის შუა-ს. ასეთ შემთხვევაში ტოპო-
ნიმი იძენს შინაარსს: ოჯახის შეშა ან კიდევ იმის შუა
ოჯახი, ანუ მის შუა მდებარეობს ოჯახი. ქართველურ
ენებში სკა-შქა = ფუტკარის სახლია, სქა — ფუტკარია.³ შე-
საძლებელია დადიშქა — დადის შთამომავლობის, ხალხის
საცხოვრებელი ობიექტის შინაარსი გააჩნდეს.

დად და თათ ძირიანი სახელ-გვარები საქართველოში,
როგორც ისტორიულად, ისე თანამედროვედ, ძალიან გავრ-
ცელებულია: თათაულ, დადისძე, დადიში, დადაუ, დადა-
შილი, დათი, დადვანი, დათია, დადი, დადა, თათა, თათი,
თათარი, თათარყან, თათარსაუ, თათული თათე, დადი-
შქელიანი, დადიანი დადილიანი, დათიში, დადვანი, დათანი,
დათეშ, დათიელი, დათუ და სხვა მრავალი.⁴

საკელევი ტოპონიმის მსგავსი სახელები სხეც მოიპო-
ვება ქაშქების ტერიტორიაზე, კერძოდ: თითია (დითა), დათა
(დადა), დადილი, დათილი და ა.შ.

ამრიგად, დადიშქა (დათიშქა) თავად ტოპონიმი ყოველ-
ნაირად გვარწმუნებს, რომ იგი წარმომავლობით მეგრულია.
ამასვე ადასტურებს სამეგრელოში გავრცელებული -შქა
სუფიქსით ნაწარმოები ტოპონიმებიც.

¹ ქაროულ კილო-თქმათა... გვ. 354.

² გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 109.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 261; ქართულ კილო-თქმათა... გვ. 496.

⁴ სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502, 510; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ. გვ. 834, 842.

ამრიგად, სახელწოდება დათიშქა უნდა ნიშნავდეს და-
დის შეილებს.

ციანთიშქა (ციანთისქა)

აღნიშნული ტოპონიმი, როგორც ჩანს, კომპოზიტიური სახელია, რადგან აშკარაა, რომ მასში ერთ-ერთ ელემენტად თიშქა უნდა მივიჩნიოთ. იგი მეგრულია და შეშას აღნიშნავს. რაც შეეხება ციან-ას იგი საკუთარი სახელი უნდა იყოს, როგორიც ციალა, ციანა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ტოპონიმი სრულად წარმოითქმება “ციანას შეშა,” ანუ “ციანას შეშის ადგილი.” ეტყობა, აღნიშნულ პიროვნებას ერთ დროს ამ ადგილას შეშა კქონოდა მომზადებული. ტოპონიმის სახელი ამავე ენაში შეიძლება მეორენაირად აიხსნას: ციან (სახელი), თი (ოჯახი), შქა (ფუტკარი), მაშასადამე “ციანას ოჯახის სკები, ფუტკარი.” შეიძლება ასეც იყოს: ციანას ოჯახის (საგვარეულოს?) შთამომავლობა. შეადარეთ ძველი ქართული ტომის მესხების, მუშქების სახელწოდებები: მუსხი, მუშქი, მუშკაია, მოსოხი, მუშკინი, მოსხი და ა.შ. სადაც ქი-ხი მესის (მოსის, მუსის) ტერიტორიას, ხალხს, კუთვნილებას აღნიშნავს, ერთი სიტყვით, „მესის ქეყანას.”

ადამიანის აღნიშნული საკუთარი სახელიდან ნაწარმოები ტოპონიმები ამჟამადაც გვხვდება საქართველოში, მაგალითად, ქობულეთის რაიონის სოფელ დიდვაკეში დასტურდება ციანა-სახლევი, ამავე რაიონის სოფელ გვარაში ცანაური.¹

¹ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, გვ. 61.

ადამიანის სახელად საქართველოში ციალასა და ციანას გარდა, დასტურდება აგრეთვე ცინცა (აქედანაა ნაწარმოები ცინცაძე, ცინცაბაძე, ცილაი, ცინდელანი, ცინცი და ა.შ.).

ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე აღნიშნული ანთროპონიმიდან ნაწარმოები ტოპონიმები დღესაც განაგრძობს სიცოცხლეს, კერძოდ შავშეთ-იმერხეში: ციალეთი, ციალზითი, ციალი.¹

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის რაჭულ დიალექტში “ციან-ი” ნიშნავს “მზიან ამინდს,”² ხოლო მეგრულში “ცი” – თელას.³ თუ მეორე მონაცემებით ვიმსჯელებთ, ტოპონიმი შეიძლება განიმარტოს, როგორც ცი (თელა) ანთარ (ანთა-კოლხური ღვთაების სახელი), სქა (შუა ან ფუტკარი), ან კიდევ ცი (თელა) + ან (ღვთაება) + თიშქა (შეშა), ე. ი. “ღვთაება ანის კუთვნილი შეშა”. პირველის მიხედვით, ციანთიშქა იშიფრება, როგორც ციან (მზიანი ამინდი) + თიშქა (შეშა), ე. ი. შეშა მზიან ამინდში. ყველაზე სარწმუნო ჩანს სახელწოდება დაიყოს სამ ელემენტად ციან-თი-შქა, ე.ი. ციანას-ოჯახი-შვილები, ანუ ციანას ოჯახის (გვარის, სახლის) შვილები (შთამომავლობა).

¹ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხეის ტოპონიმია, ბათ., 2001, გვ. 232.

² რაჭული დიალექტის ლექსიკონი (მასალები), შემდგენელი ალ. კობახიძე, თბ., 1987, გვ. 123.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 347.

აღნიშნულ ტოპონიმს ქართველურ (სვანურ) ენაში მოეპოვება ახსნა. ფატან-პერანგია, ფატუ-ფეტეი.¹ იმ შემთხვევაში, თუ საკელეე ტერმინს ამ უკანასკნელს დაუეკავშირებთ, მაშინ “ან” სვანური მაწარმოებელი უნდა იყოს, ისეთივე, როგორიც სვანური წარმოშობის ტოპონიმებში. იმავე ტერიტორიაზე, რომელზეც ქაშქები მოსახლეობდნენ, როგორც მომდევნო პერიოდში (ანტიკურ ხანაში), ისე ამჟამადაც მოსახლეობენ ქართველები, მათ შორის სვანებიც. მათ აქ ძველადმოსავლური ხანიდან მოყოლებული, პქონდათ ქვეყნები: ხუშანი, ტიბარენია, ბიანი, მუშანი, ხალდია, ჭანეთი და მრავალი სხვა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლეობდა ამ სახელის ტომი ამ-ფიტაი, ამ-ფიტანი² თუ ამპრეიტი, რომელსაც პლინიუსი (23-79წწ.) მოიხსენიებს ლაზებსა და პენიოხებს შორის.³ ფიტან-ამფიტაი სვანურ ენაში გახერეტილს ნიშნავს, იქნებ ხეობასაც.

მეგრულ ენაში ფატ – ფეტეია, ფატანა – მატყლის ფთილა, ფატალა – დაჩეჩილი მატყლი,⁴ ქართულ ენაშიც მოიპოვება მსგავსი სიტყვები: ფატალა, რაც სუროს ნიშნავს, ფატენ – ნაკვეთში დატოვებული გამოუყენებელი ადგილი, ფათა – ყაიმი.⁵

¹ ე. თოფური, მ. კალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 751, 755.

² Дж. Гамахари, Б. Гогия. Абхазия-историческая область Грузии, Тб., 1997, с. 171, 527.

³ პლინიუს უფროსი. ბუნების ისტორია, ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1973, გვ. 31.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 89.

⁵ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

სახელ ფატანასთან ახლო მდგომი ადამიანის საკუთარი სახელები გაერცელებულია საქართველოში: ფატი, ფათმა, ფატიმა, ფატმანი, ფატანა და სხვა. სვანურ წერილობით ძეგლებშია: ფათანი, ფადეიანი, ფაშტანი.¹

ფატანა, როგორც ჩანს, ისეთივე ქაშქური სახელების მსგავსია თავისი წარმოებით როგორიცაა: ფათალია, ფითალახსი და სხვა. ერგეში გვხვდება მიკროტოპონიმი ფათულა ღელე.

უფრო სარწმუნო ჩანს აღნიშნული ტოპონიმის წარმოება ფატან (პერანგი)-დან. შეიძლება მისი მოსახლეობა აღნიშნული შიდასაცვლის დამზადებაში დახელოვნებული იყო.

საქართველოში ასევე გაერცელებულია ტერმინ ფატალასთან ახლოს მდგომი მიკროტოპონიმები: ფატარი წყარო ზენობანში, ფატარი შუხუთში, ფატარი გვიმბალაურში, ქეაფათა კლდე, გამოქვაბული ლაშეში, გურიასი და ა.შ.² რაჭაში ხშიარია ტოპონიმები და მიკროტოპონიმები სახელებით: ფატანი (მთა), ფათაროთა (დაფერდება), ფატართისერი, ფატართა (ვაკე) და სხვა.³ ტოპონიმები სახელით ფატარი ხშირია აგრეთვე სამეგრელოშიც.⁴

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 514, 546.

² ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის. - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 96, 141, 144.

³ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. რაჭის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, 2003, გვ. 53, 134, 135.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 33, 283.

დადა (დათა)

დადა (დათა) სახელი და მისგან ნაწარმოები გვარები ძველი დროიდანაა ცნობილი საქართველოში. დღეს ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ სახელსა და მათგან ნაწარმოები გვარებს წარმოადგენენ საქართველოში: დადაუ, დადაუ, დადავი, დადაში,¹ დადაშილ, დადვანი, დადი, დადიანი, დადილიანი, დადისდილი, დადისშილი, დადისში, დადისძე, დადიშქელიანი, დადიშგელიანი და სხვა.² ქართულ სინამდვილეში გვხვდება არა მხოლოდ აღნიშნული სახელ-გვარები, არის აგრეთვე: დადა, დათა, დათალო, დათი, დათან, დათეშ, დათუა, დათია, დათიელი, დათიკია, დათიკო, დათილი, დათინა, დათო, დათუ, დათუანა, დათულია, დათუკი და სხვა მრავალი.³

სიტყვა დად – დადა მეგრულში ბებერის სინონიმი.⁴ დადე – მდადე ქართველურ ენებში ნეფე-დედოფლის მხლებელს, ხელის მომკიდეს ჰქვია. დათა ძველ ქართულ სამყაროში (ხეთურში) ღვთაების სახელი იყო.⁵ დადა – ერთ-ერთი ქართული ლექსიკონის მიხედვით ჭკვიანს ნიშნავს,⁶ დად – ბებიას, დადა – დაია, დაიკოს.⁷ დადუ – შუმერულში სიყვარულს, ხოლო დადილ სვანურში საყვარელს ნიშნავს.⁸

¹ გ. გასეიანი. ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 13.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 833-834.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 425.

⁵ В. Хачатрян. Восточные провинции хетской империи, Ер., 1971, с. 7.

⁶ ი. გრიგაშვილი. ქალაქური ლექსიკონი (საარქივო მასალა), თბ., 1997, გვ. 73.

⁷ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, თბ., 2001, გვ. 425, 426.

⁸ ზ. ქაფიანიძე, თ. მიბზუანი. კაცობრიობის პირველი ანბანი. მეოცე საუკუნის უდიდესი აღმოჩენა, თბ., 1997, გვ. 91.

დადა (დათა)-ას მსგავსი ფუძიანი სახელები ქაშქებში სხეაც მოიპოვება, კერძოდ; დადა (თათა, დათა), დადილუ, თათილი (დათილი) და ა.შ.¹

საქართველოში ქაშქების ტომის საცხოვრისის სიახლოვეს ჭანეთში დასტურდება მსგავსი ფუძით ნაწარმოები ტოპონიმი-დადივათი.²

მაშასადამე, ადამიანის საკუთარი სახელი დადა წარმოდგება მსგავსი ქართული სიტყვისაგან, რომელიც ჭკეიანს, საყვარელს ნიშნავს.

საფადი (სათადი)

ამ შემთხვევაშიც შესაძლებელია შეხვედრა ქართულ ლექსიკასთან გეკონდეს. მიკროტოპონიმების სახით საქართველოში რამდენიმე მსგავსი სახელწოდება გვაქვს დადასტურებული. ასე ჰქვია (სათალი) აჭარის სოფლებს ერგესა და აჭარისწყალს შორის მოქცეულ ტყიან ზოლს, სადაც ადრე ხეებსა და ძელებს ამუშავებდნენ, უბრალო ენით, რომ ეთქვათ, თელიდნენ, აქედან უნდა იყოს სა-თლელი ანუ სათალი. სათლელი სოფელია შათირემერეში შავშეთ-იმერხეში.³ ვახუშტი ბატონიშვილი მას სათლის ფორმით გადმოგვცემს.⁴ ძველი ბერძენი მწერალი სტრაბონი, თავის გეოგრაფიაში ასახელებს სათალკას (ქალაქს გორდიაში). აუტორს არ ავიწყდება იმის აღნიშვნა, რომ გორდიენებს ძველები კარდუხებს უწოდებდნენ.⁵ კარდუხები (ქართმუხე-

¹ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 16.

² ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 7.

³ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 2000, გვ. 20.

⁴ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 679.

⁵ Страбон. География, с. 692.

ბი) ცნობილ სპეციალისტთა მიერ დაკავშირებულია ქართულ ტომთან ქართვეთან. კარდი-ქართი ერთი და იგივე ტომია. კიდევ ერთ ასეთი სახელის მქონე ქალაქს ასახელებს რომაელი მწერალი დიონ კასიუსი¹ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე, იქ, სადაც ქართული ტომი ჭანები და სხვები მოსახლეობდნენ. ამასვე მოიხსენიებს სპარსული წყაროც – ზოროასტრის ქააბა² (თარიღდება 261 წ.). ებ იგივე ძველი ქაშქების ტერიტორიაა და სრულიად შესაძლებელია, რომ საკელევი ტერმინი სათალი თუ საფალი იგივე ანტიკური ქალაქი სათალა თუ სატალა იყოს. საფალა მოიხსენიება ხათების ტერიტორიაზეც.³

მაგრამ საქმე იმაშია, რომ იმავე წყაროებში მოიხსენიება ქვეყანა საფა-ს სახელით,⁴ რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საფა და საფალა ერთმანეთთან კავშირში უნდა იყოს (შეადარეთ დათა – დათილი, ბაბა – ბაბალა, ბეგა – ბეგალა, ქაჩა – ქაჩალა და ა.შ. ადამიანის საკუთარი სახელი საფალი კავშირშია ქართულ სახელ-გვარებთან: საფარა, საფარიძე, საფარაშვილი, საბა, საბადა, საბანი და ა.შ.

იმ გაგებით რომ საფალი უახლოვდება ქართულ სიტყვას საფარს (ლ და რ-ს მონაცვლეობა დასაშვებია ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით), შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საკელევი ტერმინში სიტყვა საფარი-ა შესაცნობელი. ტოპონიმების სახით საფარი საქართველოს ტერიტორიაზე ხშირია და უმეტესად ტყეებისა და ხეების ჯგუფს ეწოდება, რომელიც იცავს სოფელს თუ მის ნაწილს ქარის ან ზეაეის საშიშროებისაგან.

¹ ნ. ლომოური. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966.

² სინ, I, გვ. 560.

³ ძახიქ, გვ. 170.

⁴ ძახიქ, გვ. 205.

ქართული ლექსიკონის მიხედვით სათალი იგივეა, რაც სათლელი, “ამ ადგილას ახლომახლო არ აქვს სათლელი გზა”.¹ ჩვენი აზრით, ერგეს დაუსახლებელ ადგილს სათალი იმის გამო ჰქვია, რომ აქ ძველად თლიდნენ ხეებს, ძელებს და იგი მომდინარეობს სიტყვიდან თლა, ასევე ქართული პრეფიქსის სა-ს დართვით. საფარი კი იმავე ლექსიკონის განმარტებით ფარავს, მაღავს, იცავს ვისმე ან რასმე ან თხრილია, საგანგებო ადგილი.²

მაშასადამე, თავისი წარმოშობით საფალი თუ სათალი შეიძლება დაეუკავშიროთ ქართულ სიტყვებს სათალსა თუ საფარს.

თ უ თ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს ფლორონიმის სახელთან – თუთუბო. ასე ეწოდება ბუჩქს ან დაბალ ხეს, რომლის ნაყოფის მჟავე ქერქი იხმარება საჭმლის შესაკაზმად, ნორჩი ტოტები და ფოთლები კი – ტყავის სათხიმლავად.³

საკვლევ ტერმინს ახსნა ქართველურ ენებშიც მოეპოვება, რაც, ჩვენი აზრით, უფრო სარწმუნოა, ვინემ ზემოთ მოტანილი დაკავშირება. სვანურში თოთ – თოთოს, ჩვილს ნიშნავს, მეგრულში თუთა – მთვარეს, ხოლო თოთო – ნორჩს, ნედლს, რბილს.⁴ ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში დაბრკოლებას არ ქმნის. ძველი ენები ო-ს

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 602.

² იქვე, გვ. 841.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 242.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 55.

ნაცვლად უ-ს იყენებდნენ. ასე იყო ძველდმოსავლურ ხანაში, მაგალითად, კოლხა – კელხა, ოძრახე – უიტერუხი, ოლთისი – ულთუზა და მრავალი სხვა.

ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ქართულში მთვარისა და თვის აღსანიშნავად ერთი და იგივე სიტყვა თუთე უნდა გეჰქონოდა, მთვარე კი საზოგადოდ მნათობის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, შეადარეთ: თუთე – თუარე, მეგრულში – თუთა, სვანურში – დოშთ.¹

კ. კეკელიძის გადმოცემით, მეგრულ-ჭანურში მთვარეს თუთა ეწოდებოდა, ქართულში კი თუთე. ქართველური ტომები (ჭანები, მეგრელები, ქართვები) თუთა-თუთეს სახელით აღნიშნავდნენ მნათობსაც და თეესაც.²

სახელი თუთე და მისგან ნაწარმოები გვარი თუთაშხია დღესაც გავრცელებულია სამეგრელოში. საქართველოს სხვა ნაწილებში ხშირია თუთუ, თოთი, თუთაი, თუთაბერ. თუთაშ, თუთალა, თუთი.³ სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება: თუდუ, თუთალა, თუთაი, თუთაილა, თუთარუ, თუთარუყ, თუთი, თუთრუა.⁴ ტბეთის სულთა მატთანეში გვხვდება თუთა, თოთო (სძე)⁵

საქართველოში გავრცელებულია ამ სახელიდან ნაწარმოები გვარები და შემდეგ ტოპონიმებად ქცეული სახელები, კერძოდ, თოთიური და სხვა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 171-172.

² კ. კეკელიძე. ეტიუდები, VI, თბ., 1960, გვ. 85-86.

³ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ, გვ. 844.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

⁵ ტბეთის სულთა მატთანე, გვ. 146.

სვანურ ენაში ითლე ნიშნავს – იჭერს, იკაევებს, ითი – იმიკის, ითირი – იცნობა. ნებისმიერი აღნიშნული სიტყვიდან თუ მომდინარეობს საკვლევი ტერმინი, ეს დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ლ და რ-ს მონაცვლეობა ქართველურ ენებში მიღებულია და ილ-ელ სუფიქსით ხშირად ფორმდება ქართული გვარები და ტოპონიმები. ილ-ელ სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსია. გვაქვს ქართული გვარი ითიურიძე. ამ ტერმინში შემონახულია ორი ადამიანის საკუთარი სახელი ითი და ური. ითი შემოკლებული ფორმა უნდა იყოს ითილის, ან ილ სუფიქსია.

ქ ა შ ა დ უ ვ ა

ძველი საქართველოს მიწა-წყალზე მსგავსი ტოპონიმები დაახლოებით ქაშალუვას სავარაუდო ადგილას დადასტურებულია. ასე მაგალითად, ქოშალოში.¹ ქუშალა გვხვდება საქართველოს თანამედროვე საზღვრებშიც, მაგალითად, სოფელ მარადიდში ადგილი,² ქაშანი – გოგინიძეებში, ქოსალარი – სოფელია ქციის ხეობაში.³ ქუშანასთი – ლაზეთ-

¹ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII სს.), თბ., 1989, გვ. 134, 139, 140.

² ი. სიხარულიძე. ნიგალი, გვ. 16.

³ ჟურნ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1979, გვ. 50.

ჯანეთში,¹ მდინარე ქეშელდი – ქართლის მთიანეთში,² კოშალაური და კონალია – აჭარაში.³

მინდა შევნიშნო, რომ აღნიშნული ტერიტორია შედიოდა უძველეს ქართულ-სვანურ სამეფოში დაიანნი-დიაოხში. აქ ანტიკურ ხანაშიც ქართველური ტომები სვანები და მეგრული წარმომავლობის გეარტომობის მოსახლეობა ბინადრობდა. ასე იყო ფეოდალურ ხანაშიც. ამ პერიოდის განმავლობაში ეს ოლქი შედიოდა ქართლის სამეფოში, საქართველოს სახელმწიფოში, სამცხე-საათაბაგოში და ა.შ. დაიანნი-დიაოხის შემადგენლობაში იმყოფებოდა ტომი და ქვეყანა მსგავსი სახელწოდებით ხუშანი-ხოშანი-ქოშალ(ხი), ხოლო დიაოხის განადგურების შემდეგ ეს მხარე მეორე უძველეს ქართულ სამეფოში კულხა-კოლხაში გადავიდა.⁴

ქაშან სვანურ ენაში ნიშნავს საცალფეხო ბილიკს,⁵ ის გარემოება, რომ საკვლევ ტერმინსა და ამ სიტყვას შორის სხვაობა ბოლოკიდურ თანხმონებშია (ნ, ლ), დაბრკოლებას ვერ ქმნის. ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით, ასეთი მონაცვლეობა დასაშვებია და ისინი ხშირად ენაცვლებიან ერთმანეთს. მეგრულში ქაცალ ნიშნავს რხევას, რწევას.⁶ რაც შეეხება ეა სუფიქსს იგი მეგრულის კუთვნილებაა, რომელიც შეიძლება იყოს ბა-ს მნიშვნე-

¹ ი. სიხარულიძე. ჯანეთი, I, გვ. 65.

² გ. გასეიანი. დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და რუსეთთან შეერთება (XVI-XIX ს.), თბ., 1988, გვ. 15.

³ ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, II, გვ. 56, 57.

⁴ ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხუშანი, გაზ. აჭარა, 31 ოქტომბერი; მისივე: დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის. – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002.

⁵ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 173.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 130.

ლობით, მაგალითად, საიათნოვა, წუწუნავა, ტოტონავა და სხვა მეგრული გვარები. შესაძლებელია ქაშალუვა მეგრული წარმომავლობის გვარიც იყოს, რადგან ვა (ბა, უა) სუფიქსი აწარმოებს მეგრულ გვარებს. ქართულ ენაში ქეშელ-ს აქვს განმარტებანი: 1: ქოშინი, ქლოშინი, 2: მოუკუპრაფი ტიკი; ქეშელა – თუშური გუდაა, ქაშანი – შამბებში და თოვლში გაქეპილი გზა, ქაჩალი – ქვის დასამუშავებელი იარაღია.¹ ხაშალ – გამხდარი, ხაშლი – ბოროტება, სიტყვა ხაშილი აგრეთვე მეგრულში ნიშნავს მოხარშულს.

ზოგიერთების აზრით, ქაშალუვა-ში ძირი ქაშალე ნიშნავს გამოვლიე, რაც იმის დასტურია, რომ თითქოს ეს ტერმინი ლაზ-მეგრული წარმოშობისაა.²

თ ი ქ უ ქ ა ვ ა

მეგრულ ენაში “თი” ოჯახს აღნიშნავს, ქუქავა, როგორც ჩანს, გვარია, რადგან იგი ახლოს დგას საქართველოში გავრცელებულ მეგრული წარმომავლობის გვარებთან – ქიქავა, კუქავა. აქედან გამომდინარე, ძველადმოსავლურ წყაროში დადასტურებული ტოპონიმის სახელი თიქუქავა შეიძლება ნიშნავდეს “ქუქავას ოჯახს.” როგორც ჩანს, იქ, სადაც ეს ქალაქი გაშენდა, ქუქავას ოჯახი ცხოვრობდა. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ქუქავას დინასტია ედგა სათავეში აღნიშნულ დასახლებულ პუნქტს ან საერთოდ მათ მიერ იყოს დაარსებული აღნიშნული ტოპონიმი.

ჩვენ გვაქვს ტოპონიმის წარმომავლობის ახსნის მეორე ვერსიაც. თიქუქავა უნდა დაიყოს თიკუ (თიქუ) და ქავა.

¹ ქართულ კილო-ოქმათა სიტყვის კონა, გვ. 564, 567.

² ს. ბადა. დასახ. ნაშორში, გვ. 303.

თიკუ-თიკა ძველი ქართული სახელია ან თიქ-თიკ, შეიძლება აიხსნას სვანური ენის გამოყენებით, თიკ – წილია.¹ რაც შეეხება მეორე ნაწილს, მასში ქა ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო მეგრული ვა (ბა, უა, ყუა) იგივე ქართულ ძეს, შეიღს შეესატყვისება. ასეთ შემთხვევაში ტერმინის სახელწოდება იქნება: თიკა ქა-სძე, შეიღი.

სხვების აზრით, ტერმინი მეგრული წარმომავლობისაა და შეიძლება დაიყოს: თი, ქუ, ქუეა-ღ. თი ქართულად იქნება ის, ქუ – დაფქვა, ქუეა – დაფქეაო. მივიღებთ შემდეგი სახის წინადადებას: “ის დაფქეიღი დაფქეაო,” ე. ი. ძეღი დაფქული დაუფქეავსო.²

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი თიქუქავა უნდა შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან თი და ქუქავა. თი მეგრულ ენაში სახლს, ოჯახს ნიშნავს, ხოლო მეორე ნაწიღი კი წარმოადგენს მეგრულ გეარს ქუქავა (დგეეანდელი იგივე კუკავა ან ქიქავა). სახელწოდების შინაარსი იქნება ქუქავას ოჯახი.

ასხაფაღა (აშხაფაღა)

ადამიანის საკუთარი სახელი კომპოზიტური სახელი ჩანს. იგი უნდა შედგებოდეს ამავე მიდამოებში კარგად ცნობიღი ფაღა (ბაღა) –სა და ასხასაგან. აღნიშნული ელემენტების სვანური სიტყვებთან შეიძლება დაკავშირება. ერთი მათგანი აშხა სვანურში ნიშნავს “ჰქეღა.” ხოლო პირეელი ფაღა უახლოვდება ფაღუანს (ფაღაეანს). აქედან

¹ ე. თოფურღა ... გვ. 261.

² იხ. გრ. გიორგაძის ნაშრომი ჟურნ. აიღაში, 1999, №7, გვ. 16-28; ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 302.

გამომდინარე, საკვლევი ტერმინი თითქოს უნდა ნიშნავდეს “ფალავანი პქეია.” თუმცა არაა გამორიცხული აშხა-ში, რომ აშხათი დავინახოთ, რომელიც იმავე ენაში ნიშნავს “ახერხებს”.

რას უნდა ნიშნავდეს ფალა-ბალა?

დაიაენი-დიაოხის შემადგენლობაში მყოფ ოლქს ურარ-ტულად ბალა-ბალთულხი ეწოდებოდა, ხოლო ხეთურად – ფალა. ეს ქვეყანა ქასქების ქვეყნის გვერდით, ერზინჯანის დაბლობზე მდებარეობდა.¹ ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება ქართველური ქვეყნის (სვანურ-მეგრული) ხაიასას (ჰაიაშა) ერთ-ერთი ღვთაება ბალთა (იკ).² შესაძლებელია ღვთაების სახელთან იყოს დაკავშირებული ბალა-ფალა, ერთ-ერთი ელემენტი, რომელიც გამოიყოფა საკვლევ ტერმინში. თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ “ბალ” ფუძიანი სიტყვები ქართველურ ენებში მრავალია. გვაქვს შესაბამისი სახელ-გვარებიც.³

უძველეს მცირეაზიულ ღვთაებათა პანთეონში მოხსენიებულია ღმერთი აშხარ. იგი არის არა მხოლოდ ხეთური ქალღმერთი, არამედ შუამდინარეულიც; ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანების ელამურ წარწერაში გვხვდება სახელით აშპარა თუ ასხარა.⁴ შესაძლებელია ასხაფალაში გამოყოფილი პირველი ელემენტი ასხა დაკავშირებული იყოს ღვთაება ასხართან. თუმცა არაა გამორიცხული საერთოდ ტერმინი მომდინარეობდეს ღვთაების თუ ადამიანის საკუთარი სახელიდან ასხა; ფა – სვანური სიტყვა შეიძლე-

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107.

² ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა), გაზ. აგარა, 2002, 6 სექტემბერი.

³ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, იხ. თავი: ქვეყანა ბალთულხი.

⁴ იე. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, თბ., 1979, გვ. 142.

ბა იყოს, აღნიშნავს მოდგმას, გეარს, ხოლო ლა-ალ-ა ჩვეულებრივი ქართული სუფიქსი-მაწარმოებელია. თუმცა, იქნებ საკვლევი ტერმინი შედგებოდეს ქართველური სამყაროს ორი ღვთაების აშხა (ასქა) და ფალა (ბალა) სახელებისაგან.

ამავე დროს უნდა გავითვალისწინოთ მეგრული ენის მონაცემებიც, სადაც აშხარა კქეია მაკიდოს მსგავს ბალახს, რომელსაც საკვებად იყენებენ. ამავე ენაში აშხარა ნიშნავს არამზადას.¹ იქნებ საკვლევი სახელი აღნიშნავს "არამზადა ბალა"-ს.

დ ა დ ი ლ ი უ

აღნიშნული პირსახელის წარმომავლობასთან დაკავშირებით გვახსენდება ამავე ქვეყნის სატომო გაერთიანების ერთ-ერთი მეფის სახელი დადილუ. აღნიშნული ადამიანის საკუთარ სახელებს, როგორც ჩანს, ერთი და იმავე წარმომავლობა გააჩნია. ღ-სა და ღლ-ს მონაცვლეობა ამ შემთხვევაში დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ზოგიერთ ენაში ღლ-ს მაგიერ ღ-ც იხმარება, მაგალითად სომხურში. ასე, რომ ორივე ეს სახელი ფაქტიურად ერთი და იგივეა.

მისი კავშირი ქართველურ სამყაროსთან. პირველ რიგში გადავხედოთ საქართველოში გავრცელებულ მეგრულ და სვანურ გვარ-სახელებს ისტორიულ და თანამედროვე ტერიტორიაზე: დადა, დადი, დადარში, დადაუ, დადაში, დადაძე, დადაშვილი, დადაშილ, დადამ, დადეანი, დადიანი, დადი-

¹ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 204, 208.

ლიანი, დადისდილი, დადისშვილი, დადისშვი, დადისძე, დადიში, დადიშქელიანი და ა. შ.¹

აღნიშნული გვარის ვარიანტული ფორმები და მისი ძირი, რომელთანაცაა იგი კავშირში საქართველოს მთელ ტერიტორიაზეა მოფენილი, მაგალითად: დათილი, დათინა, დათუ, დათუა, დათულია, დათეშ, დათაღო, დათიელი, დათუნა და სხვა მრავალი.²

გვარი დადილიანი ნაწარმოებია სახელიდან დადილი, რომელიც პროტოტიპია საკელევი ტერმინისა, რომელთაც საერთო წარმომავლობა უნდა ჰქონდეთ. მათ ახსნას სვანურ ენაში ეპოულობთ. დადილ ნიშნავს ლამაზს, მშვენიერს.³ ასეთივე სახელებია: ლამაზა, ლამაზო, მშვენიერო, კოხტა, ტურფა, უტურფესი (უტუფურსი ერქვა ქართული სამეფოს დიაოხის მმართველს) და სხვა.

დად ძირიანი ტოპონიმი ქართველურ სამყაროში (მცირე აზიასა და კავკასიის სამხრეთში) გავრცელებული იყო უძველეს პერიოდში.

აღნიშნული საკუთარი სახელი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის გამოყენებით. დადლალ ჯაჯლანს, ხოლო დადულია პატარა ქათამს, ვარიას ჰქვია.⁴ დედას შვილისთვის შეეძლო სიყვარულით ეთქვა შენ ხარ ჩემი ვარია, ე. ი. დადულია და ეს მოფერებითი-საალერსო მიმართვა ბავშვს შერჩენოდა, როგორც საკუთარი სახელი. ასევე ზედმეტი დაჯერებულობისა და ჯაჯლანის თვისების გამო ბავშვისთვის, ახალგაზრდისათვის მოფერებით თუ ზედმეტ სახელად შეერქვათ დადლალ ანუ დადილუ თუ დადილიუ.

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 50.

² ი. აბუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, 2, გვ. 833-834.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 189.

⁴ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 426.

როგორც ეტყობა, აღნიშნულ პირსახელში ისეთივე ფუძეა, როგორიც ქაშქების ადამიანის საკუთარ სახელ ფათალია-ში. ისინი ერთიმეორისაგან ალ სუფიქსით განსხვავდებიან. ამიტომ ჩვენ ფათა-ფათა-ში ეხედავთ სვანური წარმომავლობის სიტყვას, რაც ქართულად ნიშნავს, “განიერი ქუდისა და ტანისამოსის მოყვარულთ.” თუმცა არაა გამორიცხული, რომ საკვლევ ტერმინში ათ-ათა სუფიქსად მივიჩნიოთ, ისეთივე, როგორც ქართულ ტოპონიმებშია დამოწმებული, მაგალითად, კალოთა, ბიჭვინთა, კოლხეთი, გუდაუთა, მაწყვალთა და სხვა მრავალი.

თუ უკანასკნელი ნააზრევი მართებულია, მაშინ ფუძედ გერსება ფა. ფა-ს მნიშვნელობა მეგრულში რამდენიმეა: 1 ძაფის ცალი წვერი; 2 მოდგმა; 3 წყება, ზოგი.¹ ამ შემთხვევაში აქედან გამოეყოფდი “მოდგმას.” მოდგმა, ე. ი. ჯიში, ჯილაგი, თესლი, ტომი. ან იქნებ ფა დაუკავშიროთ მეგრულ სიტყვას ფა-ს, რომელიც რკოს ჯამისმაგვარ ბუდეს პქვია.²

ქართული ენის მონაცემებიც გვაძლევს საშუალებას თითქოსდა გავიგოთ საკვლევი ტერმინის სემანტიკა. ფათა შეიძლება დაუკავშიროთ ფათა-ს, იგივეა, რაც მცენარეული ორნამენტით ნაქარგი,³ “ფათა-ს” ე.ი. გასწორებას, ანგარიშის გათანაბრებას, ფათა-ყაიმი.⁴ ქართული ენის

¹ გ. ელიაშვილი. მეგრული ლექსიკონი, გვ. 748.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 80.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 4.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

დიალექტებში ფთა-მთა, სააგარაკო ადგილია. ამავე ენაში კიდევ რამდენიმეა “ფთა”-ს შინაარსი.¹

საქართველოში მრავლად გვაქვს სახელ-გვარები, რომლებიც ახლოს დგანან საკელე ტერმინთან: ფათანი, პატა, პატაი, პაატა (ფაათა), ფუთა, ფატე, სვანეთის ძველ წყაროებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელად ფაო, ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით, იგივე ფაა. ასეთ შემთხვევაში თა ბოლოკიდური, როგორც აღინიშნა, ჩვეულებრივი ქართული ტოპონიმებისა და ძველი გვარების მაწარმოებელია.

ფათალიასა და ფაათას ფონეტიკური აგებულებით ძალიან წააგავენ ქაშქური სახელები: ფიფელუ, ფითალა, ფატანა, ფათალია, მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მცირეაზიულ-ხურიტულ სამყაროში ასევე მრავლად გვხვდება პირსახელი - თაია, ფაია, აფა.² შეადარეთ აგრეთვე თავად ქაშქური სახელი აშხარ-ფაია და სხვა.

ფ ი ფ ე ლ უ

ეს სახელი შეიძლება აიხსნას სვანური და მეგრული ენების გამოყენებით. მასში უნდა გამოიყოს ფუჟე ფიფ თუ ფიფე და ელ თუ ლუ მაწარმოებელი. სვანურში ფიფა აჩრდილს, ჩრდილს, ლანდს აღნიშნავს.³ ამ სიტყვას აქვს მეორე მნიშვნელობაც – დევი.⁴ ფიფა მეგრულში განიმარტება, როგორც ამონაზარდი სოკოები მსხლის ან ვაშლის

¹ იქვე, გვ. 542.

² ძახიკ, გვ. 255, 256.

³ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 763.

⁴ იქვე, 765.

ხეებზე.¹ ფიფას ამავე ენაში გააჩნია სხვა დატვირთვა(ც: “პიროვნება გაშლილი, წვერიანი” და ფიფია-ცუდი.²

როგორც აღინიშნა ტერმინში გამოიყოფა ელ თუ ლუ სუფიქსი. მსგავსი სუფიქსებით გაფორმებულია სხვა მრავალი ქართველური წარმომავლობის სახელები, გეარები და ტოპონიმები. ელ-ლუ ქართული სამყაროსათვის კარგად ცნობილი მაწარმოებელია. ძველადმოსავლურ და ანტიკურ ხანაში ქართველური მოდგმის ტოპონიმებსაც აწარმოებდა, მაგალითად: შაშილუ, ქაშალუ, ბალთალუ, კაბილუ. ყველა ესენი უძველესი ქართული სამყაროს ქაშქების მეზობლად არსებული დაიაენი-დიაოხის შემადგენელი ოლქებისა და ქალაქების სახელწოდებებია.³

საქართველოში გეხედება ადამიანის საკუთარ სახელად: ფეფელა, ფეფენა, ფეფალა, და სხვა. ქართულში არის ტოპონიმის მსგავსი სიტყვა ფიფინ ნიშნავს ჟღერტულს, შრიალს,⁴ მეგრულში გეაქეს ფათალა, ფაფალა, ფიფა, ფუფა, ფი(ფე)ლუ და ა.შ.⁵

ამრიგად, მეგრული წარმომავლობის ადამიანის საკუთარი სახელი ფიფა (ფიფე, ფიფი) უნდა გაფორმებულიყო ქართველური სუფიქსით ელ (ლუ) და წარმომდგარიყო ფიფელუ.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 102.

² იქვე, გვ. 102.

³ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხის ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

⁵ ა. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 106, 110, 178.

შესაძლებელია ეს იგივე ქალაქი იყოს, რაც ფიფელუ, ოღონდ ორმაგი სუფიქსით. თუმცა არაა გამორიცხული, ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, იგი სხვა წარმომავლობისა და სემანტიკის მატარებელი იყოს. თუკი საკელე ტერმინში ილ ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, მაშინ, ფუძე ფიფალ უნდა იყოს. მეგრულ ენაში ფაფალ ნიშნავს ხრამს, ფლატეს, უფრსკულს.¹ მსგავსი ტოპონიმები საქართველოში მოიპოვება, მაგალითად: ნა-ფლატა, მოხეთქილი, ხენდეკი, ნაშვავები, ხრამი, ფლატიბოლი, ფლატე და სხვა მრავალი. ამავე ენაში ფიფა – დიდი წვერიანი კაცია.²

საქართველოში ფუფალილას მსგავსი საკუთარი სახელები ხშირად გვხვდება: ფუფა, ფუფალა, ფუფელა, ფეფენა და ძველი ხეთური წყაროების ფიფელუ. ქართულ ენაში ფიფინა (იგივე ფიფილა) ნიშნავს ხრიალს, შრიალს.³

საქართველოში მოგვეპოვება ისეთი გვარები (ფიფია, ფიფიაშვილი, ფიფაიშვილი), რომ შესაძლებლობას გვაძლევს ფიფი, ფიფა, ფიფალა, ფიფალი მივიჩნიოთ ქართულ სახელებად.

ფ ი გ ა ფ ა ც უ ი

სვანურში ფიგა უახლოვდება ვაცის აღმნიშვნელ სიტყვას – ფიკუ. ფაცუი – ფაცია ადამიანის საკუთარი სახელი და გვარია. თუ ეს ასეა, მაშინ ტერმინი წარმოდგება ორი

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 89.

² იქვე, გვ. 102.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

სიტყვისაგან და ითარგმნება, როგორც ფაციას ვაცი. ამავე ენაში ფაციხ|განხუ ნიშნავს ნამსხერვეს, ნაფშვენს.¹

ფაჩუა მეგრულად გა-შლა, არევა-ს ნიშნავს.² ქართულ ენაში ფიგ-ცერცველას, მცენარეს აღნიშნავს, ფაცია – ძლივს, ცოტას, ან პატარას (ფაჩუა).³ საქართველოში მრავალი გვარ-სახელი გვხვდება ტოპონიმის ერთი ნაწილის მიმართ: ფაცა, ფაციკო, ფაცაცო, ფაცია, ფაცუნა, ფაცუცა, ფაცურია, ფაცხალია და სხვა.⁴ ძველ ქართულ (სვანურ) წერილობით ძეგლებში გვხვდება ფაცა, ფაცია, ფაციო, ფაციანი.⁵

ფიგაფაცუი, რომ ორი ელემენტისაგან შედგება, ამაზე მიუთითებს თავად ქაშქური ტოპონიმები: თალი-ფაცია, ფიგა-ნუსა, ფიგა-ფილუ. შესაძლებელია ტერმინის ზუსტი ფორმა იყოს – ფიგა-ფაცუა, ან ფიგა-ფაცია.

ქ ა თ ა დ ა დ უ ვ ა

სვანურ ენაში ქათალ ქათამია.⁶ ამავე ენაში ქათა ფუძეს სხვანაირი ახსნაც მოეძებნება, მაგალითად, ქადა აღნიშნავს გამცდენს, ლადი – დღეს,⁷ ე.ი. ტოპონიმის სახელწოდება გამოდის დღის გამცდენი (ალბათ ზარმაცი)?

ქართული ენის რაჭულ დიალექტში ქათილა ტრაბახას სინონიმია.⁸

¹ ე. თოფური, მ. ქაღდან. სვანური ლექსიკონი, გვ. 756.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ. III, გვ. 91.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 537, 538.

⁴ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., II, გვ. 767, 869.

⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546.

⁶ ე. თოფური, მ. ქაღდან. სვანური ლექსიკონი, გვ. 776.

⁷ იქვე, გვ. 379, 776.

⁸ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 109.

სხეების მიხედვით ტერმინი ლაზ-მეგრულია და შეიძლება დაიშალოს ქა, თა, ლა, დუვა. ქა არის რქა, თა ზომიერი წონის ტვირთი, ლა – ვარდნა, დუვა – იყოო. ამრიგად, მივიღებთ შინაარს: “რქიანის ზომა ვარდნა იყო,” ე.ი. სახელი ქათალადუვა სამეფო სახელი ყოფილა.¹

ქათალადუვას მსგავსი ტოპონიმები სხვაც მოგვეპოვება ქათხაიდუვა, ქათ ძირიანია – ქათითიმუვა, ქათხაიდუვა, ხათიფთა, ფია-ხათა-ხილა. სამურზაყანოში გვაქვს გვარი ქათალანძე,² ე. ი. ქათალას შვილი, ძე. ძველ მეგრულ საბუთებში დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად – დივა.³

მაშასადამე, ქათალა და დივა მეგრული ადამიანის საკუთარი სახელები ყოფილა. პირველი მათგანი აღნიშნავს ტრაბახას, ხოლო მეორე იყოო. ასე, რომ ქათალადუვას შინაარსი იქნება – ტრაბახა იყოო. უფრო ზუსტი იქნება ქათალა (ტრაბახა ან ქათამა), ხოლო დუვა (დვთება ძალის, ძაღლონის). აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის სახელის შინაარსი იქნება ადამიანის საკუთარი სახელებიდან – ქათალა და დუვა – გამომდინარე.

ქ ი ფ უ რ უ ვ ა

სვანურში ღიფუ ნიშნავს დაღრეჯილს, ქიპ – ძაფს.⁴ ქართულში ქვიფორ – ნაცრისფერს. კიპირობა – ხალხური თამაშობაა. თუმცა ამ სიტყვებიდან რომელიმეზე პრიორიტეტის მინიჭება მიძნელდება, თანაც არ ვიცით, ტოპონიმის

¹ ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 303-304.

² პ. ცხადია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 304.

³ იქვე, გვ. 314.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 783, 796.

სახელი რამდენადაა ზუსტი. თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქერ ტერიტორიაზე აღინიშნება მსგავსი ტოპონიმი თავკიდური აფრიკატის სხვაობით – ფიფურუვა. ამასთან ერთად, ფონეტიკური აგებულობით ძალიან ახლოს დგანან სხვა ქაშქური სახელწოდებები – ქაფირუხი და ქათიფურუცი. ცნობილია, რომ ერთ შემთხვევაში ვა და მეორე შემთხვევაში ხი, დაახლოებით ერთი და იგივე მეგრული სუფიქსებია და აღნიშნავენ ხალხს, წარმომავლობას, კუთვნილებას.

სხვების მიხედვით ქიფურუვა იყოფა ორ მეგრულ სიტყვად. პირველი მათგანი ქიფურაუ ნიშნავს დროებით რომ წამოხურდება და შემდეგ ისევ რომ გაცივდება, ისეთ ადგილს ან ადამიანს. ვა არის მეგრული სახელის სუფიქსი, რომელიც ადასტურებს აღნიშნული ძირის შინაარსს.¹ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ქართულში ქაფურუვა პქვია მცენარე სუსამბარს. თუკი საკვლევი ტერმინი ორ ნაწილიანია, ე.ი. ქაფი და რუვა, მაშინ აშკარად შეინიშნება მეორე ელემენტის მცირეაზიულ ღვთაება რუვა-სთან კავშირი.² ადამიანის საკუთარ სახელად როა სევანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება. მიუხედავად ამისა, მეგრულ ენაში მოიპოვება ისეთი სიტყვა, რომელიც საკვლევ ტერმინთან ძალიან ახლოს დგას, კერძოდ, ქაფირუა, რაც მაგრად აღესვას ნიშნავს.³

¹ ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 303.

² საისტორიო ვერტიკალები, II, თბ., 2007, გვ. 30.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 129.

ხათე-ხათენა ქართველური (უფრო მეგრული) ტომის შემკრებლობითი სახელი იყო მცირე აზიის ცენტრალურ და მისგან აღმოსავლეთით მოსახლე ერთობისათვის. ხათე-ხათენასა და მსგავსი ტოპონიმები – ხათე, ხათუსასი ხათე-ბის – ხეთების სახელს უკავშირდება. ასევე არაა გამორიცხული საქართველოში ხათე (სამეგრელოში), ხატილა (ნიგალში) არსებული ტოპონიმები აღნიშნულ ტომთა სახელს უკავშირდებოდეს. ხათე-ხათენი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი. საქართველოში გავრცელებულ სახელთაგან რამდენიმე შეიძლება კიდევ ხათი-ხეთი სატიმო სახელს უკავშირდებოდეს: ხატია, ხატული, ხეტე, ხეტულა, ქეთო, ხათა, ქეთათო, ქეთინო; ხათიძე, ხეთაგაშლილი, ხეთაგათი, ხეთაგიძე, ხეთაგური, ხეთერელი, ხეთეშვილი, ხატელიშვილი, ხატიაშვილი, ხატისაშვილი, ხატიძე და სხვა. ძველ საქართველოში გავრცელებული ყოფილა – ხათუთაი, ხათუთელა, ქათევანი, ქეთევანი, ქეთავა, ქათუ, ქეთია და სხვა.¹ მეგრული ხათეც-ი ახალი რძლის, პატარძალის სინონიმია. ქართულში ხატი პქვია სამლოცველო ადგილს, ვის სახელზედაც ღოცულობენ, მაგ. კოპალა, იახსარი, ლაშარი. ხატა – კნინობითი პატარა ხატი, ხატაველ-თეთრი პირსახიანი ცხენი, ხატიანა-ნაქარხის ერთ-ერთი სახე, ხეტ – გრძელი, ბოლომოხრილი რკინა, ხეტერ – სულელი, ჩერჩეტი, ხათა – არყის გამონახადი, ქათანაცარა – ნაცარქათა-მა, ქათანა – საგანგებოდ გამომგზავრი დარაია.²

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, III, გვ. 805, 878.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 747, 771, 776; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 241.

აღნიშნული ტოპონიმი შეიძლება ანტიკური ხანის ხატენა-ხოტენას ტერიტორიაზე იყოს საძებარი, მით უფრო, რომ ხატენა-ხოტენა ქაშექების განსახლების არეში მოდის, კერძოდ ჭოროხის სათავეების რაიონში.

ტოპონიმში გამოყოფილი მეორე კომპონენტი ცუვა უკავშირდება სვანურ სიტყვას ცუბე, რომელიც აღნიშნავს ჭრის.¹ აქედან გამომდინარე, ტერმინი განიმარტება, როგორც “ხათენი ჭრის.”

ქ ა რ ა ს უ ვ ა

ტერმინი შეიძლება ორი (ქარა-სუვა) ან (ქარასუვა) ან სამი ნაწილისაგან (ქარა-სუ-ვა) იყოს წარმომდგარი. ქარა მეგრულში “წარმოსახულ სარს აღნიშნავს. ამავე ენაში ქარა – ეკალია, კიდევ ქარა – პატარა მარგილია.²

საკვლევ ტერმინთან ასევე ახლოს დგას სვანური სიტყვა ქარახს, რომელიც ყანწის სინონიმია.³

აღნიშნულ ტოპონიმს ქართულშიც მოეძებნება ახსნა, ქარა – ქარი, ჰაერის ძლიერი მოძრაობა, ქარა (ქარისა) – ნაკაფი ტყისა (საბა), ქარა (ქარისა) – უფურო ცხვარი (საბა), ქარა (ქარისა) – უსახო, სადა ოქრო-ქსოვილი (საბა), ქარახსა – დიდი ყანწი, ხოლო სუ – სიო იგივეა, რაც ნიავი, ხოლო სუ – შორისდებული ნიშნავს გაჩუმდი, ხმა გაიკმინდე.⁴

¹ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 840.

² გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 316; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 127.

³ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 780.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 406, 413.

რაც შეეხება ვა – იგივეა, რაც ძველი ქართველური ბა-
ა, რაც წარმომავლობას მშობელს, ბაბას, მამას ნიშნავს. ვა
სუფიქსი და მისი ვარიანტული ყვა, ყა (ხა) უძველესი
დროიდან დღემდე აწარმოებენ მეგრულ ტოპონიმებსა და
გვარებს. თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქური გაერთიანების
ტერიტორიაზე დასტურდება: ხიმუვა, ფიდუმუვა, თიქუქაჲ,
ქაშალუვა, ქათალადუვა, ციმუმუვა, თაფასაჲ, ფიფურუვა,
თაფალუვა და სხვა. ვანის ტბისა და მეზობელ ქართულ
სამყაროში შეინიშნება ბა-სა და ვას მონაცვლეობა, მაგა-
ლითად ულიბა-ულივა-ულუბა და სხვა. სვანურში მას
შეესაბამება ფა, რაც მოდგმას, გვარს, დინასტიას ნიშნავს.
უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ქართულ ენებში
ერთმანეთს ხშირად ენაცვლებიან ბ-ვ-ფ ბგერები. აწინდელი
მეგრული გვარებია: ქიქაჲ, კუკაჲ, შარტაჲ, კოსტაჲ,
ხურცილაჲ, სიჭინაჲ, ჯეჯელაჲ და სხვა მრავალი.

მეგრულში ქარა, ქარი, კარა, ყარა ადამიანის საკუთარ
სახელებად დასტურდება, ქარაია გვარია.¹ ასევე იყო ხათურ
სამყაროშიც: ქარია, ქარუვა (ხიზინდართა მთავარი).²

ქ ა ს ქ ა მ უ ვ ა

ადამიანის საკუთარი სახელი ერთი შეხედვითაც შეი-
ნიშნება, რომ იგი კომპოზიტია და შედგება ორი სიტყვი-
საგან – ქასქა-მუვა. პირველი მათგანი ქასქა, როგორც ჩანს,
სატომო სახელია, რომელიც ქართველური წარმომავლობის
სიტყვაა. მისი აქ განხილვა შორს წაგვიყვანდა. საკუთრივ
ქასქას (ქაშქაშ) ეტიმოლოგიას ზემოთ შევეხეთ.

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 294, 305, 344.

² ძახიქ, გვ. 170, 180.

ტერმინში დარჩენილი მეორე ნახევარი მუეა შესაძლებელია იყოს ერთი ელემენტი და შესაძლებელია ორიც. ამას გვაფიქრებინებს თავად ხეთურ წყაროებში ქაშქას ტერიტორიაზე დამოწმებული მუეა ელემენტებიანი სახელები: ფიდუმუეა, ფისდუმუეა, ციმუმუეა, ქათითიმუეა. აჭარის რეგიონში ქობულეთის რაიონში ჯერ კიდევ შემორჩენილია სიტყვა მუეა, იგივე მოვა. ამის გათვალისწინებით სახელის მთლიანი შინაარსი იქნება ქასქამოდის თუ ქასქამოდი.

იმ შემთხვევაში თუკი ტერმინის მეორე ნაწილი მუეა ორი ელემენტისგან შედგება მუ-ეა, მაშინ მუ სეანურ ენაში მამას ნიშნავს, ხოლო ეა (|| ბა) მეგრული სუფიქსია და იგი აწარმოებს მეგრულ გვარებს. მსგავსი სუფიქსით წარმოებულია რამდენიმე ათეული გვარი. უა დაბოლოება შეიძლება წარმომავლობას ნიშნავს. ამ ბოლო ვარიანტის გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება ქასქა-მამაა-შთამომავლობის, ე.ი. ტომის – მამამთავარი ყოფილა ქასქა.

მეგრულში მუ ნიშნავს რა, აქვს მეორე მნიშვნელობაც – თვითონ.¹

სხვათა შორის ა. გოცეცს მიხედვით, კაბადოკიურ ფირფიტებში, ისევე როგორც ხეთურ ტექსტებში, უგართისა და ალაღახის მასალებში ხშირად გვხვდება სახელები, რომლებიც შეიცავენ mywa ელემენტებს.² ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ მუეა დამოუკიდებელი პირსახელი უნდა იყოს და შესაძლებელია ის უკავშირდებოდეს მცირეაზიული (ხათურ, ხეთურ) ღვთაების სახელს – მუეას, რომელიც არის სულის, ძალის ღმერთი. მცირეაზიულ უძველეს

¹ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 240.

² იხ. გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 207.

ტექსტებში ხშირია ადამიანის საკუთარი სახელები: მუვა, მუვასა, მუვალანი, მუვათი, მუვათალი.¹

საფიდუვა (სიფიდუვა?)

შესაძლებელია საკვლევი ტერმინი ერთი და იგივე ობიექტი იყოს. მკვლევრები მას გადმოსცემენ ორი ფორმით: საფიდუვა და სიფიდუვა. ამ უკანასკნელი ფორმის შესახებ გავიგე ი. ტატიშვილის ნაშრომიდან.²

ტერმინის ეტიმოლოგია შეიძლება მეგრულ სიტყვასთან იყოს დაკავშირებული სიპა (|| სიფა) – ტანწერილი, უშნოდ მაღალი კაცია.³ ასევე იგი შეიძლება დაეუკავშიროთ ქართულ სიტყვას სიპი, რაც მაგარს, გლუვი ზედაპირის მქონეს (ქვა, კლდე) ნიშნავს.⁴ ასევე საინტერესოა ქართული სიტყვა საფაიდო, რაც სახეიროს, სარგებლიანს აღნიშნავს.⁵ აჭარაში ძალიან ჩასუქებულ, გასივებულ კაცზე იტყვიან სიპა-ს. ისტორიული შავშეთის ტერიტორიაზე დასტურდება კაცის მეტსახელი საფია.⁶

ვა სუფიქსი მეგრულში ბა-ს შესადარი სიტყვა უნდა იყოს და ნიშნავდეს ბაბა – მამას. მეგრულში დღესაც მამას ბა-ს და ბაბა-ს ეძახიან. აღნიშნული სუფიქსი დღესაც აწარმოებს მეგრულ გეარებს – კანკავა, კაჭარავა, პაპავა, ცაავა, კეშელავა, გეაზავა და მრავალი სხვა. მამასთან ერთად ბაბას ხმარობენ აგრეთვე აჭარაშიც.

¹ ძახიკ, გვ. 130, 131, 153.

² ი. ტატიშვილი. ხეტები ქაშქების შესახებ, გვ. 21.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 600.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 408.

⁵ ქართულ კილო-თქმაოა სიტყვის კონა, გვ. 478.

⁶ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2000, გვ. 99.

ქაშქურ-ქართველურ სამყაროში სიფი-სიფა ძირით კიდევ იხსენიება ადამიანის საკუთარ სახელად სიფაციითი,¹ რადგან არ მგონია, რომ ტერმინში აფიქსები სი და ით (თი) გამოიყოს, რასაც ჯერჯერობით ვერ ვხედებით ქაშქურ სახელებში.

ქვეყნის სახელში სიფიდუვა შესაძლებელია სიფი-დუ ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ხოლო ეა – მეგრული გვარსახელების მაწარმოებელი. მაგრამ, რადგანაც სხვა ქაშქურ სახელში – ქათალადუვა – გვაქვს დუვა, ამიტომ შესაძლებელია დუვა ისეთივე სახელი იყოს, როგორც საქართველოში გაერცელებული დუია, დოა ადამიანის (ქა-ლის) საკუთარი სახელები, თუკი ისინი, რა თქმა უნდა, თურქულიდან შემოსული არაა. სამეგრელოში გაერცელებული ყოფილა ადამიანის საკუთარ სახელად დივა.²

ხეთურ წყაროებში ერზინჯან-დუმანის მიდამოებში ქაშქებისა თუ მეზობელ ტერიტორიაზე აღირიცხება ქვეყანა საფა-ს სახელით,³ რაც იმის მოწმობაა, რომ საფა-საფი ცალკე დამოუკიდებელი სახელია, მაგრამ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ადამიანის საკუთარ სახელებში გვხვდება ისეთი სახელებიც (საბა, საფადა, საბადა, შაფა, შაფიკო), რომლებიც აღნიშნული ფაქტის ურთიერთგამორიცხავია.

¹ ძახიქ, გვ. 206.

² პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 314.

³ ძახიქ, გვ. 205.

თავად ქაშქური ტოპონიმების ურთიერთშედარება და ანალიზი იძლევა იმის საფუძველს, რომ საკელევი ტერმინი კომპოზიტიური სახელია და შედგება ორი ნაწილისაგან – თავა და საფა. თუმცა თუ გავითვალისწინებთ მრავალჯერ აღნიშნულ ეა სუფიქსის არსებობას, მაშინ შესაძლებლად მიგვაჩნია თავასა-ს ძირის გამოყოფა, მაგრამ არსებობს კიდევ ერთი დაბრკოლება. ტერმინში იმ გარემოებების გათვალისწინებით, რომ ფასავა – დღევანდელ ფაღავა-ს ან ფაცავას შეიძლება უდრიდეს, მაშინ სახელწოდება შეიძლება დაიშალოს თა-ფასავა. ასეთ შემთხვევაში თა სახლ-კარს, ოჯახს უნდა აღნიშნავდეს მეგრული ენის გათვალისწინებით. თა-შესაძლებელია მთის უპრეფიქსო ფორმა იყოს (ასეა დღესაც აჭარაში) და შესაბამისად პირსახელი.

ქაშქების ტერიტორიაზე თავასავას მსგავსი სახელები სხვაც არაერთი გვხვდება, მაგალითად, თავაფანუვა, თეფიხინა, თაფურანიფი, თაფალუვა, თახფასარა და ა.შ.

საკელევი ტერმინი თუკი ორ ნაწილად შესაძლებელია დაიყოს, მაშინ თავა, თავას მაგვარი ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. ძველ საქართველოში, სვანეთში გავრცელებული იყო ადამიანის საკუთარი სახელი თაბა, თაფუ.¹ თაფუ გვხვდება კომპოზიტიურ სახელში აკაკა-თაფუშიც; ასე პქევია წყალშესართავს სოფელ განარჯიის მუხურში.² გვაქვს ქართული გვარი თაბაგარი. ძველქართულში თავა – მიწის ყრილი, ბორცვი, გორაკია ველზე.³ ტერმინის მეორე კომპონენტი სავა (საბა) ცავას მაგვარია. აქედან გამომდინ-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 511.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 101.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

ნარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ თავასავე ყოველ შემთხვევაში კაცის საკუთარი სახელიდან გამომდინარე ქვეყნის სახელია. თავდაპირველად ქალაქის თავასავეს დამაარსებელი ან ტომის მამამთავარი უნდა ყოფილიყო.

ც ი მ უ მ უ ვ ა

აღნიშნული ტერმინი, მკვლევართა მიხედვით, შედგენილია მეგრული სიტყვების მიხედვით: ციმუ, მუ, ვა-დ. ციმუ ქართულად ნიშნავს ცხიმს, იგივე ზეთს. უ იქნება რა, ვაკი მეგრულში გვარსახელის სუფიქსი, საბოლოოდ ტერმინი აღნიშნავს – რა ცხიმიანი ან ზეთიანი არისო.¹

ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ფუძე ციმუ შეიძლება წარმომდგარი იყოს მეგრული ციმუადან (მარწყვი).² გვაქვს სხვა ვარიანტიც: ციმუმუ შეიძლება იყოს საკუთარი სახელი, ხოლო ვა (ბა) ჩვეულებრივი მეგრული გვარის მაწარმოებელი, რომელიც მამას, წინაპარს შთამომავლობას უნდა აღნიშნავდეს. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ტოპონიმის სემანტიკა იყოს შემდეგი “ციმუმუს შთამომავლობა”, ციმუმუს წინაპარი, მამა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქაშქური ტოპონიმები ხშირ შემთხვევაში მსგავსი სემანტიკის მატარებლები არიან.

პატრონიმული წარმოშობის, მაგრამ შედარებით ნაკლებად გავრცელებული და ამავე დროს არის საკმაოდ რთულად წარმოქმნილი გვართა ტიპები, რომლებიც მინიშნებენ საცხოვრებელ ადგილსა თუ ოჯახურ მდგომარეო-

¹ იხ. გრ გიორგაძის ნაშრომი ჟურნ. აიპ-ში, 1999, №7; ს. ჰადა. დასახ. ნაშრ. გვ. 303.

² ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ. III, გვ. 349.

ბას. ერთ-ერთ ასეთ ტიპს წარმოადგენს ელ-ზე დაბოლოებული გვარები. შედარებით იშვიათია ქართული გვარი, რომელიც ალ სუფიქსით ბოლოვდება, მაგალითად ციმუთალი.¹ ეს გვარსახელი თითქმის ისეთივე წარმოშობისაა, მათ შორის განსხვავება სუფიქსებშია. ოღონდ ერთი მეგრულია, ხოლო მეორე ქართული.

საკვლევ ტერმინს ციმუ-მუვა-ს თუ შევადარებთ ქართულ ციმუ-თალი-ს და ხეთურ მუვა-თალი-ს, მუვა-ლანი-ს, სრულიად შესაძლებელია ციმუ ადამიანის საკუთარ სახელად მივიღოთ, მაშინ მუვას რაობა გერჩება დასადგენი. მუვა იგივე მოვას ნიშნავს, ასეა ქობულეთურ დიალექტში, და საერთოდ ქართველურ ენებში უ და ო ერთმანეთს ენაცვლებიან. მუვა-ხეთურ, ალბათ ხათურშიც აღნიშნავდა სულის ღვთაებას² და შესაბამისად ადამიანის საკუთარ სახელსაც.

ეს უკანასკნელი როგორც ცალკე (მუვა, მუვასა) ისე კომპოზიტურ სახელებში ხეთურ წყაროებში ხშირია.³ მუვა თანამედროვე მეგრულში დასტურდება მუა-ს ფორმით (შეადარეთ ცირამუა). მეგრულ გვარებს აწარმოებენ ერთნაირი დანიშნულების ორივე სუფიქსი უა-ვა, ასე რომ მუვას და მუას იდენტურობა გაურკვეველი არ რჩება.

ამრიგად, ტოპონიმის სახელი ციმუმუვა არის კომპოზიტი და შედგება ორი ადამიანის საკუთარი სახელისაგან ციმუ და მუვა. ეს უკანასკნელი მცირეაზიული ღვთაების მუვას სახელთან არის დაკავშირებული. სამეგრელოში, სო-

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 479.

² ა. გოეტცეს აზრით, მუვა-მუვათი მცირეაზიული სახელია და ნიშნავს სულს, სულისკვეთებას, ძალას. (Гр. Капанцян. Историко-лингвистические работы... с. 74-75).

³ ძახიქ, გვ. 130, 131, 153.

ფელ თიქოსში არის მიკროტოპონიმი ნა-ციმუარი (ნა-მარწყენარი), ამჟამად ტყეა.¹

გ ა ხ ა რ ი ა

ტოპონიმი სუფთა მეგრული სიტყვაა. გახარია მოფერებითი მიმართება.² გახარია ნიშნავს გამხარებელი.³ მეგრული გვარიცაა გახარია, რომლის მრავალი წარმომადგენელი ცხოვრობს საქართველოში. გვაქვს აგრეთვე გეახარია, მახარია, რომლებიც სემანტიკურად თითქმის იმავე მნიშვნელობისაა. საქართველოში გაერცვლებულია ამ რიგის სახელები და გეარები: გახა, მახარა, მახარე, გახარე, გამახარე, გამიხარდი, მახარობელი, მახარაძე, მახარაშვილი, გაიხარაშვილი, გამიხარდაშვილი, მახარობლიძე, მახარებლიშვილი და სხვა.⁴

სამეგრელოში აღნიშნულ ანთროპონიმთან დაკავშირებული ტოპონიმები მრავლადია. ზუგდიდის რაიონშია: გახა ჯიჯიაშ ტყა (ტყე ახალსოფელში), გახარიაშ ნოდიხუ (სახნავი, კიროვში), საგახარიო (უბანი ჩხოვში) და სხვა.⁵

ერთი ასეთი რიგის სახელს, მახარეს ატარებდა ძველი ქართული სამეფოს პონტოს მეფის მითრიდატე VI ეპატორის შვილიც. უნდა აღინიშნოს, რომ მითრიდატეს სამფლობელო თითქმის ყვარავდა, და, დაახლოებით იმავე ტერიტორიას მოიცავდა, რასაც ქაშქების გაერთიანება. პონტოს სამეფოში იგივე ხალხი (მეგრული და სვანური)

¹ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 67.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 296.

³ იქვე, II, გვ. 234.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 652, 828, 853.

⁵ პ. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 84, 120, 342.

მოსახლეობდა, რაც დაახლოებით 1500 წლით მათზე უწინ ქაშქების ქვეყანაში. ამას მოწმობს მეგრული და სევანური სახელები, მაგალითად: გიმნიასი (გიმ-მიწა, ნიას-ნისლი) სევანურია და ნიშნავს ნისლიანი მიწა, სტამენია-ც სევანურია და ნიშნავს სტამან-კოკა, ბარხონიც სევანურია და ბარხი ნიშნავს ხილი, ხარტონიც (ღართონი) სევანურია და ნიშნავს ნაბადს, ქადა-ც სევანურია და ნიშნავს ნაჯახს, თუმცა კადა-კათა მეგრულში ხალხს აღნიშნავს.¹

ქ ა თ ხ ა რ ი ა

ქათხარია ფონეტიკურად ახლოს დგას გახარიასთან. თუმცა შესაძლებელია ამ ქალაქის სახელში ქათ და ხარია გამოიყოს. ქათ-ხარ ხათების სატომო სახელს უნდა უკავსირდებოდეს. მსგავსი ტოპონიმები ქასქების ტერიტორიაზე სხვებიც აღინიშნება: ხათეფა ქათალადუვა, ფია-ხათა-ხილა და ა.შ. რაც შეეხება მეორე ელემენტს ხარია-ს ციხარია, ცითახარია, ვაშხარია და ა.შ. მეზობელი ქაშქური ტოპონიმების გათვალისწინებით საკვლევი სახელწოდება მართლაც ორ ნაწილად უნდა დაიყოს.

მეგრული ენის გამოყენების საფუძველზე ქა – რქაა,² ხოლო თხა – თხა, არ სუფიქსია. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არსებობს მეგრული გვარი ქაცხალია, რომელიც აღნიშნულ ტოპონიმთან თავისი ფონეტიკური აგებულებით ახლოს დგას. თუმცა არაა გამორიცხული სახელწოდების სემანტიკა იყოს “ხალხი ხარის კულტის თაყვანისმცემელი.”

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 188-194.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 123.

ქათ-კათა — ხალხი,¹ ხარ — ხარი ია მეგრული სუფიქსია, რომელიც ამჟამადაც აწარმოებს მეგრულ გვარებსა და ტოპონიმებს.

მკვლევართა მიხედვით, სახელწოდება მეგრული წარმოშობისაა და შედგება სამი ელემენტისაგან: ქა, თხა, რია. ქა ნიშნავს რქას, თხა — თხაა, რია — უწესრიგო მოძრაობა. საბოლოოდ ტერმინი იძენს შემდეგ შინაარსს: “რქიანი თხების უწესრიგო მოძრაობა.” აქედან გამომდინარე აღნიშნული ადგილი ყოფილა რქიან თხასავით მოძრავი ადამიანის სამყოფელი. ეს სახელი შეიძლება გამოეყენებინათ ხასიათით თხის მსგავსი ადამიანების მეტსახელად. მსგავსი ტრადიცია დღესაც არსებობს, მაგალითად, ისეთ ადამიანს, რომელიც თავის თავს ცონტროლს ვერ უწევს და საზოგადოებისათვის ზიანის მომტანია, თხისრქიანს უწოდებენ.²

ამრიგად, ქაშქური ქალაქების სახელი ქათხარია უნდა შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან: ქათ და ხარია. პირველი მათგანი საკუთარი სახელია, ხოლო ხარია თანამედროვე მეგრული გვარის მსგავსად ღინასტიური სახელი, იმ ადამიანისა რომელმაც დაარსა აღნიშნული ქალაქი.

შ უ ხ უ რ ი ა

აღნიშნული ტოპონიმი შეიძლება სევანური ენის გამოყენებით აიხსნას. ამ ენაში შუა ნიშნავს დარღს, ზრუნვას, ფიქრს, ხუირ — ხვადია, ხორუა — უმცროსი, პატარა.³ აქე-

¹ იქვე, II, გვ. 98.

² ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 301.

³ ე. თოფური, მ. ქალღანი. სევანური ლექსიკონი. გვ. 822, 876, 878.

დან გამომდინარე, თითქოს შუხურია ნიშნავს პატარაზე ზრუნვას, დარდს, ფიქრს.

საკელევი ტოპონიმი მეგრული ენის გამოყენებითაც აიხსნება. შუხ-ის მნიშვნელობებია: 1. დახურული ჰაერი, 2. ცხელი ქარი, ჰაერი, შუ – ნოტიო, სველი, შუქ – სხივი, სინათლე, ქარიშხალი.¹ თუკი მასში ჩვენ ძირად შუხ-ს მივიჩნევთ, და არ სუფიქსად, ია-ს კი მეგრულ დაბოლოებად, რომელიც გვარსახელებსა და ტოპონიმებს აწარმოებს, მაშინ შუხურიას შინაარსი იქნება “ადგილი, სადაც დახურული, ცხელი, ქარი, ჰაერია.”

საკუთრივ ქართულში შუქურ-შუქური-ს ხმარობდნენ შუქის მნიშვნელობით, შუქურა-სასიგნალო შუქის (ცეცხლის) მიმცემი, შუქი-მანათობელი სხეული, სხივი.² ქართული ენის მონაცემებიდან გამომდინარე შუხურია შეიძლება სხვანაირადაც აიხსნას: შუ (ა) ხურ-ია, ე.ი. შუა მხარე, შუ(ქ)ხურია, ე.ი. სინათლიანი, ნათელი მხარე და ა.შ.

შუხ ძირიანი ტოპონიმები საქართველოში გვხვდება, მაგალითად შუხ-უთ-ი სოფლის სახელია გურიაში. მსგავსია იქვე მეზობლად ქაშქურ სამყაროსთან არსებული სვანთა ქვეყნის სახელისა სუხმა (სოხნი), რომელიც თავისი წარმომავლობით მეგრულ-სვანურს მიეკუთვნება.³ თუშური ქალის სახელია შუქურნა, აჭარაში გავრცელებულია შუქური, ქართული სახელია შუქრია, სვანურია-უშუხიანი, უშუხვანი. უნ-ს თუკი ჩვეულებრივ ქართულ სუფიქსად მივიჩნევთ (შეადარეთ: გლახო-გლახუნი, ჟუჟუ-ჟუჟუნა, ტიტე-ტიტუნა) და იანს სვანური გვარის მაწარმოებლად, მაშინ ფუძე-ძი-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 268, 274, 275.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 1465, 1468.

³ ს. გოგიტიძე. ქვეყანა სუხმა (სოხნი), ჟურნ. ლიტერატურული აჭარა, 2003, №1.

რად შუქრუ, შუქრის, ალბათ შუქური-ს მივიღებთ. შესაბამისად ლებელია 'შუხ-შუხი ადამიანის საკუთარი სახელიც იყოს.

მ უ ხ უ რ ი ა

მუხურია მეგრული წარმომავლობის ტოპონიმი ჩანს. მუხურ-ი მეგრულად კუთხეს, მხარეს ნიშნავს.¹ მაშასადამე, ტოპონიმის ფუძე მუხურ კუთხეს, მხარეს აღნიშნავს ხოლო ია მეგრული გვარებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი სუფიქსია. მუხურია თუ მისი მსგავსი ტოპონიმები სამეგრელოსა და აფხაზეთში მრავლად მოიპოვება, მათგან რამდენიმე ანტიკურ წყაროებშიცაა დადასტურებული.

მუხურის მეხლეს ფორმით ასახელებს კლავდიოს პტოლემეაიოსი, ოღონდ შიდა კოლხეთში.² ერთი ასეთივე გეოგრაფიული პუნქტი დასახელებულია "ნოტაცია დიგნატატუმში," რომელშიც რომაელთა გარნიზონი იდგა. მეგლეუარები ნ. ადონცი და ნ. ლომოური სამხრეთ კოლხეთში ჭანეთში ახდენენ მის ლოკალიზაციას³ და სრულებით არაა გამოორიცხული იგივე ქაშქური პუნქტი იყოს. ერთ კიდევ ასეთ მხარესა და ქალაქს შიდა კოლხეთში მოხირობის-მუხურისს პროკოპი კესარიელიც (VI ს.) ასახელებს.⁴

დღევანდელ საქართველოში შემორჩენილია მსგავსი სახელის მქონე ორ ათეულზე მეტი ტოპონიმი: მუხურა (ტყიბულის რაიონი), მუხური (ცხაკაიას რაიონი), მუხური (ჩხო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 343.

² Клавдий Птоломей. Географическое руководство. – ВДИ, 1948, №2, с. 251.

³ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, с.97, 100.

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 208-209. ამ პუნქტის ლოკალიზაციის შესახებ-იხ. ს. ჯანაშია. შრომები, I, გვ. 97-98.

როწყუს რაიონი), მუხური (გალის რაიონი), მთა მუხური (ბზიფის ქედზე), მუხურჩა (აბაშის ჩრდილოეთით) და ა.შ.¹

გ. ჟორდანიას აზრით, მუხურსს არაფერი აქვს საერთო მუხასთან, ე.ი. ხის სახელთან. ქართული მუხური და ბერძნული მოხირისი დაკავშირებულია ხური ხალხთან, ე.ი. ხურიტებთან.²

მკვლევართა მიერ მუხურია შეიძლება დაიყოს მუ, ხუ და რია ელემენტებად. მუ ქართულად არის რა, ხუ – შობა, რია აღნიშნავს ადამიანების უწყესრიგო მოძრაობას, ხალხმრავლობას. მივიღებთ შემდეგ შინაარსს: “რა ხალხმა შობაო,” ე. ი. რა დიდი რაოდენობის ადამიანების მოძრაობა შობაო. აქ ნაგულისხმეია ახალი ადგილმდებარეობის, ე.ი. დასახლების წარმომშობი ადამიანის მიერ მრავალი ადამიანის შეყრის ადგილის შექმნა. შემდეგ ეს სახელი დასახლების აღმნიშვნელად დამკვიდრებული. დასახლებები მუხურიას სახელით დღესაც არის აფხაზეთისა და სამეგრელოში.³

ამრიგად, მუხურია მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს მხარეს, კუთხეს, ქალაქს.

ც ი ხ ა რ ი ა

ქაშქების ოლქი ციხარია მდებარეობდა ტარიკარიმუს მთების რაიონში.⁴ ზოგიერთი მკვლევარი ამ ტოპონიმის

¹ გ. ჟორდანია. მუხურელთა და არამ ხუტუს ენაობის შესახებ, თბ., 1956, გვ. 56.

² გ. ჟორდანია. მუხურელთა და არამ ხუტუს ენაობის შესახებ, გვ. 51

³ გრ. გიორგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 18-26; ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 300.

⁴ В. Хачатрян. Восточные провинции Хетской империи, Ер., 1971, с.88.

სახელს ზიხარია-ს ფორმით კითხულობს.¹ ქართველურ ენებში არის სიტყვები, რომლებიც ახლოს დგანან განსახილველ ტოპონიმთან, მაგალითად, ქართული ჩიხარი-აბრეშუმის ჭიის ცუდი პარკი.² იმ შემთხვევაში თუკი საკელევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან, მაგალითად, ცი და ხარია შედგება, მაშინ იგი შეიძლება მეგრულ სიტყვებს დაეუკავშიროთ: ცი (თელა), ხარ (ხარი), ხარ (ნაბიჯი), ხარა (ჩაფი), და ა.შ.³ მაგრამ, როგორც ჩანს, ციხარიას სემანტიკა სხვაგვარად უნდა აიხსნას. კერძოდ იგი დაკავშირებული უნდა იყოს ტერმინ ციხე-ციხარ-თან.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ტერმინი ციხე თითქოს ძირეული ქართული სიტყვაა და ნიშნავს იმ პირველ ნაგებობას გორაზე, ადამიანმა რომ თავშესაფრად გაიკეთა. ციხე შეიძლება თიხას უკავშირდებოდეს და თავდაპირველად მიწის (თიხის) ნაკეთობას წარმოადგენდა (შეადარეთ: თიკანი-ციკანი, თიკი-ციკი, თოხნა-ცოხნა, ციხე, ციხური, თიხარი, ჩიხორი). ციხე ჩიხესთან კავშირში უნდა იყოს. ციხის შინაარსი სახლი, ქორი-ც იყო. თუხარისი შეიძლება გადმონაშთი იყოს იმ ვითარების, როცა კედელს, ზღუდეს თუხარი-ს, თიხარ ეწოდებოდა.⁴ აღნიშნული ტერმინები ქართველურ ენებსა და ტოპონიმებში შეიძლება შემონახული იყოს — ციხე, ჯიხა, ჩიხი, ჯიხაიში, ციხისძირი, ჯიხათი, ჯიხანჯური, ჯიხანჯირი, ქვაციხე, ვარდციხე, ციხურა და ა.შ.⁵

¹ Я. А. Манаян. О некоторых... с.86.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 660.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 347, 515.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1990, გვ. 58-60.

⁵ იქვე, გვ. 354, 350.

სრულიად დასაშვებია, რომ ტოპონიმში ციხარია იყოს გადმოცემა ჯიხარია, რადგან ხეთური მისთვის უცხო აფრიკატებს, მაგალითად, ჯ-ს ც-თი გადმოსცემდა. თუმცა ამ შემთხვევაში ჩვენთვის არავითარი მნიშვნელობა არ აქვს ციხარიაში თავკიდური ც-ს მაგიერ ქართულ ც-ს თუ მეგრულ ჯ-ს ვიგულისხმებთ. საერთოდ ქართულ ციხეს მეგრულში ჯიხა შეესაბამება. თანაც ტოპონიმი გაფორმებულია მეგრული ია სუფიქსით, რომელიც ახლაც აწარმოებს მეგრულ გვარსახელებსა და ტოპონიმებს. არ-სუფიქსი კი როგორც ცნობილია, არა მხოლოდ მეგრულ, არამედ ქართულ ტოპონიმებსაც ერთვის.

მაშასადამე, ციხარია უნდა დაიყოს ციხა (ჯიხა)-არ-ია. გვაქვს ტოპონიმი ციხურა, შეიძლება ყოფილიყო ჯიხურა. აქედან გამომდინარე ტოპონიმები ციხარია შეიძლება წავიკითხოთ როგორც ციხარია, ჯიხარია და ნიშნავს სოფელს, რომელიც ციხე-ჯიხა დგას, ე.ი. სოფელი ციხით, ან ციხიანი (ჯიხიანი) სოფელი. ჯიხადან ნაწარმოები ადგილები საქართველოში მრავლად გვხვდება, კერძოდ, ჯიხანჯური, ჯიხანჯირი, ჯიხაშკარი, ჯიხაში.

ქალაქის სახელი შეიძლება წარმომდგარი იყოს ხეთური ღეთაების ცითხარიას¹ სახელისაგან. სამეგრელოში ადამიანის საკუთარ სახელად გავრცელებულია ციხია. შესაძლებელია გვარიც იყოს ციხარია, საკუთარ სახელზე ციხა (ციხი) არ და ია სუფიქსების დართვით.

ოლქის სახელის წარმომავლობის სხვა ვერსიაც შეგვიძლია შემოგთავაზოთ. ხარია მეგრული გვარია, ამის გათვალისწინებით გერჩება ცი-თელა ან ცია-პატარა, პაწია ან შესაძლებელია ცი, ცი-ანა, ცი-რა ადამიანის საკუთარი სა-

¹ ი. ტატიშვილი. ხეთური პანთეონის სტრუქტურა. – ანალები, თბ. 2000, გვ. 16, 19.

ხელი უნდა იყოს, ხოლო ხარია გვარი, დინასტიური სახელი. ამ ბოლო მსჯელობის საფუძველზე ციხარია (კი-ა) ხარია ადამიანის საკუთარი სახელია (და შესაძლებელია დინასტიური სახელიც).

ც ი ხ ა რ ც ი ა

საკვლევი ტერმინი ისეთივედაა ნაწარმოები, როგორც ხეთურ წყაროებში დადასტურებული სხვა ქაშქური ტოპონიმები ციხარია და აგრეთვე მასთან ფონეტიკურად ახლოს მდგომი ცითახარია.

როგორც აღინიშნა, ციხარია შეიძლება სხვადასხვანაირად აიხსნას, მაგრამ უფრო სარწმუნოა, რომ იგი შედგებოდეს ციხარ (ციხიანი) და ია მეგრული სუფიქსისაგან. ასევე არაა გამორიცხული თავად ძირი ციხა, ციხარ-ის მეგრულ შესაბამის სიტყვასთან ჯიხა, ჯიხარ-თან დაკავშირებისა. სწორედ ამგვარადევა ნაწარმოები საკვლევი ტოპონიმი, იმ განსხვავებით, რომ ამ უკანასკნელში დაბოლოება ცია კინობითის მაწარმოებელი სუფიქსი უნდა იყოს. მაგალითად: ღორი-ცია=დედალი ღორი. დათვი-ცია=პატარა დათვი და ა.შ. ტერმინში ციხარ-ცია ცია ასეთივე მეგრული სუფიქსი უნდა იყოს და აღნიშნავდეს პატარა ციხეს. მაშასადამე, ქალაქის სახელში ციხარცია უნდა გამოიყოს ციხა – შესაძლებელია მეგრული ჯიხა. ქაშქებში სახელწოდება რომ ჯიხა ყოფილიყო, მას ხეთური ციხად გადმოიტანდა, ჯ აფ-რიკატის მათ ენაში არარსებობის გამო. გვაქვს ტოპონიმები ჯიხარ-ციხარ, რაც ციხიანს, ჯიხიანს ნიშნავს. ჩვენ შემთხვევაშიც ციხარ-ჯიხარ ციხიანს, ციხიან სოფელს ნიშნავს. ცია კი, როგორც აღინიშნა, მეგრულში კინობითის მაწარ-

მოებელი სუფიქსია. თერჯოლას გვერდით არის ციხურა, ე. ი. ნაციხარი, გვაქვს ნაციხარი, ჯიხაია, ე. ი. ციხარია, ჯიხაიში და ა.შ.¹

ამრიგად, სახელი ციხარცია (ჯიხარცია) პატარა ციხეს, ჯიხას აღნიშნავს, საერთოდ ტოპონიმი განიმარტება როგორც სოფელი პატარა ციხით, ანუ პატარა ციხის ადგილი, სამოსახლო.

უძველეს მცირეაზიულ ღვთაებათა სამყაროში იხსენიება ღვთაება ცითხარია. შესაძლებელია ეს ქალაქი ამ ღვთაების სახელზე იყოს აგებული.

ც ი თ ა ხ ა რ ი ა

ცითახარია თავისი ფონეტიკური აგებულებით ძალიან მიაგავს სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს, მაგალითად: ციხარია, ციხარცია, მაგრამ მათ შორის სემანტიკური კავშირის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით, უფრო სწორად არ მგონია მათ შორის რაიმე ამდაგვარი კავშირის არსებობა. როგორც ჩანს, ცითახარია სხვა რიგის ტოპონიმია.

ტერმინი ცითახარია უნდა შედგებოდეს ორი ან სამი ნაწილისაგან: ცითა-ხარ-ია. პირველი ნაწილი ცითა შეიძლება დაეუკავშიროთ ქართულ სიტყვას წითა, საქონელის სენს (ფაღარათობა) ნიშნავს. მეორე – ხარ, იგივე ხარია, ხოლო ია მეგრული გვარსახელებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი სუფიქსია, რომელიც უძველესი დროიდან დღემდე აწარმოებს მსგავს სახელებს. ასეთი გააზრებით გამოდის, რომ ცითახარია ნიშნავს “ფაღარათით დაავადებულ ხარს”

¹ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 468-469, 501.

ანუ “ადგილი, სადაც ფაღარათით დააქედებული ხარი იყო,” თუ მკურნალობდნენ.

გვაქვს მეორე ვერსიაც ტერმინის წარმომავლობისა. ამ შემთხვევაში ცითა უნდა იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, ისეთები როგორიცაა: ციცა, ცილა, ჭითა, ჭითი, წიფი (წითი), რომლებიც ძველი სეანეთის წერილობით საბუთებში დასტურდება.¹ საქართველოში გავრცელებულია ჩიტა, ციათა, წითა, ციტა, ციტაი და მათგან ნაწარმოები გვარები.² ცითა შეიძლება იყოს იგივე ჩიტა, ციტა და ა.შ. მათი სემანტიკა ქართულ ენაში ასეთია: ჭითა – 1 ბავშვის გასართობი სიტყვა, 2 მოკიაფე (ვარსკვლავის ეპითეტია). ჩითი – ბამბის თხელი ქსოვილი, ჩიტა – ღაზლის წინდა, წიტა – ახლად ამოვლებული ჩურჩხელის ჩამონადევნითი თათარა, ჩიტი-ჩიტა – პაწია გარეული ფრინველია. ხარ იგივე ხარია, თუმცა შეიძლება იყოს იგივე ადამიანის საკუთარი სახელი, ია-კი მეგრული სუფიქსი, რომელიც აწარმოებს სახელებს, გვარებსა და ტოპონიმებს. ასეთ შემთხვევაში ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ცითას ხარი”, ან იმ შემთხვევაში თუკი ხარი-ხარია ადამიანის საკუთარი სახელია, მაშინ იგი რთული სახელის ცითახარიას შემადგენელი ნაწილი იქნება და ტოპონიმი განიმარტება “ცითახარიას მოდგმა, შთამომავლობა”. ხარია ძველ ქართულ სამყაროში, ე.ი. კავკასია – მცირე აზიულ სამყაროში ღუთაების სახელიცაა და ადამიანის საკუთარი სახელიც. საქართველოში გავრცელებულია: ხარია, ხარება, ხარაიძე, ხარაული, ხარაშვილი, ხარაძე, ხარბედია, ხარებავა და მრავალი სხვა. გვაქვს ტოპონიმებიც: ხარაულა, ხარხევი,

¹ სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 556, 557, 558.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 795, 876.

ხარხეთი,¹ ხარიგზა, ხართა, ხარიათალი, ხარისაკიდა, ხარისთავა, ხარუწა და მრავალი სხვა.² შესაძლებელია ტოპონიმის სახელი მცირეაზიული ღვთაების სახელიდან ცითხარცია მომდინარეობდეს.³ მეგრული ხარა შეიძლება იგივე ხალანს (პირფართო ქოთან) ნიშნავდეს.

ვ ა შ ხ ა რ ი ა

მსგავსი ტოპონიმი გაშხარია ქაშქურ ქვეყანათა რიცხვში სხვაც გვხვდება, მაგალითად გაშხაია, აშხარუაია. თავად ამ სახელწოდების მეორე ნაწილი ხარია კი რამდენიმე: ქათხარია, გახარია, ცითახარია, ციხარცია, ციხარია და ა.შ.⁴ გაშხარია იგივე აშხარია, უშხარია, ოშხარია-ს გადმოცემა უნდა იყოს, ქართული ენის გრამატიკული ნორმებისა და უძველესი მცირეაზიული სახელწოდებების ურთიერთშეფარდების გათვალისწინების საფუძველზე. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, თითქოს ახლოს დგანან უძველესი მცირეაზიული, ვანის ტბის სამხრეთში მდებარე ტოპონიმები, მაგალითად: უშკაია=აშკაია, უშკია (ნი), უშხა-უშხუ.⁵ უშხანია იგივე გაშხანია, რომელიც კაისერის ახლოს იყო განლაგებული.

ჩვენი აზრით, ქვეყნის სახელი ორი ნაწილისაგან უნდა შედგებოდეს, პირველია გაშ-ვაშა, ხოლო მეორე ხარია.

¹ ი. ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა, თბ., 1986, გვ. 112.

² ი. სიხარულიძე. ტოპონიმიკა, II, გვ. 118.

³ ი. ტატიშვილი. ხათური პანთეონის სტრუქტურა, გვ. 16, 19.

⁴ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაების ეთნიკური წარმომადგენლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 15.

⁵ Н.В. Арутюнян. Бийинили (Урарту), с. 78, 86, 236.

ორივე, აღნიშნული ელემენტები ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ღვთაების სახელები იყოს. ისინი შემონახულია თანამედროვე ქართულ სიმღერებში. შემონახულია თანამედროვე ქართულ გეარ-სახელებშიც, მაგალითად, ვაშა გვხვდება როგორც ადამიანის საკუთარ სახელებში (ვაშა, ვაჩა, ვაშანა, ვაჟა), ისე გეარებში (ვაშაძე, ვაშანიძე, ვაშაბერიძე, ვაშალომიძე, ვაშაყმაძე) და ა.შ.¹ სახელი ხარია გვხვდება ადამიანის როგორც საკუთარ სახელებში, ისე გეარებში: ხარია, ხარება, ხარზიანი, ხარკა, ხარიტონ, ხარაძე, ხარაშვილი, ხარებავა და მრავალი სხვა.² საქართველოში ასევე გავრცელებულია საკუთარი სახელი აშხარ და მისგან წარმოებული გეარი აშხარბეგიშვილი, აშახა-აშახიანი, აშხიანი და ა.შ.

თუმცა გამორიცხული არაა იგი ქართული სიტყვებისაგან რომ იყოს წარმომდგარი, მაგალითად: ვაზ=ლეწვის დროს გულთბობზე გამოხმული რკინის ჯაჭვი ხარების დასაბმელად (ე.ი. ვაზ (ვაშ), ხარია-ბოძი და ხარი), ოშხარ=შესაწირავი ცხერის მოგროვება, ოჩხარ=ლხინი, ქეიფი, პურობა.³

ამრიგად, ქვეყნის სახელი ვაშხარია წარმომდგარი უნდა იყოს ორი ღვთაების და შესაბამისად, ერთი ადამიანის საკუთარი სახელისაგან ვაშ-ვაშა და ხარ-ხარი და ია მეგრული სუფიქსისაგან. თუმცა გამორიცხული არაა ჩვენს შემთხვევაში ხარია დინასტიური გეარი იყოს.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, გვ. 675 და სხვა.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 559; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ 804, 878.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 223, 438.

ფიხუნია ქაშქების მთლიანი თუ ერთი ნაწილის ტომთა ბელადია. ასე რომ, ქაშქების ქვეყანაში ტერმინი ფიხუნია გვევლინება, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი.

ტერმინი ფიხუნია შეიძლება მომდინარეობდეს სევანური სიტყვებიდან: ფიხი – ამაყი, ფიხ – მეჩხერი, განიერი.¹ ამ სახელის ახსნა შეიძლება ქართული ენის მონაცემებითაც, კერძოდ: ფიხონ-ლაყბობა, ლაზღანდარობა, ფიხნობა-თაფ-შეყრა, ფიხვინ-გაფუნწულება, ფახუნი-ქუთუთოების ჩქარი მოძრაობა, ფახუნი.² ამათგან პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს სიტყვებს: ფიხონ-ლაყბობა, ლაზღანდარობა და ფიხი-ამაყი. ფიხუნია მართლაც ამაყი, თავმოყვარე მმართველი იყო. მის შესახებ ხეოების მეფე მურსილი II დასძენს, რომ იგი “ქაშქურად კი არ მართაედა, არამედ მეფურადო.” როგორც ცნობილია, “ქაშქებთან ერთი კაცის ბატონობა წესად არ იყო მიღებული.”³ თუმცა ფახუნი-ფახუნიაც ძალიან ახლოს დგას საკელეე სახელთან.

ქართული სახელებიდან, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგას საკელეე ტერმინთან შემდეგია: ბიხი, ბიყა, ფახა, ფოხელანი, ფიქუი, ფოხელა (ფოხენა)⁴ და სხვა. ტოპონიმებიდან აღსანიშნავია სა-ფიხენო-ს მთა.

¹ მ. კაღდანი, ე. თოფურია. სევანური ლექსიკონი, გვ. 764.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 52, 131.

³ Г. А. Меликшвили. К истории древней Грузии, с. 169.

⁴ სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, 546, 547.

თიმია – ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება. ერთ ასეთსავე სახელს, მაგრამ არა ადამიანის საკუთარ, არამედ ციხე-ქალაქისას გვაწვდის ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. “ცხოვრება ფარნაეაზისი“-ს თანახმად, პირველ ქართლოსიან მეფეს ფარნაეაზს მარგუს (არგვეთი) ტერიტორიაზე აუშენებია ორი ციხე შორაპანი და დიმნა.¹ ეახუშტი ბაგრატიონი ამ უკანასკნელს დიმი-ს უწოდებს.² ნ. ბერძენიშვილის აზრით, საინტერესოა თვით სახელი დიმნი-მრავლობითი რიცხვით წარმოდგენილი (იბერიული ფორმა? დმანისი, დუმანი, ტბა ჯაეახეთში, დუმალა არგვეთში, ჯაეახეთში...?).³ გ. მელიქიშვილის თანახმად, დიმნას სახელი ხშირად ჩანს ხეთების ხანაში მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ პერიფერიაზე. იგი აქ გვხვდება: ხეთური Timnia, Tamnia, Tumana; ასურული Tumme, ანტიკური დომანა.⁴ იგი მდებარეობდა ჭოროხის სათავეების დასავლეთით, სატალას (სათალა) ჩრდილოეთით.⁵ ერთი ასეთივე ფონეტიკურად მსგავსი დუმათი – სოფელ სუბადარას (შაეშეთი) უბანია.⁶ მაშასადამე, ქართული ციხე-ქალაქის სახელი დიმი (დიმნა), ხეთური წყაროების თიმნია (თუმანა), ასურული-თიმე და ანტიკური დომანა ფონეტიკურად ახლოს დგანან ხეთურ წყაროებში მოხსენიებული ადამიანის საკუთარი სახელის თიმია-ს ფორმასთან. დიმი-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

² ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 752.

³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 469.

⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 396.

⁵ Я.А. Магаилян. О некоторых... с. 112, 117, იხ. რუკები.

⁶ ი. სიხარულიძე. შაეშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ. 40.

თიმი – ტიმია ფაქტიურად ერთიდაიგივე სახელწოდებებია¹ და საერთო ქართველური სიტყვიდან უნდა მომდინარეობდეს. ან შესაძლებელია ქართველ ტომთა თუ ცალკეულ პირთა მიგრაციამ გამოიწვია მსგავსი სახელის გაჩენა შიდა ეგრისში. სახელში თიმია, უეჭველია, ფუძეა თიმ-დიმ, ხოლო ია ჩვეულებრივი მეგრული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ სახელებს, გვარებს და ტოპონიმებს. ქართულ დიმნში ნ მრავლობითობის ფორმანტი, ან როგორც, უცხოურ წყაროებშია, იგი (ან) ჩვეულებრივი სუფიქსია, ქართველური სამყაროსათვის დამახასიათებელი და კარგად ცნობილი.

ძველ ქართულ წყაროებში და თანამედროვე საქართველოში გავრცელებულია თიმია სახელთან ახლოს მდგომი ადამიანის საკუთარი სახელები: დიმი, თინია, თამი, თინა, ტიმოთე, თომა, თამუსი. თიმ მეგრულში იმ-ას ნიშნავს.² სულხან-საბას განმარტებით დიმი-ლიანსა ჰგავს, ლარია, დიმოსი-ვერცხლია სახარკო, დიმნოსი-მედიმნოსე.³ იქნებ ძე. წ. IV-III სს-ში ფარნავაზმა ეს ციხე-სიმაგრე იმიტომ ააგო, რომ აქ მდგარიყო მეხარკე (ხარკის ამკრეფი) და მას განეგო ეგრისში ხარკის აკრეფის პროცესი.

ფ ა ც ი ც ი

ფაციცი ადამიანის საკუთარი სახელია. ის იმდენად ახლოს დგას ქართულ სამყაროსთან, რომ შეუძლებელია

¹ ი. იმნაიშვილი. ქართული ენის ისტორიული კრესტომათია, ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971, გვ. 47, 48, 121.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 48.

³ ს.-ს. ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული, I, თბ., 1966, გვ. 219.

ქართულ ანთროპონიმად არ გამოაცხადო. საქართველოში, როგორც ძველ წერილობით ძეგლებში, ისე თანამედროვედ, ფართოდაა გავრცელებული ფაცი, ფაცია, ციცი, ციცია და მათი ნაირსახეობანი. თავისი სემანტიკითაც ქართველურ ენებს უკავშირდება და რაც მთავარია, გვაქვს შესატყვისი სახელ-გვარებიც.

ქართული სახელებიდან აღსანიშნავია ფაცი, ფაცია, ფატი, ციცი, ციცო, ცაცო, ფაცა, ციცაი, ციცია, ციცინო, ციცხა, ციცქა.¹ საქართველოში გავრცელებულია მეგრული გვარები – ფაცაცია, ბაცაცია, რომლებიც ზუსტი გამოძახილია ხეთური წყაროების ფაციცისა. აქვეა პირსახელი სიფაციითი.² ჩვენთან ასევე გვხვდება: ბაცაცაძე, ბაცაცაშვილი, ფაცურია, ფაცხალია, ციცარია, ციცილაშვილი, ციციშვილი და მრავალი სხვა.³ ხეთური სამყაროდან ცნობილია: ტახა-ციცი, ციცი-ლიფა და სხვა.

როგორც აღინიშნა, ტერმინს კავშირი აქვს ქართველურ ენებთან. სვანურ ენაში ფაციცი ითარგმნება, როგორც ფრთხილი, გაფაციცებული.⁴ აქედან გამომდინარე, ადამიანს, ბავშვს ეს სახელი შეიძლება დარქმეოდა მისი სიფრთხილის, დაკვირვებულობის გამო. ფაციცი მეგრულ ენაში განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევას ნიშნავს.⁵ საკუთრივ ქართულში ფაც – თათია, ფაცა – ფანდურის ჯორა, ფაცია – ძლივს, ცოტა, ფაცაცათ – სწრაფად, ფაციფუცით, ფაციცი – ყურადღების დაბაძვა, დიდი მოწადინება; მთიულურში არის გამოთქმა: ფაციცის დადგომა; რაც შე-

1 სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546, 556; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 876.

2 ძახიქ, გვ. 206.

3 ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 767, 795.

4 ე. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 753.

5 ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 92.

ცილებას ნიშნავს.¹ ფაციციის სამეგრელოში ისეთ ადამიანს ეტყვიან, რომელიც ჭიანჭველასაც არ დაადგამს ფეხს და სიკოხტავეის მოყვარულია.² თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველურ სამყაროში ფა და ციცი ორივე ადამიანის საკუთარი სახელებია და მათვე ქართველურ ენებში ეძებნება ახსნები. ფა (შეადარეთ ფა-ია) – ადამიანის საკუთარი სახელია და ნიშნავს მოდგმას, გეარს, დინასტიას, ხოლო ციცი, ციცა – გოგო, ახალგაზრდა ქალია. ციცო-ციცი-ციცა-ასევე კატაა.

ამრიგად, საკელევი ტერმინი ფაციცი თავეისი წარმომავლობით ქართველურია. მას პარალელები ეძებნება ყველა ქართველურ ენებსა და დიალექტებში. საკუთრივ ქართულში ფაციცი ნიშნავს ყურადღების დაძაბვას, დიდ მოწადინებას, სვანურში – ფრთხილ, გაფაციცებულს, სამეგრელოში – ფაციცი ჰქვია სიკოხტავეის მოყვარულ ადამიანს.

ფიციცი და იციცი

ფიციცი და იციცი ქაშქური ადამიანის საკუთარი სახელებია ხეთური წყაროების მიხედვით. ეს ანთროპონიმები იქნებ ფაციცის ვარიანტებია. შეიძლება ფაციცი იგივე ფაციციდან მომდინარეობდეს, მაგრამ იციცი მაინც განსხვავებული ჩანს. ფიციცი შეიძლება ქართული სიტყვა ფიციდან მომდინარეობდეს. ფიცი-ალთქმას, სიტყვის მიცემას ნიშნავს.³ რაც შეეხება იციცის, იგი შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვებს იცი – ცოდნა აქვს რაიმეს შესა-

1 ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 538; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 50.

2 ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 304.

3 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 127.

ხებ, გაეგება, ციცა – გოგო, ახალგაზრდა ქალი, ციცა – ფისო, კატა.¹ იცირი სვანურში ნიშნავს იფცქენის (მაგალითად, ბოსტნეულს ან ხილეულს)² მეგრულში ციც-ი-სახლის ნაწილია, შუა ადგილას შეეუღლად დამაგრებული ხე.³ ციც – შორისდებულია, სააღერსო.⁴ საკელეე ტერმინში ბოლო-კიდური ცი, შესაძლებელია ცია (მეგრულში პატარა, კოპწია, პაწია)-ს ნაშთი იყოს.

იციცო, ასევე არაა გამორიცხული მომდინარეობდეს ცი-ციელი-ციციერიდან, რაც აჭარულში ზეციურს, მეხს ნიშნავს.⁵ საქართველოში გაერცელებულია მსგავსი სახელგეარები: ციციშვილი, ციცაძე, ციცარია, ფაცაცია, ფაცია, ბაცაცია, ციცი, იცი, ციცო, ციცა, ციცია, ციცინო და მრავალი სხვა.⁶ შეეადაროთ ფი-ციცი, ი-ციცი, ციცი-ნო, ციცი, ციცია, და ა.შ.

ხათურ-ხეთური სამყაროდან ცნობილია პუნქტები ტახა-ციცია, ციცი-ლიფა და სხვა.⁷

ხ ი მ უ ვ ა

ხიმუვას ქვეყანა მოიხსენიება არნუენდასა და აშნუნი-ქალის ლოცვაში.¹ ეს ქვეყანა მდებარეობდა დღევანდელი

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 539.

² ვ. თოფური, მ. ქაღდანო. დასახ. ნაშრ., გვ. 320.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 352.

⁴ გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 355.

⁵ შ. ნიჟარაძე. ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, ბათ., 1982, გვ. 26.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, 546, 556; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 767, 795, 876.

⁷ ძახიქ, გვ. 180; Г.Г. Гиоргидзе. Вопросы... с.124.

ქუშაქლის (ამასიასთან) ახლომდებარე ტერიტორიაზე, ხეთებისა და ქაშქების სასაზღვრო ზონაში. ასურული წყაროებიც (სალმანასარ I) იხსენიებენ ქვეყანას მსგავსი სახელით (ხიმე, ხიმუა), ურუატრის სატომო კავშირის ტომებს შორის. მას აიგივებენ ტიგლათფილესერის (I) ანალებში დასახელებულ ხიმესთან და აშურბელკალის ანალებში მოხსენიებულ ხიმუ-სთან. როგორც ირკვევა, საქმე გვაქვს ორ ურთიერთდაშორებულ ქვეყანასთან.² თავად ხეთურ ტექსტებშიც გვხვდება მეორე ქვეყანა ხიმუვას მსგავსი ხიმუილის ფორმით.³ აღნიშნულ ხეთურ და ასურულ ტომონიმებში ერთი და იგივე ფუძე ხიმ-ხიმე-ხიმუ გამოიყოფა. მათ განასხვავებს მხოლოდ სუფიქსები ვა-უა, ილ-ი. პირველი ორი მათგანი ერთმანეთის ტოლფასოვანია და აღნიშნავს შობას, მემკვიდრეობას. ისინი დღესაც აწარმოებენ მეგრულ სახელ-გვარებსა და ტომონიმებს: ქარდავა, კაჭარავა, კოსტავა, ჯაბავა, აბრაღავა, ხუჭუა, კოლუა, ჩიკაშუა და მრავალი სხვა. ილ-სუფიქსი თავისი წარმომავლობით საკუთრივ ქართულია და იგი ითვლება სადაურობის მაწარმოებელ სუფიქსად, შეეფარდება დღევანდელ ქართულ ელს. თუმცა არც აქ ვხედავთ რაიმე დაბრკოლებას, რადგან მკვლევრები აღნიშნულ სუფიქსებს ელ-ფორმითაც კითხულობენ. მსგავსი სუფიქსებითაა გაფორმებული ქართული გვარ-სახელები, ტომონიმები: ჯანდაილა, უნდილა, ტყეშე-

¹ ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ. — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 20.

² მათი ლოკალიზაციის შესახებ იხილეთ ნ. არუთინიანის წიგნი — Бийишли (Урарту), с.13-14, შეადარეთ: Г.А. Меликившили. К истории.... с. 179; მისივე, Наири-Урарту, с. 150-151.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული ლურსმნული ტექსტების... გვ. 16.

ლა, ხიდაშელი, აბულელი, ქარელი, ოშკელი, აეთანდილი, ბოგილი, გაჭრილი და სხვა.¹

ტოპონიმ ხიმუეას ძირი ხიმუ-ხიმ-ხიმე უნდა იყოს, რადგან მასში აშკარად გამოიყოფა ეა სუფიქსი. რას შეიძლება ნიშნავდეს სიტყვა ხიმ? ქართულ ენაში ხიმ – მორებით შემოღობვას, ჯებირს მორებისას ნიშნავს, ხიმე – გარღვეულ ადგილას ხის ტოტების ჩაწყობაა, ხიმანი – შაირი, ხრიკია. ქიმ – ლერწმისა და ჩალის ღობეა, ხიმე – ძელის ღობეა.² მეგრულში ხი ხალხს, ხოლო სევანურში – კუთვნილებას აღნიშნავს. თუკი ეს უკანასკნელი მსჯელობა სიმართლეს შეესაბამება, მაშინ გასარკვევი გერჩება მეორე ნაწილი მუეა, რომელიც ადამიანის საკუთარ სახელად შეიძლება ვიგულისხმოთ. მუეა მცირეაზიული ღვთაებაა – ძალის, სიმყარის, სულისა და სულისკეთებისა. ამ უკანასკნელი გამოთვლის მიხედვით, ხი-მუეა ნიშნავს – მუეას ხალხი ან მუეას ქვეყანა, ე.ი. ის, რაც ეკუთვნის მუეას შთამომავლობას.

საქართველოს ტერიტორიაზე (კოლხეთ-იბერიაში) სხვა არაერთი მსგავსი ტოპონიმი გვხვდება. მათ შესახებ გამცნობთ მეორე ქაშქური ტოპონიმის ხიმუილის (ხიმუელი) განხილვისას. ეს ყველაფერი იმის მოწმობაა, რომ, სადაც აღნიშნული სახელწოდებები გვხვდება (დასავლეთი საქართველო, აღმოსავლეთი საქართველო, ურარტუ, ქაშქა, ჩრდილოეთი მესოპოტამია), აღნიშნული უზარმაზარი არე-მარე წინათ ეკავა ერთი მოდგმის ხალხს, რომლებსაც ხალდ-ხალიბ-ხალხი ეწოდებოდა.

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 753; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 1455; ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 468, 473.

მკვლევარი გრ. გიორგაძე მას ორი ფორმით კითხულობს – ხიმუილი და ხიმუელი. დასაშვებად მიგვაჩნია ქიმიელიც, იმის გათვალისწინებით, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ურარტულ ეპოქაში დამოწმებულია უ-ქიმე-აშ-უ (=ოქიმეაში)¹ და ახ. წ. VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი პროკოპი კესარიელი ლაზიკაში მოიხსენიებს უქიმერიონს² (უ-ქიმე-რიონი, ო-ქიმ-ერ-ონ-ი). დღეს საქართველოს ტერიტორიაზე აღირიცხება ტოპონიმები – იქ, სადაც უქიმე (აშუ) იყო, დადასტურებულია ოკამი, ხამაშ და გურჯისტანის ვილაეთის მიხედვით ხუმა,³ იქ სადაც უქიმერიონი იყო-ხომული, ოხომირა.⁴ ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე დასტურდება აგრეთვე სოფელი ოხმიკ, ლენინაკანის ჩრდილოეთით.

როგორც უკვე აღინიშნა, ძველი ისტორიული საქართველოს ფარგლებში თუ მის გარეთ, მოსაზღვრე რაიონებში, სადაც უძველესი დროიდან მოყოლებული, ქართული ტომები (ქართვები, ჭან-სევანები, ლაზ-მეგრელები) მოსახლეობდნენ, აღირიცხება არა ერთი ტოპონიმი ხიმ-ხიმე ძირით: ხიმუა, ხიმე, ხიმუეა, ხიმუილი და ა.შ. რა კავშირი აქვს აღნიშნულ ტოპონიმებს ქართველურ სამყაროსთან, ტერიტორიულის გარდა, ვგულისხმობთ სემანტიკურ კავშირზე.

სვანურში ქიმ ნიშნავს ცრემლს, აშშუე [ამ] აშრობს.⁵ ლაზურში ქიუმე ჩურჩულს აღნიშნავს. ძველქართულში ქიმ ერქვა ლერწმისა და ჩაღის ღობეს, ხიმე კი-ძელის ღობეს,

¹ იხ. ჩენი: ქვეყანა უხიმეაშუ, გამოსაქვეყნებლად მზად გვაქვს.

² ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 196, 204.

³ გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დათარი, გამოსცა ს. ჯიქიამ, II, გვ. 7.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 454, 520.

⁵ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 80, 783.

ხუმილი-ლამის დარაჯობაა.¹ იე. ჯავახიშვილის აზრით, უქიმეონი მეგრული ოხვამერი-დანაა წარმომდგარი, რაც სალოცავს ნიშნავს.² ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, სოფლის სახელი ხომულის (ხვამული) ძირი ხვამ ზანური ჩანს.³ იგი ნიშნავს – დალოცა.

ვ ა შ ხ ა ნ ი ა

მკვლევართა ვარაუდით, ვაშხანია, იგივე უშხანია განლაგებული იყო კაისერის სიახლოვეს,⁴ მაგრამ ტერიტორიული კავშირი თუ ჰქონდა საკვლევ ტერმინთან უცნობია, მაგრამ სემანტიკურად, როგორც ჩანს, უეჭველი კავშირი უნდა ჰქონოდა.

ს. ბადას აზრით, სახელწოდება შედგება ორი მეგრული სიტყვისაგან ვაშ და ხაია. პირველი მათგანი ქართულად იქნება “არ ახსოვს,” ხაია არის ქვეყნის სახელწოდება და აღნიშნავს “ყვავილ იას მხარეს.” ამავე დროს ბანანურ ენაზე მოლაპარაკე ღაზ-მეგრელების ღვთაება ენქის (ეა) მესამე სახელწოდებაც არის. მისივე აზრით, ქვეყანა ხაია ხეთების შემდგომ ასურულ წყაროებში მოიხსენებულია დაიანად,⁵ რასაც არც ჩვენ გამოვრიცხავთ.⁶

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 8, გვ. 1455; ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 473.

² იე. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 428.

³ ნ. ბერძენიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 454.

⁴ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 173, შენ. 40.

⁵ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 300-301.

⁶ ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ჩვენი მონოგრაფია: დაიან-დიოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის), ბათ., 2006.

ჩვენ კი გვგონია, რომ ტოპონიმის პირველ ნაწილს ვაშ
კავშირი უნდა ჰქონდეს ქართულ გეარ-სახელებში მრავალ-
ჯერ აღნიშნულ ვაშ-თან, კერძოდ ვაშალომიძე, ვაშაყმაძე,
ვაშაძე, ვაშანიძე, ვაშაკიძე, ვაშაბერიძე და სხვა.¹ გვაქვს
საკუთარი სახელი ვაშა-ც. რა თქმა უნდა თავდაპირველად
ვაშა იყო ღვთაების სახელი, ხოლო შემდეგ იგი ადამიანის
საკუთარ სახელად იქცა, ბოლოს კი გეარიც გაფორმდა.
ხოლო, რაც შეეხება ხაია-ს, იგი სავალდებულო არაა, რომ
ქვეყანა ქართველურ ქვეყანას ხაია-ხაიასას აღნიშნავდეს,
მაგრამ სემანტიკური კავშირი მათ შორის აუცილებლად
არსებობს. სამეგრელოს ტერიტორიაზე ხშირია ხაია სა-
ხელთან დაკავშირებული ტოპონიმები: ბიგვაშ ოხაიე (ს.
თიქორი), ხაიოში (დიდი ნეძი), ხაიონა, ხაია, ხაიაშწყარი
(ერგეთა) და ა.შ.² შეიძლება ხაია ერთი სიტყვაც კი არ
იყოს, არამედ ხა-ია, ხა (ხი-ქი) როგორც ვიცით, მეგრულში
ხალხს, ქვეყანას აღნიშნავს.³ ხოლო ია ჩვეულებრივი მეგ-
რული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს როგორც სახელ-
გვარებს, ისე ტოპონიმებს. აქედან გამომდინარე ვაშხაიას
სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას, როგორც ღვთაება
ვაშას კუთვნილი (ან სახელის) ხალხი, ქვეყანა, ან ვაშას
თაყვანისმცემელი ხალხი.

გვაქვს მეორე ვარიანტიც: ვაშხა-აშხა, ქაშქური ტოპონი-
მის აშხარფაია და ადამიანის საკუთარი სახელის აშხაფა-
ლას მსგავსად, ვაშხაიას სახელში ღვთაების სახელი აშხა-
აშხარი იმალებოდეს. აშხარა ხეთას ტომებს ჰქონდათ
ღვთაების სახით.⁴

¹ ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 675.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 66, 127, 141 და სხვა.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., III, გვ. 123, 551.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. I, გვ. 142.

მსგავსი ადამიანის საკუთარი სახელი ქაშქების მცხოვრებთა შორის ხშირია, კერძოდ თითია (თითა, დათა), დათიში, დადა (დათა), თუთუ, დადუ, თათილი და ა. შ.

საქართველოში მრავალჯერ გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად დათა-დათილი და მისი ნაირსახეობანი: სვანურ წერილობით ძეგლებში-დადაუ, დადაში, დადაშილ, დადაშ, დადვანი, დადი; გვარები-დადიანი, დადილიანი, დადისდილი, დადისშვილი, დადისძე, დადიშკელიანი და სხვა.¹ თანამედროვე საქართველოში ძალზედ გავრცელებულია: დადა, დადაშ, დათა, დათალო, დათი, დათან, დათეშ, დათია, დათიელა, დათილი, დათინა, დათუ, დათულია, დოდილი და მრავალი სხვა.² საქართველოში გავრცელებულია აგრეთვე აღნიშნული საკუთარი სახელებიდან ნაწარმოები გვარები: დადაძე, დადეშელი, დადეშკელიანი, დადიანი, დათუნაშვილი, დათაშვილი, დათიბერიძე, დათულიშვილი, დათუნაიძე და ა.შ.³

რა სემანტიკის მატარებელია სიტყვა დათილი?

ადამიანის საკუთარი სახელი დადილი, დათილი სვანურ ენაში ნიშნავს ლამაზს, მშვენიერს.⁴ ასეთივე შინაარსის სახელებიდან საქართველოში გავრცელებულია – ლამაზა, ლამაზო, მშვენიერი, მშვენება და ა.შ. ამავე სახელს შეიძლება მოეძებნოს ახსნა სხვა ქართველურ ენაშიც. მეგრულში დადღალ-ჯაჯღანს, დადულია-პატარა ქათამს, ვარიას

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 502-503.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 853-854.

³ იქვე, გვ. 663 და შემდეგი.

⁴ ე. თოფური, შ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 189.

პქევია.¹ დათა ხეთურ სამყაროში ღვთაების სახელიცაა. ასე, რომ ქაშქურ სამყაროში ადამიანის საკუთარ სახელად მიღებული დათილი, დადილუ ქართველური წარმომავლობისაა და უძველესი დროიდან მოყოლებული არაერთ ქართველ ადამიანს რქმევია.

მკვლევართა შეხედულებით, აღნიშნული სახელი შედგება ორი მეგრული სიტყვისაგან – დადი და ლუ. დადი ნიშნავს ბებიას, ლუ ქართულად იქნება ვარდება. აქ ლუ-ს სხვა მნიშვნელობაც შეიძლება ჰქონდეს: დადი შემკულია ღვთის ნაბოძები მადლით. სიტყვა ლუ ამ შემთხვევაში აღნიშნავს დადის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას.²

თ ა თ ა შ თ უ რ ი ა

მკვლევართა აზრით, სახელი შედგება თათა, შ, თურ და ია ელემენტებისაგან. სიტყვა თათა არის ადამიანის საკუთარი სახელი, ბგერა შ ლაზ-მეგრულად კუთვნილების აღმნიშვნელი სუფიქსია და გვეუბნება ეკუთვნის თათასო. სიტყვა თურ არის გვარი, ხოლო ია მეგრულში გვარ-სახელების სუფიქსია. ამრიგად, მივიღებთ: “თათას გვარისა არისო.”³

მინდა აღვნიშნო, რომ ადამიანის საკუთარ სახელად თათა (თათაშ, თუთაშ, თათარ, თათა, თათე, თათია) და მათგან ნაწარმოები გვარები თათარაძე (თათარაშვილი, თათიშვილი, თათიკაშვილი და ა.შ.) ძველი დროიდან მოყოლებუ-

¹ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრ., I, გვ. 426.

² ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 304.

³ ს. ბადა. დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

ლი, დღემდე ფართოდაა გავრცელებული საქართველოში.¹ მეორე ტოპონიმი თურია დამოუკიდებლად განაგრძნობს არსებობას საქართველოში. არის საკუთარი სახელი თურია და გვარი თურია, აგრეთვე თურინავა, თურმანი, თურმანიძე, თურმაგიანი, ტურავა, თურავა, ბაღათურია, ბაღვათურ, თურმანაშვილი და სხვა.

თათაშთურია შეიძლება ნიშნავდეს თათაშთურია, მისი ორივე ნაწილი, თითოეული სახელს აღნიშნავს ან თათას მოგვარეს, სისხლით ნათესავს.

ქ ა თ ხ ა ი დ უ ვ ა

ქათხაიდუვა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ოლქის – ტიბიას ქალაქი იყო. ტოპონიმი აიხსნება იმგვარადვე, როგორც ქათხარია. მათ შორის სხვაობა არის ის, რომ, თუ ტოპონიმ გათხარიას დაბოლოება არის მეგრული სიტყვა რია, რომელიც ქართულად ნიშნავს უწყესრიგო მოძრაობას, ქათხაიდუვა მთავრდება მეგრული სიტყვით-დუვა, რომელიც ქართულად იქნება – იყო. მივიღებთ შემდეგ სახის შინაარსს: “თხის რქიანი – იყო.” ეს სიტყვა დღესაც მიღებული გამოთქმაა სამეგრელოში.²

სახელწოდების პირველი ნაწილი შეიძლება იყოს იმგვარად ნაწარმოები, როგორიცაა თანამედროვე მეგრული გვარი კართხია. ამ უკანასკნელში რ ბგერა შეიძლება გვიანდელი შეზრდილი იყოს, კათხია-კართხია ხომ ერთი და იგივეა და სრულებით დასაშვებია, რომ ისინი ადამია-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510; ი. ახუაშვილი. დასახ. ნაშრ., II, გვ. 683, 844.

² ს. ბაღა. დასახ. ნაშრ., გვ. 301-302.

ნის საკუთარი სახელები იყოს, იმ განსხვავებით, რომ პირველ მათგანში ია სუფიქსი გვარის აღმნიშვნელია. რაც შეეხება დაბოლოება ვა (უვ-ა) იგი მეგრულ გვარებს აწარმოებს ძველი დროიდან მოყოლებული (შეადარეთ: ქართავა, ქარცავა, ხაფავა, ხურცილავა და სხვა).

აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოს წერილობით ძეგლებში გვხვდება პირ-სახელი დიუა.¹

სიმეთიდი (ციმეთიდი)

სიმეთილი ადამიანის საკუთარი სახელია. შეიძლება იგი მომდინარეობდეს მეგრული სიტყვიდან სიმა II სიმაფა, რაც სმენას, გაგონებას, გაერცელებას ნიშნავს.² თუმცა არაა გამორიცხული, იგი დაუკავშირდეს მეგრულ მარწყეს (ციმუა), ან ცვენას, დაცემას (ციმა).³

საქართველოში გავრცელებულ გვარებს შორის საკვლევ სახელწოდებასთან ყველაზე ახლოს დგას ქართული გვარი ციმუთალი,⁴ ციმუთავა, ციმუა და სოფლის სახელი ძიმიტი.

¹ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 314.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 597.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 349.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 479.

ს უ ნ ა ი დ ი

აღნიშნული ადამიანის საკუთარი სახელის სემანტიკა, ჩვენი აზრით, უნდა უკავშირდებოდეს სვანურ სუინას (ნათ-ლია)¹ ან მეგრულ სიტყვებს: სუნელ (სულელი)² ან ცუნა-ცუნაფა-ს (დაცობა, ჩამოცმა).³

წერილობითი წყაროებიდან და ეთნოგრაფიული ჩანაწე-რებიდან ჩანს, რომ მსგავსი სახელები ყოფილა საქართვე-ლოში გავრცელებული: სინელი, სომაილი, სუმაილი, შუნაი, სულა (სულა-კაური).⁴

საუსიდი (შაუშიდი)

ეს ადამიანის საკუთარი სახელიც სვანური საუ – მარ-ხილს ან შაუა – სასარგებლოს, მარგებელს შეიძლება დაუკავშირდეს.⁵

საქართველოში გავრცელებული სახელებიდან ახლოს დგას შაუში, სიოაში, საულოხი, სესილია, შავშელი, ცეცი-ლია, სოსელია. ამ სახელთან ყველაზე ახლოს დგას ტბე-თის სულთა მატრიანეში მოხსენიებული სახელ-გვარი შაუს-ყურიძე. აქედან, უეჭველია, რომ შაუს-ი ადამიანის სახელია, ხოლო ყურიძე გვარი. ძეგლში მოხსენიებულ სახელს შუეს-ის თუ ილ ქართული მაწარმოებლით გაეაფორმებთ, რო-

¹ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 712.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 617.

³ იქვე, III, გვ. 357.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 542, 543; ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 91.

⁵ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 700, 818.

გორც სხვა ქართულ სახელებშია (გაგილა, ბაბილა, დუდილა, დათილი) მივიღებთ შაუსილი, სწორედ იმ ფორმას, რაც ხეთურ წყაროებშია დადასტურებული. მცირეაზიულ სამყაროდან იმავე პერიოდში ცნობილია, შაუშკა-ციტი (მონა ქალი) სახელის პირველი ნაწილი შედგება ორი ელემენტისაგან: შაუ-შკა (ე. ი. შაუ-ს შვილი), მეგრულში შკა-შკუა=შვილს, ხოლო რაც შეეხება შუა-ს შაო-ს (შავი?) იგივეა, რაც საკვლევ სახელში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა შაუ-სილი.

თ ი მ ი თ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი თიმითი ფონეტიკურად ახლოს დგას გურიის სოფლის სახელთან ძიმითი, თუმცა რა სემანტიკა უდევს საფუძვლად, ამ ეტაპზე ჩემთვის გაურკვეველია. იგი აგებულია ასევე ქართულ თინა, თამთას-სა და თინათინ-ს მიაგავს. ქაშქური სახელებიდან საკვლევ ტერმინთან ახლოს დგას თიმია, თემია და თემეთი, მათ შორის სხვაობა ით (ეთ) და ია სუფიქსებშია.

აღნიშნულ სახელებში ფუძე თიმ-თემ უნდა იყოს და შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ იგი უკავშირდებოდეს ქართულ ისტორიულ გეოგრაფიულ ცნებას თემ-ი. თემი აღნიშნავს ქვეყნის ნაწილს, მხარეს, კუთხეს, სოფელთა კრებულს. წინარე ისტორიულ ხანაში ძირითადი სოციალური ჯგუფი, რომელიც კოლექტიურად ფლობდა საწარმოო საშუალებებს, ძველ საქართველოში განსაკუთრებით მთიანეთში, ერთი გეარის მოსახლეობა.¹ ზუგდიდის რაიონის

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

ტოპონიმიკაში ხშირია თემ ფუძიანი სახელით გაფორმებული, კერძოდ: თემევაშ ცხიმური (რცხილა) სოფელ ჭაქვინჯში, თემრაზიშ ნადიხე, სოფელ ტყაიაში, თემრაზიშ სუკი (ფერდობი), თემრაზიშ მეხური და ა.შ.¹

ფ ა ღ ლ უ

ანთროპონიმი შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური სიტყვიდან ფალდა, რაც თმაგაჩეილს, ბანჯგელიანს შეეფარდება.²

ძველ საქართველოში გავრცელებული იყო ბალ-ფალ ფუძიანი სახელები და გვარები: ბალთა, ფალგოზი, ფალგარიანი, ფალგოზისძე, ფალიანი.³

ქ ა ნ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი ქანუ შეიძლება დაეუკავშიროთ სვანურ სიტყვას ქან (კანაფს).⁴ თუმცა არაა გამორიცხული, იგი დაკავშირებული იყოს ქვეყნის აღმნიშვნელ მეგრულ სიტყვასთან ქანა.⁵

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 321, 346, 354 და სხვა.

² ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 749.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546.

⁴ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 777.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 125.

ძველ საქართველოში გაერკელებული იყო მსგავსი წარმოების სახელ-გეარები: ქონქი, ქონჩალაძე, ხანი, ქანუ, ხანი, ქანცხელიანი, ხანსარი და სხვა.¹

ქ ა ს უ

ეს სახელიც შეიძლება უკავშირდებოდეს სვანურ სიტყვას ღაზუ (ბზიკი)² ან მეგრულ სიტყვას ქასლა (ტიკჭორას).³

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებულია ადამიანის საკუთარი სახელები: ქაზუ, ქასიანი, ქაუზა, ყაზი, ხასი, ქასილა და ა.შ.⁴ თუშეთში დასტურდება ქასივაძე, ქასილაძე, ქაჩუ, ქაციკო,⁵ მაგრამ, მაინც ხეთური ქასუ-ს შესაბამისი ქართული სახელი ქაცო-ქაჩოა. თუშეთის შემოსაზღვრულ ერთ-ერთ მთას ქაჩუ ეწოდება.⁶ ხეთურში ქაჩუ-ქაცუდ ან ქასუდ გადაიცემოდა.

ფ ი ფ უ რ უ ვ ა

ამ ანთროპონიმის სახელწოდება შეიძლება დაკავშირებული იქნას სვანურ-ფიფუ-სთან (თოვლის ფთილა),⁷ ან მეგ-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549; ტბეთის სულთა მატეანე, გვ. 157.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 793.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 129.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549, 559.

⁵ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 9, 172.

⁶ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 9, 41.

⁷ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

რულ ფიჩორუა-სთან (ფართო, ფართოდ დაყრა)¹ ფიჩორუა-ფიჩორი ასე ეწოდება გურიის ტერიტორიაზე გამდინარე მდინარეს, რომელიც, როგორც ჩანს, ამავე მეგრულ სიტყვა-სთანაა კავშირში და სემანტიკურად “ფართოს” ნიშნავს. ფიჩორი არის ასევე სოფლის სახელწოდება (გალის რაიონი).

ადამიანის საკუთარი სახელი ფიფურუა ახლოს დგას იმავე ხეთური წყაროების ქაშქურ ტოპონიმთან ქიფურუა-სთან. ქაფურუა პქვია მცენარე სუსამბარს.² სამეგრელოში გავრცელებულია პირსახელი ფუფა, ფიფი, ფიფა და უნდა იყოს ფიფუც.

ქ უ რ ი ა ღ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი ქურიალი შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ სიტყვებს ქურილ (გრდემლი) ან ქორ-ს (სახლი, ოჯახი).³

მეგრულ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომელთაც შეიძლება კავშირი პქონდეს ანთროპონიმთან-ქურიალი: ქურ= 1 კავის ნაწილი, 2 ქუსლი.⁴ ქართულ ენაში წაბლის-ფერ ცხენს პქვია ქურანი.⁵

შემერულად (უძველესი ქართველური სამყარო) ქური მთას ნიშნავდა. იქაური კოსმოლოგიის მიხედვით, ქური

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 542.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 563.

³ ე. თოფური, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 784, 787.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 158.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 458.

დედამიწის ქერქსა და პირველქმნილ ოკეანეს შორის მოქცეულ სივრცეს ერქვა.¹

ქუნაღი

ადამიანის საკუთარი სახელი ქუნალი შეიძლება უკავშირდებოდეს სვანურ სიტყვებს: ქუნ (სული), ღუნ (ხბო)² ან მეგრულ ქუნა-ს, რაც [და]ხურვას, ჩაცმას ნიშნავს.³ ქართლის მთიანეთში გაერცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი ხუნა და გვარი ქუნაისძე.⁴ რაც იგივეა ქუნალი, ალსუფიქსით გაფორმებული.

ხათიფთა

ხათიფთა ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი იყოფა ორ ნაწილად ხათი და ფთა.

ხათი სატომო სახელია. გვაქვს საკუთარი სახელი ხათი, ხათა, ხატა, ხატი. ისინი იყვნენ პროტოქართველები. ფრთა ქართულ ენაში ფთა-ფრთა პქევია ფრინველის საფრენი ორგანოს გაშლილ ფრთებს.⁵ სახელწოდებაში გამოყოფილი პირველი კომპონენტი ხათი იდენტურია ადამიანის საკუთარ სახელში, ხათეფაში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა და

¹ ს. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან, თბ., 1988, გვ. 191.

² ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 789, 797.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 157.

⁴ რ. თოფჩიშვილი. ქართული გეარსახელების ისტორიიდან, წ. I, თბ., 2003, გვ. 109-110.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 448.

ფიახათახილში არსებული ერთ-ერთი ელემენტისა ხათ-
ხათა-სი. ხათიფთას შეიძლება სხვანაირი ინტერპრეტაციაც
მიეცეთ: ხათი (სატომო სახელი)+ფ (დინასტია)+ თა (ქარ-
თული სუფიქსი).

ქ ა ს ქ ა ი დ ი

ქასქაილი ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი მომდინა-
რეობს სატომო სახელ ქაშქადან. ქასქა იგივე ქაშქა ძირია,
ხოლო ილ-ი სუფიქსი. ილ-ი მოგვიანო და თანამედროვე
ქართული სუფიქსის ელ-ულ-ალ-ილ-ის იდენტურია და აღ-
ნიშნავს კუთვნილებას, წარმომავლობას. იგი აწარმოებს
როგორც ქართულ გვარებსა და სახელებს, ისე ტოპონიმებ-
საც, მაგალითად: არდაშელი, ხიდაშელი, ბიბილა, გიგილი,
დადაშილი, დადიშილი, დედილი, დედელი, დუდაილა, დუ-
დილი, თანადილი, ენისელი და სხვა მრავალი.¹

თ ა თ ი დ ი

თავისი წარმომავლობით ადამიანის საკუთარი სახელი
თათილი ქართველურია. ეს სახელი და მისგან ნაწარმოები
გვარები საქართველოში დღესაც ფართოდაა გავრცელე-
ბული. თათილში გამოიყოფა ფუძე თათ, ილ კი, როგორც
აღინიშნა, ქართული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებდა
უძველესი ხანიდან დღემდე ქართულ სახელ-გვარებსა და

¹ სენაეთის წერილობითი ძეგლები, II; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-
სახელები, II.

გეოგრაფიულ სახელწოდებებს. თათ ფუძის დაკავშირება შეიძლება ქართულ სიტყვებთან: თათ-ხელით ნაქსოვი ფეხსაცმელი, თათ-წინდის ნაწილი წვივიდან მუხლამდე, თათ (თათნ) კაცის ტალავარია, თათაულ-თხრილი, ღელე და სხვა.¹

საქართველოს ძველ წერილობით ძეგლებში გავრცელებულია ადამიანის საკუთარი სახელი თათი და მისი ნაირსახეობანი: თათა, თათარი, თათარსაუ, თათარყანი, თათაული, თაფე, თათია, თამთა და სხვა მრავალი.² ღღეს გვხვდება: თათი, თათუა, თათილი, თათული, თამთა, ტატო, ტატუ, თადელიშვილი, თათარაიძე, თათარაშვილი, თათიშვილი და ა.შ.³

თათილის მსგავსი სახელები სხვაც გვხვდება იმავე ქაშქურ სამყაროში, თათი (შქა), დადილუ, დადუ, დათილი და ა.შ.

ც ი ზ ი დ ი

ამ ადამიანის საკუთარი სახელის სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას ქართული ენის გამოყენებით. ციბალა-უქონელი, ამპარტავენი კაცის მეტსახელია, ციბია-უსახლკარო, ღარიბლატაკს აღნიშნავს.⁴

სვანურ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლისგანაც დასაშვებად მიგვაჩნია აღნიშნული ანთროპონიმის

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 242.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684, 617.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 674.

წარმომავლობა, მაგ. ჩიბ (მაღალი ღობე, გალავანი).¹ ანთროპონიმის წარმომავლობა შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის საშუალებითაც. ამ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად ცი (ცია) და ფილი (ფილუ). ფილი (ფილა) ადამიანის საკუთარი სახელია, ხოლო ცია-პატარას სინონიმი. ტერმინის სემანტიკა იქნება პატარა ფილი ანუ პაწია ფილი.

თ ა ფ ა ფ ა ხ ს უ ვ ა

ქაშქურ ტოპონიმებში თაფა (თუ თაფაფა) ელემენტირანი ტოპონიმები სხვაც გვხვდება, კერძოდ: თაფასავა, თაფაფანუეა, თაფალუეა, თახფასარა, თაფურანიფი. მეორე კომპონენტი ხსუვა (თუ სუვა) წააგავს ტოპონიმ თაფასავა-ში არსებულ ბოლოკიდურ საეას.

ქართულ ენაში თაფ-ტაფობი ადგილია, ე.ი. ეაკე ადგილები ტყეში, თაფთაფანა-ჩხუბი, აურზაურია, ტაფ-ჩაღრმავებული ადგილია, ტაფა-ყურძნის საწნეხი ადგილია და ა.შ.²

თავად ტოპონიმის ფონეტიკური აგებულება ისეთ შთაბეჭდილებას პოვებს, რომ, იგი ადამიანის ორმაგი სახელისაგან უნდა შედგებოდეს თაფა და ფახსუ ან ტაფაფა და ხსუვა. თაფა ელემენტი ზუგდიდის რაიონის სოფელ განარჯიის მუხურში დასტურდება წყალშესართავის (აკართაფუ) სახით. სეანეთის წერილობით ძეგლებშიც დასტურდება თაფა, თაბა, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელები. მეორე ელემენტი ფახ იგივეა, რაც ხეთურ სამყაროში ცნო-

¹ ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. სეანური ლექსიკონი, გვ. 837.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 244, 508.

ბილი კარტა-ფახ-ას¹ მეორე ნაწილი. მეგრულში ბახა (ფახა) ადამიანის საკუთარი სახელია.²

თ ა ფ ა ფ ა ნ უ ვ ა

ქაშქების ტერიტორიაზე განლაგებულ ტოპონიმებს შორის ხშირია თაფა (ფა) ელემენტირი სახელწოდებები, კერძოდ: თაფაფასხუვა, თაფურანიფი, თაფასავა, თახფასარა, თაფასფა და სხვა.

თაფაფანუვა შეიძლება შედგება ადამიანის ორი საკუთარი სახელისაგან თაფა (ან თაფაფა) და ფანუვა (ან ნუვა). ვა, როგორც ცნობილია, მეგრული სახელებისა და გვარების მაწარმოებელია. საერთოდ ტოპონიმის სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს თაფთაფანა-სგან, რომელიც ალია-ქოთს, აურსაურს ნიშნავს. ტაფ-ჩადრმავეებული ადგილია, თაფ-ტაფობი-ვაკე ადგილი ტყეში.³ თაფა, როგორც, ზემოთ აღინიშნა, საკუთარი სახელია.

ქ ა თ ი თ ი მ უ ვ ა

ტოპონიმში, როგორც ჩანს, უნდა გამოიყოს ქათითი და მუვა. ეს უკანასკნელი სხვა სახელწოდებებშიც გამოიყოფა, კერძოდ: ქასქამუვა, ციმუმუვა, ფიდუმუვა, ფისდუმუვა და ა.შ. ხეოურ ტექსტებში მუვა და მუვასა ადამიანის საკუთარ

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 126, 127.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 225.

³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 244, 245.

სახელებად დასტურდებიან.¹ სემანტიკის მხრივ იგი ქართულია, მუეა ქობულეთურ დიალექტში ნიშნავს მოდის. ძველ ენებში ო-ს არარსებობით მას უ-თი ცვლიდნენ. თუმცა ქართველურ ენებში ო-სა და უ-ს მონაცვლეობა გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია. ასეთ შემთხვევაში მუეა, მოვას გამოხატულება უნდა იყოს. მოვი – საპერანგე აბრეშუმის ქსოვილია. მოვა – აღნიშნავს იქიდან აქეთ გადმოსვლას, გადმონაცვლებას.² მუეა მცირეაზიული ღეთაების სახელიც იყო და შეესაბამებოდა ძალას, სულს.³ რაც შეეხება პირველ კომპონენტს ქათი(თი) შეიძლება იგივე ხათის დიალექტური სახესხვაობა იყოს. მცირეაზიულ სამყაროში ქათითი ქალღეთაების სახელია. თავად ქაშქური ტოპონიმები ასეთ ელემენტს შეიცავენ და ეს გასაკვირიც არაა, რადგან ხათები მათ მეზობლად მოსახლეობდნენ ან იქნებ თავად იყვნენ მათი შთამომავლები. ხათ-ქათ ძირიანი ტოპონიმებია: ქათალადუვა, ქათხარია, ქათხაიდუვა, ხათიფთა, ხათენცუვა და ა.შ. ხშირ შემთხვევაში ქათ-ხათ ძირიანი ტოპონიმები ხეთების ტომს კი არა, არამედ ადამიანის საკუთარი სახელს გამოხატავს. ხათ-ქათ ძირიანი ქართული გეარ-სახელებია: ქათვანი, ხათუთა, ხათუთელა, ქიტა, ქეთო, ხატია. ხატული, ხატიძე, ხატიოძე და ა.შ.⁴

ხათ-ქათ ძირიანი ტოპონიმები დღესაც მრავლად გვხვდება საქართველოში. ხათ-ქათ-ხეთ-ქეთ სიტყვებიც ქარ-

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 667.

³ Гр. Капанцян. историко-лингвистические работы... с. 74-75.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II; ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II.

თული ენის ლექსიკური კუთვნილებაა. მაგალითად: ქათანა-საგანგებოდ გამომგებარი დარაია, ხათა-არყის გამოსახადი.¹

ასდუხერა (აშდუხერა)

ამ ტოპონიმის სახელი შეიძლება აიხსნას სვანური ენის გამოყენებით. სახელწოდება შეიძლება დაიყოს ორ ნაწილად აშდ და უხერა. პირველი ნაწილი ახლოს დგას – აშდ = ერთი, აშდ = რამდენიმე; აშდ-ფუძით სვანურში 20-ზე მეტი სიტყვა მოიპოვება. მეორე ნაწილი უხერა შეიძლება დაკავშირებულ იქნას უოხარ (ოხოლი), უხუირი (დაუნგრე-ეელი),² იმ შემთხვევაში თუკი სახელწოდება წარმოშობილია ერთი სიტყვისაგან, მაშინ იგი შეიძლება დაკავშირებულ იქნას იმავე ენებში არსებულ სიტყვებთან-აშდხუი (მარხაეს), აშთხრი-აშთხარ, რაც ნიშნავს თხრას.³

ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება ვიღაც მონა ქალი სახელად ასდუ [] თუ აშთუ [].⁴ ამ პირსახელის პირველი ნაწილი აშდუ იდენტურია საკვლეე ტერმინში გამოყოფილი პირველი ნაწილისა.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 7, გვ. 241-242; ტ.8, გვ. 1316.

² ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ 738, 747.

³ იქვე, გვ. 77.

⁴ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 132.

ტოპონიმის სახელი შეიძლება წარმომდგარიყოს სვანური სიტყვისაგან ანკრ (ეჭვი)¹ ან მეგრული ანგარია (შესახელობა, სახე, ფორმა), ანგარო (ეზოს მწვანე შემოგარენი), ანგურა (აგური, ქვის დიდი კეცი).²

შესაძლებელია, სახელი შედგებოდეს ადამიანის საკუთარი და დინასტიური სახელებისაგან ანქუ (ენქი) და რუვა. თუმცა გამორიცხული არაა, რომ იგი დაიყოს შემდეგნაირად: ან-ქურუვა. ან-ი (ზეცა) და მეგრული გვარი ქურუვა (ყურუვა). მეგრული გვარი ქურია ია სუფიქსითაა წარმოებული, პირსახელია ქური-ქურუ. ამავე ძირზეა აგებული ქართული გვარი ქურ-ხ-ულ-ი-ც.

ე რ ხ ი თ ა

აღნიშნული ტოპონიმის წარმომავლობა ქართული ენის მონაცემებით შეიძლება მარტივად აიხსნას და ნიშნავდეს: ერ (ერი, ხალხი, ჯარი) და ხითა (ხათი, ხეთი). სახელწოდების შინაარსი შეიძლება იყოს-ხათის ერის დასახლება. მით უმეტეს, რომ მცირე აზიის ცენტრალური ადგილებიდან ქართველური ტომი ხათი გამოძევებულ იქნა მის განაპირა მხარეებში, როგორც ფიქრობენ ქაშქები შეიძლება ყოფილიყვნენ ხათების შთამომავლები. ეს ტოპონიმი ხომ წარმოშობილია ქაშქების განსახლების არეალში, შეიძლება ლტოლვილი ხათების მიერ. ძველადმოსავლურ პერიოდში, უძველესი ქართული სიტყვისაგან “ერი” არაერთი ტოპონი-

¹ იქვე, გვ. 52.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 186-187.

მის (ქალაქის თუ ქვეყნის) სახელწოდება წარმომდგარა: ერევანი, ერიკუახი, ერიახი, ერიანი, ერიდიანი, ერუხი და სხვა. ხი-შეიძლება ქართველური კუთვნილებით სუფიქსის ფუნქციას ასრულებდეს, თა-კი ქართული ტოპონიმების მაწარმოებელია. ასეთ შემთხვევაში ტერმინი ერ-ხი-თა განიმარტება, როგორც “ერის, ხალხის ქვეყანა”, როგორც ერევანი ქართველური წარმოშობის ტოპონიმი ერ-ევანი II ებანი (შეადარეთ ურარტული ერ-ებუნი) ნიშნავს “ერის ხალხის დასახლებას, უბანს”. უბანი II ებანი II ობანი II ბანი II ეანი ხომ ქართველურ ენებში უბანს, ადგილს, მხარეს აღნიშნავს.

ურარტულ წყაროებში მოიხსენიება ქვეყანა არხი და ქვეყანა არხუ. პირველი მათგანი მდებარეობდა ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო მეორე ურმიისპირეთში. პირველი მათგანი ერხითას სიახლოვეს მდებარეობდა.¹ მათ შორის სხვაობა მხოლოდ თა სუფიქსია, რომელიც თავისი წარმომავლობით ალბათ ქართველურ სუფიქს თა-ს იდენტურია, მაგალითად: აბუქეთა, მცხეთა, მაწყვალთა, აფხაზეთი და მრავალი სხვა.

რაც შეეხება თავიანთი ხმოვნებში განსხვავებას (გვაქვს ერთ შემთხვევაში ე, ხოლო მეორეში ა), აქაც დაბრკოლება არ არსებობს, მაგალითისათვის შეადარეთ: მდინარე არაქსის სახელები – არეზი-ერასხი-არაქსი. არხი ძველქართულში საზღვარს ნიშნავდა. არხი ე.ი. თხრილით შემოსაზღვრული ტერიტორია. არხა-ირხა საზღვარია,² თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სვანურ ენას მოეპოვება მსგავსი სიტყვა ხ-ერხი, რაც ნიშნავს ეხეთქება,

¹ Н.В. Арутюнян. Биайнили (Урарту), с. 169-172, 219-221.

² Дж. Маккуин. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с. 170.

ეხლება¹ (შეადარეთ ხ-ერხი II ჰ-ერხი, ერხი, ერხი-თა). და ბოლოს, მინდა შემოგთავაზოთ ტერმინის სხვანაირი ახსნაც. სამეგრელოში ერა საკმაოდ გავრცელებული ადამიანის (კაციის) საკუთარი სახელია. გეაქვს ტოპონიმები და პიდრონიმები ერაშ ნაწისქვილ, ერაწყარი და ა.შ.² მეორე კომპონენტი ხითა შეიძლება დაუკავშირდეს მეგრულ პირსახელს-ხითა (ხიტა). აქედანაა მეგრული გვარი თუ სახელი ხიტუა. ერხი ვერხვია, ერხითა-სავერხვე, სადაც გავრცელებულია ვერხვი. თა ჩვეულებრივი ქართული სუფიქსია.

კასულა (კაშულა)

კასულა მდებარეობდა ფალას ქვეყნის მეზობლად, აღმოსავლეთ პონტოს მთებში.³ ტერმინი კასულა შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის მონაცემების გამოყენებით. კასილ-კასუა ნიშნავს და-ტენა, და-ტენილი.⁴

ქართულ ენაშიც მოიპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებიც შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვთქვათ ვარაუდი საკვლევ ტერმინთან დაკავშირებისა, მაგალითად: კაცური (ადამიანური, მამაკაცური),⁵ კოსალა (მელელვია) და ა.შ.

ქართული სახელ-გვარებია: კასიანი, კასანა, კასაბილაი, ყასელაძე, კაშია, კასატიანი, ქასილაძე, ქასივაძე.

¹ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 217.

² კ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 111, 393.

³ В. Хачатрян. Восточные провинции хетской империи, Ер., 1971, с.71.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 111.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 261.

ხათურ-ხეთურ სამყაროში დასახლებული პუნქტების სიაში არის კასაია, რომელშიც იყო მომღერალი.¹ ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება აგრეთვე ქალაქი ქასანა.²

ისტადუპა (იშთაღუფა)

ქვეყნის სახელი ისტალუპა (იშთაღუფა) შეიძლება წარმომდგარი იყოს მეგრული სიტყვა-ისტაფულა-დან, რაც უარს ნიშნავს.³ წინააღმდეგ შემთხვევაში ტერმინი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად იშთა და ლუპა. პირველი ნაწილი უნდა იყოს ღვთაების, ამ შემთხვევაში ადამიანის საკუთარი სახელი, იშთაია-ხეთურ-მცირეაზიული ღვთაების სახელია⁴ ან იმავე სამყაროში მზის ღვთაების სახელი იშთანუ⁵. რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს ლუპა (ლუბა?) ესეც მეორე დამოუკიდებელი სახელი იყო, როგორიც ღიუბა, ლუბა.

სახელწოდების ისტალუპა-ს წარმომავლობის ახსნის გეაქეს სხვა ვარიანტებიც. როგორც, ზემოთ აღინიშნა, მცირეაზიული ღვთაების სახელი იშთანუ იგივე უნდა იყოს, რაც ისტალუ(პა). როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში ნ და ლ ერთმანეთს ენაცვლებიან. აქედან გამომდინარე ისტალუ (პა)-ში ისტალუ ან იგივე იშთანუ ფუძედ უნდა გაეიაზროთ. ასეთ შემთხვევაში ბოლოკიდური პა-ფა-ს ან ბა-ს შესატყვისი უნდა იყოს. ფა სვანურ და მეგრულ ენაში დინასტიას, ჯილაგს, მოდგმას აღნიშნავს, ხოლო ბა -

¹ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 123.

² ძახიკ, გვ. 170.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 92.

⁴ ძახიკ, გვ. 231.

⁵ იქვე, გვ. 232.

ბაბას, მამას. აქედან გამომდინარე ტერმინის შინაარსი იქნება მზის ღვთაების იშთანუს მოდგმა, დინასტია თუ იშთანუს შვილები. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სვანურ ენაში იშღუ-წიხლია.

მაშასადამე, ტერმინი იშთაღუპა ქართველური ენებიდან გამომდინარე უნდა აღნიშნავდეს, რომ ქალაქი და შესაბამისად ოლქის სახელი წარმომდგარი უნდა იყოს ღვთაების იშთაია ან იშთანუს სახელისაგან.

გ ა ზ უ ზ უ ვ ა

ამ ქვეყნის სახელის სემანტიკა შეიძლება გაგებულ იქნას ქართველური ენების გამოყენებით. ტერმინი უნდა უკავშირდებოდეს სვანურ გაბუ-ს (ხის კარი), გაბუ (ურქო თხა)¹ ან მეგრულ გაფუ-ს, რაც ქონებას, სურვილს ნიშნავს.²

სახელწოდების შინაარსის გამოცნობის გეაქვს სხვა ვარიანტიც. ამ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს გა და პუპუეა. პირველი ნაწილი შეიძლება ნიშნავდეს გაი-ს. ესაა ქართული ღვთაების სახელი. იგი სამეგრელოში გეხედება, აგრეთვე როგორც პირსახელი (გაი), ისე ქართლში გვარი უთურ-გაი-ძე. სამეგრელოშივეა ტოპონიმები: გაიშ ფერდი, გაიშ წყურგილი და სხვა.³ რაც შეეხება ტერმინის მეორე ნაწილს პუპუეა იგივე უნდა იყოს, რაც მეგრულში გვარი პაპაეა (ქართულია პაპაძე).

¹ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 167, 170.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, I, გვ. 294.

³ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 307.

ც ა კ უ ვ ა ხ ი ნ ა

ტოპონიმის (ქვეყნის) პირველი ნაწილი ტაკუ შეიძლება წარმომდგარი იყოს სვანური თაკუ-დან, რაც თოკს ნიშნავს.¹ სახელწოდება ქართული ოლქის თაკუერის ფუძის მსგავსად არის ნაწარმოები. ქართული სახელიცაა ტაგუ, თაყა, თაკო, ცაკუ. მეორე კომპონენტი ვახინა, ასევე ქართული სახელია. შეადარეთ: ვახო-ვახინა, დათო-დათანი, ვაშა-ვაშანა და ა.შ.

ც ა ხ ა ნ ც ა პ ც ი პ ა

მეგრულში ტახანა ხის მოკლე სასროლ ჯოხს ნიშნავს.² თუმცა იგივე სიტყვა ტერმინში ადამიანის საკუთარ სახელს თახან (შეადარეთ ქართული თარხან-ი) შეიძლება ნიშნავდეს. თუკი მეორე ნაწილი ტაპტიპა ქართულ ტიპტიპს (ტიტინს) შეეფარდება, მაშინ ტერმინის შინაარსი იქნება “ტახანიტიპტიპა,” ე.ი. ტახანი ტიტინა (ტიტყინი – უთავბოლო ლაპარაკი, ყბედობა).³

ქვეყნის სახელის პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს თახაშთურიას, რომელიც ადამიანის ორი საკუთარი ან ღვთაების სახელისაგან შედგება თახაშ და თურია, და, თახანთარიას, რომელიც შედგება ორი სახელისაგან – თახან და თარია. საკვლევი ტერმინის ფუძე ასევე ზუსტი ანალოგიაა კიდევ ერთ-ერთი

¹ ე. თოფურია... გვ. 257.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, 420.

ქაშქური ტოპონიმისა — თახანა, რომელიც უეჭველად “თახანას კუთვნილს” უნდა აღნიშნავდეს.

კ უ მ ე ს მ ა ხ ა

მე მგონია, რომ საკელევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი მათგანი კუმეს იგივე კუმს-ია. იგი ხშირ და მჭიდროდ განლაგებული მარცვლების მქონეს აღნიშნავს, ხოლო მეორე მათგანი მახა, იგივე ენდემური ჯიშის ხორბალია. ტოპონიმის სრული შინაარსი იქნება კუმს(ი)მახა, ანუ ხშირი და მჭიდრო მარცვლების მქონე მახა, თავთავი. შეადარეთ ქართულ ლექსიკონში კუმს, თავთავს.¹

სვანურსა და მეგრულშიც მოგვეპოვება ისეთი სიტყვები, რომლებისგან შეიძლება აგვეო ტერმინის შინაარსი, მაგალითად: კუამ-ოჯახი, კომლი, კუმა-კეამლი, კომლი.²

საქართველოში გვაქვს კუმესა და მახასთან დაკავშირებული ტოპონიმები: კუმისის ტბა, კუმიშა (სათესი), სოფელი მახო, მახარიაშ ღალი, მახარიაშ უბანი, მახაის ფონი, მახას ტბა, მახაროული და სხვა მრავალი.³

გვაქვს საკუთარი სახელებიდან მახა და კუმე ელემენტებიდან წარმოებული გვარები, კერძოდ: მახა-მახაძე, მახარა-მახარია, მახო, მახათაძე, კომახიძე, კომსიძე, ქემსიშვილი და ა.შ.

სხვათა შორის თავად ქაშქურ სამყაროში მახა სახელი ხშირად მეორდება, მაგალითად: მახა-უშა(უჩა), ისქა-მახასა

¹ იქვე. 272

² ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. დასახ. ნაშრ., 352; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 165.

³ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 309; ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის... გვ. 77, 95, 112, 127.

და ა.შ. ურარტულ სამეფაროში კი კუმე ელემენტი, კერძოდ კუმე, უკუმენი, კუმუხი.¹ ჭანეთში, რომელიც საქართველოს ძირძველი ტერიტორიაა და ლაზ-მეგრელები ამჟამადაც მოსახლეობენ, გვაქვს ტოპონიმი-კუმ-ხალა. ორივე ელემენტს პარალელები ეძებნება როგორც ქაშქურ-აბეშლურ სამეფაროში, ისე თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე.

ისხუფითა (იშხუპიცა)

იშხუფითა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ოლქი იყო. მისი ადგილმდებარეობა უცნობია.

ტოპონიმი იშხუპიცა ხეთურ წყაროებში ჩნდება ტარახნას (დარახნა) მარიშტას, კატაფას, ხანხანას, ხატენას, თურმიტას, ფალას, ტუმანასა და სხვა გეოგრაფიული ერთეულების დასახელების გვერდით.² შესაძლებელია ეს ქვეყანა მდებარეობდა ერზინჯანის დაბლობზე. აქ ხალდის დაბლობზე მდებარეობდა ქვეყანა ბალა, ეს იგივე მოგვიანო წყაროების დაიანის ოლქი ბალთუა³ და კარგად ცნობილი ტუმანა-დომანას რაიონებთან ახლოს.

ტოპონიმის სახელწოდება შესაძლებელია მომდინარეობდეს სევანური სიტყვებიდან: იშხეფი (იკერავს), იშხბი (იკერება), იშთხუ (წიხლი), იშხი (იწვის).⁴ თუმცა გამორიცხული არაა სხვა ქაშქური ტოპონიმების მსგავსად საკვლევი ტერმინი დაიყოს იშხუ და ფითა ნაწილებად. ფითა-ფითაია მეგრული გვარსახელია. სოფელ კორცხელში

¹ ВДН, 1951, №2, с. 313, 349.

² Н.В. Арутюнян. Биайинили (Урагту), с. 412.

³ ს. გოგიტიძე. დაიან-დიარხი, ბათ., 2006, თავი ბალთულხი.

⁴ ე. თოფური, მ. ქაღდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 317, 743.

(ზუგდიდის რაიონი) გვაქვს ტოპონიმი ფითაიაშ წყარი (წყარო). ფათანი მთაა ჩხოჭურის სათავესთან (შოვი).¹ ურარტულ სამყაროში არსებობდა ქალაქი ფითურე.² პიტა-ადამიანის საკუთარი სახელია, მისგანაა წარმოებული ქართული გვარები პიტაური, პიტაშვილი, გვაქვს ფითური.³ ფითათი გვაქვს, როგორც პირსახელი მცირე აზიული სამყაროდანაც.⁴

იშხუს სემანტიკა ძნელი გასარკვევია. იგი შეიძლება გამომდინარეობდეს მეგრული უშხუ ან სვანური იშხი-დან, რაც ნიშნავს იწვის. სხვათაშორის ისტორიულ საქართველოს მხარეში ტაო-კლარჯეთში აღინიშნება სოფლის სახელად იშხიბალი,⁵ რომელშიც აშკარად იშხი გამოიყოფა, ბალა ან ღვთაების სახელია ან ბა-შვილია, ალ ქართული სუფიქსი. ტოპონიმს აშკარად ქაშქურ-ხაიასური ელფერი დაჰკრავს.

ხ უ ც უ პ ა

ქალაქის სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს სვანური ან მეგრული სიტყვებისაგან. მეგრული ხუტუაფა თითქმის ზუსტი პროტოტიპია საკვლევი ტერმინისა, რომელიც [ჩა] ხუტებას ნიშნავს.⁶ იქნებ ტოპონიმის სახელწოდება მომდი-

¹ პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. რაგის გეოგრაფიული სახელწოდებანი, I, 2003, გვ. 134; პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 184.

² BDI. 1951, №2, с. 292.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 133, 166.

⁴ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.125.

⁵ ო. თურმანიძე. საადგილმამულო ურთიერთობანი და აგრარული მოძრაობა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (1878-1928 წწ.), ბათ., 2009, გ. 176.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 587.

ნარეობდეს ქართული სიტყვისაგან ხუტება-ჩახუტება, გულში ჩაკერას, ჩაკონებას, ჩახვევას აღნიშნავს.¹ რაც შეეხება სვანურ სიტყვას ხუიტე-ხუტე (წყვეტს, ხოცავს, ჟღერს),² იგი ნახმარი აქვთ ურარტუს მეფეს არგიშტი I-სა და სარდური II-ს თავიანთ წარწერებში, რომლებიც თანამედროვე მკვლევარებს უთარგმნელად აქვთ დატოვებული.³ ურარტული hututuhi და სვანური ხუტე-ხუიტე ერთი და იგივე ძირის მატარებელი სიტყვებია.

სამეგრელოში გავრცელებულია პირსახელები: ხუტა, ხუტუ, ხუტუშა, ქუთუ, გუთუ, ხიტუა.⁴

კასიპა (ქაშიბა)

აღნიშნული ტოპონიმის სახელწოდება შეიძლება წარმომდგარი იყოს სვანური სიტყვისაგან კას (ქვა, კერია).⁵ იმ შემთხვევაში თუკი ბოლოკიდური პა, ფა-ს შეეფარდება, მაშინ შეიძლება ქალაქის სახელის შინაარსი წარმოედგინოთ როგორც კას-ების (ქაშების, კასკების) ტომის, ქალაქის დინასტია, შთამომავლობა.

ფუძით მსგავსი ტოპონიმი ხეთურ წყაროებში სხვაც მოიპოვება, მაგალითად კასაია.⁶ ამ შემთხვევაში ფა სუფიქსს ცვლის მეგრული სუფიქსი ია, რომელიც ძველი დროიდან მოყოლებული აწარმოებს მეგრულ გვარებსა და

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 480.

² ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 878

³ ძახიქ, გვ. 281, 283, 286.

⁴ პ. ცხადაია. ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, თბ., 2003, გვ. 281, 296; პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 275, 352, 353.

⁵ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 341.

⁶ Г. Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 122.

სახელებს. ხეთური წყაროების ტერმინი კასიპა-ქაშიპა შეიძლება ქართული ქაშიბას (შეადარეთ ქაშიბაძე) ან მეგრული ქაციბას (შეადარეთ ქაციბაია) გადმოცემა იყოს.

ც ა გ ა ჯ უ რ ა

საკვლევი ტერმინი შეიძლება ორი ნაწილისაგან შედგებოდეს – ცა და გაპურა. ქართველურ ენებში ცა – იგივეა, რაც ცა, ზეცა. მეგრულში ცა – თხაა. ტოპონიმის მეორე ნაწილი შეიძლება სვანური ენის გამოყენებით აიხსნას, მაგალითად: გაბუ-გაბორ (გადაბერებული ხარი), გაბურ (ქურდი).¹ თუკი მისი პირველი ნაწილი წარმომდგარია სვანური წაი-დან (მჭლე),² მაშინ ტოპონიმის სემანტიკა წარმოდგება: „მჭლე, გადაბერებული ხარი“. იმ შემთხვევაში თუ სახელწოდება ერთი სიტყვაა და ურ-ი სუფიქსია, მაშინ იგი უნდა მომდინარეობდეს სვანური სიტყვისაგან წაგაბ, რაც წაგებას ნიშნავს.³ საერთოდ ტოპონიმის სახელი შეიძლება ახლოს იდგეს მეგრულ გეართან – ცაგურია.

თ ა ღ მ ა ღ ი ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება იყოფოდეს ორ ნაწილად – თაღ და მალ; ია კი მეგრული გვარების მაწარმოებელი სუფიქსია. თაღ შეიძლება უკავშირდებოდეს მეგრულ თარ-

¹ ვ. თოფურიძე, მ. ქაღდანის სვანური ლექსიკონი, გვ. 163.

² იქვე, გვ. 851.

³ იქვე, გვ. 850.

ს (მთავარი, სალი)¹ ან სევანურ თაღ (სოლი)²-ს; მალ – მე-
ლა-ს. ქართულ ენაში მალ-სწრაფი, მარდია, მალ-ხიდის
ბურჯებს შორის მოქცეული არეა, მალა – ხერხემლის შე-
მადგენელი ცალკე ძეგლია.³

საკმაოდ სარწმუნო, ჩანს, ქვეყნის სახელში თაღმაღლია-
ში მალღია ხეთური ღეთაების სახელი მალღია იმალებოდეს.
მაღიას მსგავსი სახელით ტოპონიმები მიმოფენილი იყო
ურარტუ-მანას მხარე: მაღია, მაღი, მაღაუ, მაღანუ,
უმაღია. მაღა ერქვა მდინარე ეფერატსაც, ალბათ თავისი
სისწრაფის გამო. მეღიდის მფლობელსაც სულუ-მაღი ერქ-
ვა და ა.შ.⁴ მაღი ქართულ ენაში ნიშნავს ჩქარს, სწრაფს
(შეადარეთ “მაღხაზო მაღი ფრთიანო”). მაღი (მაღითა-
მაღთაყეა) ასე ჰქვია მდინარესა და სოფელს გურიაში, მა-
ღიშია (მაღამია) ღელეა ზუგდიდის რაიონში. საქართვე-
ლოს ისტორიულ მხარეში ჭანეთშია: მაღმინა, მაღპეტი,
მაღთაფა.⁵ ენგურის ტოტს ჰქვია მაღე, მაღი წყარი-სწრაფი
მდინარე. მეგრულად მაღე – მავალია, მიმდინარე, დაერქვა
სწრაფი დინების გამო.⁶

ხეთურ წყაროებში დადასტურებულია ისეთი ტოპონიმე-
ბი, რომელთა შემადგენლობაში მალ ელემენტი გამოიყოფა,
კერძოდ: მაღატია, მაღითა, მაღიტასკურია.⁷ მალ ფუძიანი
სახელ-გეარები დასტურდება, აგრეთვე ძველქართულ წერი-
ლობით ძეგლებსა და თანამედროვედ: მაღა, ამაღია, მაღე

¹ ი. ქაჯია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

² ე. თოფური, მ. კალდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 257.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 281;
ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 572.

⁴ И.М. Дзяконов. АВНИУ. – ВДИ, 1951, №2, с.310, 317, 322, 388.

⁵ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, II, გვ. 18, 35, 60; მისივე, მასალები გურიის
ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმია), გვ. 154.

⁶ ა. ცხადია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 91.

⁷ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.166; ძახიქ, გვ. 168.

და, მაღატეში, მაღვა, მაღხინა, მაღაია, მაღაზონია, მაღა-
კელიძე, მაღაყმაძე, მაღია, მაღიავა, მაღიძე, მაღთაეა,
მაღაშხია, მაღახიძე, მაღქაშანიზე, მაღალურიძე, მაღანია,
მაღაქია, მაღლიჩაეა და სხვა.¹ ლაზეთის მეუყის სახელი მა-
ღასა თუ მაღაცა (მაღაცია), რომელიც მოღვაწეობდა ახ.
წ. 130-იანი წლების ახლო ხანებში.² შეადარეთ ქართული
სახელები მაღასი, მაღაცი და გეარები მაღასიძე, მაღა-
ციძე.³

რაც შეეხება ტოპონიმის პირველ ნაწილს თალ-ს ესეც
ქართველური წარმომავლობისაა. საქართველოში ძველი
ღრვიდან გეხედება ანთროპონიმები: თალი, თალიკო, თანი,
თალაყვაძე და სხვა.

ქართულ ენაში თალ-ი ნიშნავს რკინის საღტეს, თალა-
ნალია, თალია-ერთხანს, ერთ წამს.

ქაშქური ტერმინის თალ-მაღია-ს იდენტური სახელ-გეა-
რი საქართველოში რამდენიმე ადამიანს შეიძლება ჰქონდეს:
თალი მაღია.

თ ა ფ ა ღ უ ჯ ა

აღნიშნული ტოპონიმის სახელი შეიძლება მომდინა-
რობდეს ქართული ფათალო, რაც სუროს აღნიშნავს, ფა-
თარი – ოროვანდს, ფათარო – შეუსვენებლად მუშაობას.⁴
ფათალი-ფათალა ადამიანის საკუთარი სახელია, ფათალია

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523; ი. ახუაშვილი. დასახ.
ნაშრ., II, გვ. 716.

² თ. ყაუხჩიშვილი. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ,
V, თბ., 1983, გვ. 158.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გეარსახელები, თბ., 1981, გვ. 100.

⁴ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

მეგრული გვარი. თუმცა არაა გამოირიცხული აქ თა-იგივე მეგრული თი (ოჯახი, სახლ-კარი) იყოს, ფალუვა კი გვარი (შეადარეთ ფალაფა). ასე, რომ ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ფალუვას ოჯახი.” თუმცა ფალუვაში არსებული ფალუ-ფილუ ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება საქართველოში, უფრო მეტად სამეგრელოში, აქვე გვაქვს ამ პირ-სახელიდან ნაწარმოები მიკროტოპონიმები: ფილუმ დიხა, ფილუმ ნოხორი, ფილუმ ტყა, ფილუმ ღალი და სხვა მრავალი. თუმცა ფალუ-ფილუს სემანტიკა ისეთივე იყოს, როგორიც იქვე გვერდით მდებარე ქვეყნის სახელი ფალაბაღა.¹ ბალთა სევანურში ნაჯახს აღნიშნავს და შესაბამისად იგი ადამიანის საკუთარი სახელიცაა. ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულია უძველესი ქართული ქვეყნის ხაიასას (ჰაიაშა) ღუთაება ბალტა(იკ).²

თაფა თუ თაფალა ძირიანი ტოპონიმები საქართველოში დღესაც გვხვდება, მაგალითად, თურქეთის მიერ მიტაცებულ ტერიტორიაზე, ნიგალში – თაფალარი, ჭანეთში – თაფა, მალ-თაფა და სხვა. ქართულში თაფ – ტაფობი ადგილია, ტაფ – ჩაღრმავებული ადგილი, ტაფა – ბუხრისძირა ქვა, ტაფა – ყურძნის საწნეხის ნაწილი, ტაფა – მარხილის ნაწილი. გვაქვს ქართული სახელი თაფა, თაფუ და სხვა.

თ ა ხ ა ნ ა

ტოპონიმის სახელი შეიძლება მეგრული სიტყვიდან ტახანა (ხის მოკლე სასროლი ჯოხი) მომდინარეობდეს.³ ასევე

¹ ს. გოგიტიძე. დიაგენი-დიაოხი, იხ. თავი: ქვეყანა ბალთულხი, გვ. 109-120.

² Я.А. Манандян. О некоторых... с. 102.

³ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

დასაშვებად მიგვაჩნია თახანა (იგივე თარხანა), თაყა (თაყანა) ადამიანის საკუთარი სახელთან იყოს დაკავშირებული.

თაყანა-თახანასთან დაკავშირებული ქართული გვარებიც მოგვეპოვება. თახაშვილი, თაყანაშვილი, თაყნიაშვილი, თაყალძე, თაყაშვილი და ა.შ.¹

თ ა ხ ფ ა ს ა რ ა

ტოპონიმის სახელწოდება თახფასარა იმგვარად არის ნაწარმოები, როგორც სხვა ქაშქური ტოპონიმები: თაფაფახსუვა, თაფაფანუვა, თაფასავა, თაფალუვა და სხვა.

თახფას (თაჰბა, თაბა) მსგავსი სახელები და გვარები ძველი დროიდან მოყოლებული ფიგურირებს წერილობით ძეგლებში: თაბა, თაბაი, თაფუ, თახუ, თაჟუ, თაქა და ა.შ.² თანამედროვე ქართულ გვარ-სახელებშიც გვაქვს მსგავსი ანთროპონიმები: თაბაგარი, თაკა, თაკალა, თაყა, თაკაშვილი, თაქთაქიშვილი, თაყალძე, თაყაძე და ა.შ.³

თაფა ქართულ ენაში მიწის ყრილი, ბორცვი, გორაკია ველზე.⁴ იქნებ თახ-თადია, რაც შეეხება მეორე კომპონენტს სარა-ს, მასაც მოეძებნება ქართულ ენაში ახსნა. სარა-სარი-სარ ნიშნავს წერილ ხეს ვაზის, ღობიოს და სხვათა შესამაგრებელს.⁵ გვაქვს საკუთარი სახელი სარა, სარაი, სარდალა და ა.შ. გვარები: სარავა, სარალიშვილი, სარალიძე, სარაძე, სარაული და ა.შ.⁶

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 685.

² სენანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510-511.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 682-685.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

⁵ იქვე, გვ. 394.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 750.

სახელწოდება თემიაში თემ-ძირისა და ია-სუფიქსის გამოყოფა შესაძლებლად მიგვაჩნია. თემ (ტომ-თომ) ქართველურ ენებში ოლქს, კუთხეს, მხარეს აღნიშნავს.¹ ია-სუფიქსი კი მეგრულ გვარ-სახელებს აწარმოებს. ქართულ წერილობით ძეგლებში თემ ფუძიანი სახელები და გვარები მოგვეპოვება: თემო, თემნა, თემური, თემირყანი, თემირი, ტემრაზი, თემოროზი.² თავად ქაშქურშიც გვაქვს თიმია, რომელიც შესაძლებელია იგივე იყოს, რაც თემია. იხილეთ თიმია. თემი, რომ საკუთარი სახელია ამას ადასტურებს თემ-რაზის აგებულება, სადაც რაზი პირსახელია (შეადარეთ რაზიკაშვილი). ნ. ჩუბინიშვილის ლექსიკონის მიხედვით, თერმია არის ხანდური (ცერცვი).³ ლ. ისარლიშვილის გადმოცემით, პაფლაგონიაში აქამდეა შემონახული ქართული ტოპონიმები, მათ შორის თემი.⁴ ამ უკანასკნელსა და თემიას შორის განსხვავება მეგრულ სუფიქსში ია-ში გამოიხატება, რომელიც აწარმოებს ტოპონიმებსა და გვარებს.

სამეგრელოში თემ ფუძიანი ტოპონიმები მრავლადაა: თემრაზიშ ნადირე, თემყეაშ ცხიმური, თემრაზიშ მუხური და მრავალი სხვა. აქედან გამომდინარე უნდა ვიფიქროთ, რომ თემრაზი რთული სახელია და იგი უნდა დაიყოს თემ და რაზი. თემ ელემენტს სამეგრელოში უნდა ეპოვებოდეს შესაბამისი სახელი თემია, თემრაზი, ხოლო გვარი უნდა იყოს თემყეა, თემრაზია) შეადარეთ გელეყეა, როყეა, კარტოზია, შეროზია და ა.შ.).

¹ ე. თოფჩურია, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი. გვ. 260; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 511.

³ ნ. ჩუბინიშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 232.

⁴ Л. С. Исарлов. Письмо о Грузии, Тиф., 1899, с. 246.

ამრიგად, თემია არის მეგრული წარმომავლობის გეარსახელი, სახელიდან თემ, თემო, თემურ და ასევე მეგრულია სუფიქსით გაფორმებული.

თ ა ფ უ რ ა ნ ი ფ ი

ტერმინი შეიძლება წარმოდგება სვანური სიტყვებიდან თაბუ, რომელსაც ორი მნიშვნელობა აქვს: 1 ბოდიში; 2 თანხმობა.¹ ქართულ ენაში თაფა არის მიწის ყრილი, ბორცვი ველზე.² ამ მონაცემებიდან გამომდინარე, შეიძლება ვთქვათ, რომ სახელწოდება განიმარტება, როგორც “თაფა-ზიანი მოსახლეობა,” ან გორაკზე, ბორცვზე მცხოვრები.

გვაქვს მეორე ვარიანტიც: თაფურა შესაძლებელია ქართული სიტყვაა და იგი მომდინარეობს თაფხურა-დან (შეადარეთ: თაფხურა-თაფკურა-თაფურა), რაც შეესაბამება თასმას, რომლითაც ურმის ხელნებია მიმაგრებული ცხენის, სახედრის ზურგზე დადგმულ თაფხუნზე.³

მესამე ვარიანტის მიხედვით, თაფურანი შეიძლება იყოს ადამიანის საკუთარი სახელი, ხოლო ფი(ფა) მოდგმა, დინასტია, შთამომავლობა. აქედან გამომდინარე სახელწოდების შინაარსი იქნება: თაფურანის მოდგმა, შთამომავლობა, ე.ი. ქალაქში ცხოვრობდა თაფურანის მოდგმა, შთამომავლობა. როგორც ჩანს, თაფურანიფი ორი ნაწილისაგან შედგება, თაფუ-ადამიანის საკუთარ სახელადაა დადასტურებული სვანეთის წერილობით ძეგლებში.⁴ აქვეა დადასტუ-

¹ ე. თოფურია, მ. ქაღდანო. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

³ იქვე.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 511.

რებული გვარი რანდლიანი რომელიც რან-რანდ-რანდელი-
დან მომდინარეობს.

ტოპონიმის შინაარსი მეგრული ენის გამოყენებითაც
აიხსნება. ამ ენაში თოფურ-თაფლია.¹ ან-ი ქართველური
საკუთარი სახელებისა და ტოპონიმების მაწარმოებელი,
ხოლო ფი (ფა) მრავლობითობის ნიშანი ან გვარი, მოდგმა,
დინასტია. ტერმინი განიმარტება, როგორც “თაფლის მწარ-
მოებელი გვარი.” შეადარეთ მეგრული გვარი თოფურია.

ი ა ხ რ ე ს ა

როგორც ჩანს, ტოპონიმის სახელი მომდინარეობს ბო-
ტანიკური ბირკაეადან, რომელსაც მეგრულში იახსარი-
ეწოდება.² ს. მაკალათია თუშეთში, დართლოში აღნიშნავს
იახსარის ძლიერი ხატის არსებობას, რომელიც ჯიხვის
რქებით იყო შემკული.³ ქართული გვარია იაქაშვილი, აღ-
ბათ იაქა-იახა პირსახელიდან.

ი ს ქ ა მ ა ხ ა ს ა

სახელწოდება შეიძლება დაიყოს რამდენიმე ელემენტად
ი-სქა(შქა)-მახა-სა. თუმცა მახა-სა ერთი სიტყვა უნდა იყოს,
როგორც მისი მეზობელი ქალაქის სახელი მახაუსა, თუკი,
რა თქმა უნდა, იგი მახა-უს-ა-დ არ იყოფა. ამ შემთხვევაში
ი-არის პრეფიქსი, სქა-სკა მეგრული შუა, ხოლო მახა-

¹ ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 63.

² ი. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 82.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 221.

ენდემური ჯიშის ხორბალი, სა(შა) კი ჩვეულებრივი სუ-
ფიქსი, რომელიც არაერთ მეგრულ-სევანურ ტოპონიმს აწარ-
მოებს. მაშასადამე, აღნიშნული ტოპონიმის სახელწოდების
შინაარსი იქნება ის, რაც ხორბლის "მახას შუა" (ადგილზე
მდებარეობს).

შეიძლება საკვლევი ტერმინი აიხსნას შემდეგნაირადაც.
მისი პირველი ნაწილი ისქა უახლოვდება ასქა (სეფა)-ს,
ხეთურ ღვთაების სახელს და იყოს შესაბამისად ადამიანის
საკუთარი სახელი. რაც შეეხება მეორე ნაწილს მახა-სა(შა)
ესეც საკუთარი სახელი უნდა იყოს მახა-მახო ქართულის
მსგავსად, ხოლო სა(შა) კუთვნილებითი სუფიქსი. ამ კვლე-
ვის თანახმად სახელწოდების შინაარსი იქნება: ისქა-მახა-
შვილი, ე.ი. ისქა მახასას შვილი.

მ ა ხ ა უ ს ა

როგორც ჩანს, მახაუსას ძირი სევანურ სიტყვას მაყაუ-ს
უკავშირდება, რაც შიშს ნიშნავს.¹ თუმცა ისიც უნდა აღი-
ნიშნოს, რომ მახა მეგრულში გამხარებელს, მახარობელს
აღნიშნავს. ამავე ენაში მახა-ზოოლოგიური ბოსტანაა.²
საერთოდ მახა-ხორბლის უძველესი ჯიშია ქართველურ
ენებში. შეადარეთ ქართული სოფლის სახელი მახო, ტომის
სახელი მახორონები, სახელ-გვარები მახარე, მახო, მახა,
მახაური, მახარაძე, მახაძე, მახარია და ა.შ.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს (უსა-
შუა), ისიც ადამიანის საკუთარი სახელის იდენტური უნდა

¹ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 552.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 234.

იყოს. უნა მეგრულში შავს ნიშნავს. აქედანაა პირსახელი უშა, უნა და მათგან ნაწარმოები ქართული გვარსახელები.

ღ ი თ ა

მეგრულ ენაში ლიტე უგემურს ნიშნავს.¹ ლითა-ლითანი ძველქართულში ადამიანის საკუთარი სახელიც უნდა ყოფილიყო; ამის დასტურია ქართული გვარი ლითანიშვილი. შესაძლებელია ლითადან მომდინარეობდეს საქართველოს ურარტული ხანის ქალაქის სახელი უ-ლთ-უზ-ა-ო-ლთ-ის-ი.² შეადარეთ ასევე კოდორის ხეობაში ქართული სოფლის სახელი — ლათა. ადამიანის საკუთარი სახელიცაა ლატა სამეგრელოში.

მ უ თ ხ ა დ ი

ტოპონიმის სახელწოდება შეიძლება სვანური მუთხუარი-დან (ბოტანიკური მუაუნა) მომდინარეობდეს. თუმცა შესაძლებელია იგი წარმოშობილი იყოს ორი ადამიანის საკუთარი სახელის შერწყმის შედეგად: მუთი და ხალი. მეგრულში ხალა — შობის, გაჩენის სინონიმია, ღალა-წადების.³ შესაძლებელია საკუთარი სახელი მუთხალი მეტათეზისის გზით იყოს წარმოშობილი ქართული სიტყვისაგან-მუხთალი, რაც გაუტანელ, ცრუ, ვერაგ მოღალატეს ნიშ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 195.

² ს. გოგიტიძე. დიაენი-დიაოხი, იხ. ქვეყანა ულთუზა.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 323, 383.

ნავს.¹ თუმცა გამოირიცხული არაა, იგივე სიტყვების თავდაპირველი მნიშვნელობა იყოს უძველესი ტერმინი მუთხალი. თუთ-ხალია ერქვა ხეთების მეფეს. მუთი დაფიქსირებულია ხეთურ წარწერებში როგორც ქართველური ქვეყნის ხაიასა-აცის დიდებული კაცი.² მითა ერქვა აგრეთვე მუშქებისა და ფრიგიის მეფეებს, რომელთა მოსახლეობაც ქართველური სამყაროს ორგანული ნაწილი იყო.

დღეს საქართველოში გავრცელებული სახელ-გვარებია: მუთა, მუწა, მურთა, მუთიძე, მურთაზი და ა.შ. მეორე ნაწილის ხალის დაკავშირება შეიძლება მეგრულ პირსახელ ხალისთან, ხალიბი-სთან, სატომო სახელ ხალიტუ, ხალიბი-სთან და ა.შ.

ს ა დ უ ზ ა

ქალაქის სახელი შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს სვანურ სიტყვასთან სადუ-სადენი მიწის ქვეშ.³

ქართულ ენაში სადო (სადუ) სასისხლო გადასახადია.⁴ რადგან ფა (ბა) ქართველურ ენებში დინასტიას, მოდგმას აღნიშნავს, ამიტომ ტოპონიმი უნდა განიმარტოს: სასისხლო გადასახადის ამკრეფის მოდგმა ან რაღაც ამდაგვარს უნდა ნიშნავდეს.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 344.

² Гр. Капациян, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., с. 74-75.

³ ე. თოფურია, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 698.

⁴ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 461.

ტოპონიმის სახელი შეიძლება დაეუკავშიროთ ქართულ (რაჭულ) სიტყვას სალდა-ს (ბალახოვანი მცენარეა),¹ მეგრულ ცალ-ს (ცელი), სალ (სოლი).²

ძველქართულ წარიღობით ძეგლებში დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად სალი და საილა, მათგან ნაწარმოებია გეარები: სალგაძე, სალითაძე;³ დღეს საქართველოში გავრცელებულია სახელი სალა და გეარი სალაძე, სალამაისძე, სალარიძე, სალიქვაძე, სალიდაისძე, სალია, გეასალია, სალუა, სალვარიძე და სხვა.⁴

იმ შემთხვევაში თუკი ტოპონიმის თავკიდური ბგერა ს-შ-გადმოცემაა, მაშინ შალა შეიძლება მომდინარეობდეს ქართული შალისაგან (მატყლის ქსოვილი) და სხვა.⁵ გვაქვს საკუთარი სახელები შალა, სალა, შალია, შალაბერი, შალვა, შალიბა, შალიკო, შალო და ა.შ. მათგან ნაწარმოებია გეარები: სალია, შალაისძე, შალამბერიძე, შალაური, შალა-შეილი, შალალაშეილი, შალიკაძე და სხვა.⁶

საქართველოში გავრცელებულია სალა ძირიანი ტოპონიმები: სალანქრია, სალიბაური და ა.შ.⁷

¹ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 92.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 572; III, 341.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 540.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, გვ. 749.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 619.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 783, 873.

⁷ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, გვ. 178.

ს უ ნ უ ფ ა ს ი

სახელწოდება შეიძლება უკავშირდებოდეს მეგრულ ცუნაფა-ს, რაც შესობა, შერტობას აღნიშნავს, ან იმავე ენაში ცუნაფა – დაცობა, ჩამოცმაა.¹ თუკი ტერმინი წაიკითხება ამგვარად, სუნუფაში შეიძლება დაიყოს სუნუ-ფა-ში, სადაც სუნუ საკუთარი სახელი, ფა-მოდგმა, დინასტია, ში – კი კუთვნილებითი სუფიქსი უნდა იყოს. მაშასადამე, სახელის სრული შინაარსი იქნება სუნუს გეარისშილი, სუნუს მოდგმისა.

უ ფ ა ს ი დ ა

ქალაქის სახელი შეიძლება დაკავშირებულ იქნას სვანურ სიტყვასთან უფშიდა-უფშდა=გაუკრეჭელი, გაუპარსავი,² ან მეგრულ სიტყვასთან კქონდეს კავშირი უფასე=უფასო. იმ შემთხვევაში თუ ტერმინში უ II ო პრეფიქსს წარმოადგენს, მაშინ ფუძე ფასიდა შეიძლება ქართულ სიტყვებს ფასტაო-ს სააგურე მიწის გასაშლელი ადგილი, ან ფასტა-დაღერდილ ფეტეს, ღომივით მოხარშულს აღნიშნავს.³

უფასიდა, რომ ქართველურია, ისიც მოწმობს, რომ მდინარე ფასისს (რიონი) სათავე ფასის მთაში⁴ აქვს, და, რაც მთაყარია მდინარესაც და ქალაქ-ფოთისაც ფასისი-ფასიდი ერქვა. ასე უწოდებს მას არაერთი ბერძნული, რომაული და

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 357.

² ვ. თოფურია, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 733.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 40.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, გვ. 24.

ბიზანტიური წყარო.¹ ფასიდ დამოკიდებულია სახელწოდების სევანურ ფორმაზე ფაშდ.² ფასიდი II ფასიდა იგივეა, რაც პრეფიქსიანი ფორმა უ II ო – ფასიდა, უფასიდა, ოფასიდა. იმ შემთხვევაში თუკი ფუძედ ფასი-ს მივიღებთ, მაშინ ფასი-პირთეთრი ცხვარია.³ აქედან გამომდინარე, ტოპონიმის შინაარსი იქნება, როგორც პირთეთრი ცხერის სამყოფელი მხარე.

თ ე მ ე თ

ადამიანის საკუთარი სახელი, შეიძლება იყოს სევანური წარმომავლობის, რადგან იგი უახლოვდება ამავე ენაში შემონახულ სიტყვას თემერ-მკითხავი.⁴ აქედან გამომდინარე ტერმინი თემეთი თითქოს აიხსნებოდეს, როგორც მკითხავი.

ქართულ ენაში თემ-ი ნიშნავს თემს, ოლქს, მხარეს.⁵ მსგავსი ფუძით ნაწარმოები სახელები სხვაც მოიპოვება ქაშქების ტერიტორიაზე. კერძოდ: თიბია, თემია, თიმიტი და შესაძლებელია სხვაც. სამეგრელოში, ზანთა მოდგმის ერთ ნაწილში გვაქვს ტოპონიმები: თემრაზიშ ნადიხე, სოფელი ტყაია; თემრაზიშ სუკი, სოფელი ცაცხვი; თემრაზიშ მუხუ-

¹ Страбон. География, с. 53, 60, 94 და სხვა; Публи Насон, Помпониус Мела, იხ. ВДИ, 1941, №1, с.225, 273; Солин, Секвестр, Амнан Марцелин, იხ. ВДИ, 1949, №3, с. 243, 250, 273, 286.

² გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, გვ. 60-61.

³ შ. ფუტყარაძე. მეცხვარეობის ლექსიკონისათვის აჭარულში. – აჭარის დიალექტის დარგობრივი ლექსიკა, VII, თბ., 1990, გვ. 35.

⁴ ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 259, 563.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 43; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 239.

რი, თემრაზს აქ ედგა მწყემის ბინა; თემყეაშ ცხიპური, სოფელი ჭაქვინჯი და ა.შ.¹

სამეგრელოს ტოპონიმებში ნახმარი თემრაზი, უეჭველია, პირსახელია. ხოლო თემყეა – გვარი. ასევე უნდა ყოფილიყო თემრაზია, მეგრული გვარი, ისეთივე როგორიცაა შეროზია, კარტოზია და სხვა. გვარი თემყეა ნაწარმოებია ინგოროყვას, ღელეყვას, როყვას მსგავსად. ყვა იგივე მეგრული ვა-ს თაუდაპირველი ფორმაა. ეს გვარი აგებულია საკუთარ სახელ თემ-იდან. რადგანაც იმავე ენაში ყვა-ვა-ბა-ია ერთმანეთის იდენტურნი არიან, ამიტომ თემქა, თემყეა, თემბა და თემია გვარებიც, ერთი და იმავე სემანტიკისანი არიან.

მეგრულ ტოპონიმში იგივე თემ ელემენტი, რომ გამოიყოფა, ამას ადასტურებს თემრაზის დაკავშირებები ქართულ გვარ-სახელებთან: თემ-როზა-ული, დემ-ნა, თემ-ირ, თემ-ირ-ყან, თემო, თემ-რაზ, მეორე მხრივ რაზი-კა-შიილი, რაზ-მა-ძე, რაზი-კა და ა.შ.²

დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე, სადაც უძველესი დროიდან ქართველური ტომები მოსახლეობდნენ, მათ შორის მეგრული, შემორჩენილი და გაერცვლებულია პირსახელები, უფრო ქალისა: დემეთ, დერმათ და ა.შ. ლ. ისარლიშიილის თქმით, პაფლაგონიაში აქამდეა შემორჩენილი ქართული სახელწოდებები ენგური, ქიზიყი, მათ შორის თემი.³ მე მგონია, რომ ამ თემს აუცილებლად სემანტიკური კავშირი გააჩნია საკვლევ ტერმინთან, მათ შორის განსხვავება ქართულ სუფიქსს ეთ-შია მხოლოდ.

¹ J. ცხადია. სამეგრელოს... გვ. 321, 346, 354.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 511. ი. ახუაშიილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 685, 744, 862.

³ Л.С. Исарлов. Письмо о Грузии, Тиф., 1899, с. 246.

ამრიგად, თემეთ-ი იყო ქაშქებში გავრცელებული ადამიანის საკუთარი სახელი, იგი თავისი წარმომავლობით, უფრო მეგრულ-ლაზურია.

ნ ე რ ი ქ ი

ქვეყნის სახელწოდება იხსნება მეგრული ენის გამოყენებით. მეგრულად ნერე ნიშნავს ნელს, წყნარს, აქვს მეორე მნიშვნელობაც მდორე (წყალი). ნერი ნირს, ზნეს, ხასიათს აღნიშნავს.¹

ტოპონიმში ბოლოკიდური “ქი” სუფიქსად უნდა მივიჩნიოთ, ისეთივე როგორიცაა ქი, კი, ხი, გი. სუფიქსებს აქვთ კუთვნილების, ქვეყნის, ხალხის, შთამომავლობის, მრავლობის და ა.შ. მნიშვნელობა ქართველურ ენებში. ისეთივე რომლებიც გვხვდება ქართველური ტომების სახელწოდებაში: მუშქი, მოსოხი, სანიგი, მუსკი, კოლხი, კაშკი, დიაოხი, მოსინიკი და ა.შ.

იქნებ ტოპონიმის სახელი ნირიდან (ნელი) მომდინარეობს, ხოლო ქი ქვეყანას, მიწას აღნიშნავს, ე.ი. ნერის მიწა, ქვეყანა. სამეგრელოში კაცის სახელად გვხვდება ნარიქი.

ხურსამა (ხარშამა)

ხურსამა — ქვეყანაა. ხურ ძირიანი სახელები, როგორც ადამიანის საკუთარი, ისე ქალაქებისა, ამავე წყაროებში

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 383.

ხშირად გეხედება, მაგალითად: ადამიანის საკუთარი სახელი ხურმა, ქალაქის სახელები ხურმა, ხარსამა, ხურამა.¹

ქვეყნის სახელი ხურსამა, როგორც ჩანს, ორი ნაწილისაგან შედგება – ხურს და (ა)მა. ქართულ ენაში ხურს – ძლიერ არის გახურებული,² სეანურში ხურე ნიშნავს ანგრევს.³ მეგრულში ხურუ ქალაქს, კუთხეს, ალაგს აღნიშნავს. ხოლო (ა) მა ისეთივე სუფიქსია, როგორც უძველესი ქართული ქვეყნების სახელწოდებებში: ხურმა, სუხმა, ქასთამა, არმე, უხიმე, ტეგარიმუ, ხახუმი და სხვა. აქედან გამომდინარე შეიძლება დავასკენათ, რომ ქვეყანა ხურსამა შესაძლებელია იყო თბილი, ძალიან ცხელი (გახურებული) პავის მქონე და ეტიმოლოგიურად ნიშნავს “ცხელი, გახურებული ადგილი.”

საქართველოში როგორც ისტორიულად, ისე თანამედროვედ დასტურდება ადამიანის საკუთარ სახელად და გვარად ხორსი, ხურსი, ხურსილა, ხურცი, ხურსიძე, ხურციძე, ხურცილავა.⁴

ხაისეხდა (ჰაიშეხდა)

ხაისეხლა ქალაქია. მეგრულ ენაში ხაია-ბოტანიკური ისლია,⁵ საიდანაც შეიძლება მომდინარეობდეს უძველესი ქართული ქვეყნის ხაიასას სახელი, ხოლო ეხ-ხი იმავე

¹ ძახიქ, გვ. 164, 169, 170, 195.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 584.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სეანური ლექსიკონი, გვ. 878.

⁴ სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 560; ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 809.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 509.

ენაში – ხალხს კუთვნილებას აღნიშნავს,¹ რაც შეეხება ელ-ლა-ს, იგი სადაურობის მაწარმოებელია. აქედან გამომდინარე ტოპონიმის შინაარსი იქნება: ხაიასადან გამოსული ხალხი ან ხალხი ხაიასადან.

ამ ტოპონიმის ახსნის გეაქეს მეორე ვარიანტიც; ხაისე-ხაიასა შესაძლებელია ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ხოლო ხლა, იგივე ხალა – შობას, გაჩენას აღნიშნავს.² აქედან გამომდინარე, ქალაქის სახელწოდება წარმოდგება ხაიას შობილი, გაჩენილი, ე. ი. ხაიას შთამომავლობა.³

ხაია ტოპონიმები სამეგრელოში მრავალი და მრავალფეროვანია, მაგალითად: ოხაიე, ხაიონი, ხაია, ხაიაწყარი, ხაიონა, ხაიონაღალ, ხეაიში, საჩახაიო, საჩახაიოშ, ჩახაიეფიშ ნაჩიხა, ჩახაიეფიშ ნაწისქვილ და მრავალი სხვა.⁴ ხაია-ისლის სახეობას იელს ჰქვია. ჩა-ხაია გვარადაც დასტურდება სამეგრელოში.⁵

ც ა ს ფ ი ა

სვანურში ცას – ხუთშაბათია. მეგრულსაც გააჩნია რამდენიმე შესაბამისი სიტყვა ცას=თხა, ცას=ცა, ზეცა.⁶ ტოპონიმის მეორე ნაწილი ფია ქართულში ბავშვის სატყელ თხელ ფაფას ჰქვია. ფ (ა) წარმომავლობას, შთამომავლობას, მოდგმას გულისხმობს, ია კი ჩვეულებრივი მეგრული

¹ იქვე, გვ. 551.

² იქვე, გვ. 510.

³ ტერმინ ხაიას წარმომავლობის სხვა ვერსიები ნახეთ: ს. გოგიტიძე უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიაშა (პაიაშა), გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 66, 127, 141, 193, 215 და სხვა.

⁵ იქვე, გვ. 156, 207.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 81.

სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს სახელ-გვარებსა და ტოპონიმებს. აქედან გამომდინარე ტოპონიმის სახელწოდება იქნება “ცის შვილები,” ან “ცის მოდგმა, შთამომავლობა.”

სრულიად შესაძლებელია საკელე ტერმინში გამოყოფილი ცა (ცა-იში) წარმართული ხანის ცის ღვთაების სახელი იყოს. ცა თუ ცაა პირსახელიცაა.

ხანუფთენი, ფაციმ[...]ი, ქუთუფურუცი

ხეთებსა და ქაშქებს შორის დადებულ ხელშეკრულებაშია მოხსენებული ტაროსის ღვთაება ხანუფთენი, ტაროსის ღვთაება ქუთუფურუცი, ტაროსის ღვთაება ფაციმ[...]ი.¹

მსგავსი ღვთაებათა სახელები მცირეაზიულ თუ ურარტულ ცნობილ ღვთაებათა პანთეონებში ვერ აღმოვაჩინე, რის გამოც რაიმეს თქმა მათ შესახებ ამ ეტაპზე მიჭირს.

ღვთაება ხანუფთენის სახელი შეიძლება კავშირში იყოს ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულ ადამიანის საკუთარ სახელებთან ხანუ, ხანიქუია, ხანიუ, ხანათუ და სხვა.² შეადარეთ ძველი ქართული სახელები - ყანი, ყანგი, ყანსაუ, ხანა, ხანთუ, ხანუ, ხანანა, ხანა (შვილი), ხანარ (ელი), ხანია (შვილი) ხანი (შვილი) და ა.შ.³

ღვთაება ქუთუფურუცი, როგორც ჩანს, იყოფა 2 ნაწილად – ქუთუ და ფურუცი. ეს უკანასკნელი ახლოს დგას მეგრულ სიტყვასთან ფურცუ, რაც მწირს (მაგ. მიწას) ნიშ-

¹ გრ. გიორგაძე. ხათური და ასურული... გვ. 86.

² ძახიკ, გვ. 170, 257, 258.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 551, 559; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 803.

ნავს.¹ ხოლო ქუთუ, ქუთ ქართველურში ხატაპურს აღნიშნავს,² იგი სემანტიკურად დაკავშირებულია საქართველოს სიდიდით მეორე ქალაქის ქუთაისის სახელის ფუძესთან ქუთ-რაც გამოქუნთულს ნიშნავს.

სერისა (სარიშა, შარიშა)

ქალაქი შარიშა დღევანდელი დასახლებული პუნქტი ქუშაქლია. მსგავსი სახელის მქონე ტოპონიმები საკვლევი ტოპონიმის მეზობელ რაიონებშიც გვხვდება, კერძოდ, შერიში (შერეშე) ქათმუხის ქვეყანაში, აიგივებენ ანტიკურ სარეისასთან და თანამედროვე შერიშთან,³ დაიაენი-დიაოხის ოლქი შერიაზი (შერიაძი)⁴ და სხვა.

მცირეაზიულ ქართველურ სამყაროში შერიშა ადამიანის საკუთარი სახელია.⁵ ვიღაც შურიშასძე მუქია არის მოხსენიებული მითანურ წყაროებში.⁶ მუქია მეგრული გვარია და იქნებ შური-შა-ც ქართველურია. შური ან შორი ხომ ქართული სიტყვებია.

საკვლევი ტოპონიმის სახელი შეიძლება აიხსნას მეგრული და სვანური ენების გამოყენებით. მეგრულად შერ არის შტერი, გიჟი, შერში-ჭუჭყი. აქვს მეორე მნიშვნელობაც –

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 117.

² ვ. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 786.

³ Н.В. Арутюнян. Бийинили (Урагты), с. 23; Я.А. Манандян. О некоторых спорных проблемах... с.9.

⁴ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, ქვეთავი: ქვეყანა შერიაზი.

⁵ ძახიქ, გვ. 257.

⁶ იქვე, გვ. 256.

საღებავი.¹ სერ — ღამე, სეირი — სანახაობა.² სვანური შერ — დაღლას, დაქანცვას აღნიშნავს, ში — ხელია.³

სერ-შერ ძირიანი სახელები და გვარები საქართველოში ისტორიულად და თანამედროვედაც დასტურდება, კერძოდ: შერო, შერე, შერიანი, შერგილა, შერვაშიძე, შეროზია. სვანურ ძეგლში მოხსენიებული გვარი აშარეშელი⁴ ა-პრეფიქსისა და ელ-სუფიქსის გარეშე, ზუსტად იგივეა, რაც შარე-შა-სარიშა.

იმ შემთხვევაში თუკი ტოპონიმის ფუძე შარ-ია, მაშინ ში-შა სუფიქსი იგივე უნდა იყოს, რაც ლაზურ გვარებში დართული ბოლოკიდური ში-მაწარმოებელი. რაც შეეხება შარ-ს იგი მეგრულში ნიშნავს წარმომავალს. შარ ძირითადამიანის საკუთარი სახელი აღირიცხება თავად ქაშქურ სამყაროში, მაგალითად: შარია, მეგრული სუფიქსით ია. შარია მეგრული გვარია. იგი არსებობას განაგრძობს როგორც დამოუკიდებლად (შარია), ისე კომპოზიტური სახელებითა და გვარებით: ოდი-შარია, ბაბუ-შარია და ა.შ. ქართულში არის შარაძე, შარაბიძე, შარაშენიძე და სხვა.

თაგასთა (თაგაშთა)

აღნიშნული ქვეყნის სახელწოდება თაგასთა, როგორც ეტყობა, სვანური წარმომავლობისაა. თაგ სვანურში აქა-იქ მეჩხრად ნიშნავს,⁵ ხოლო აშთ-აშდ ერთია. ტოპონიმის ში-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 248, 249.

² იქვე, II, გვ. 590.

³ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 817.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 531, 553.

⁵ ვ. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 256.

ნაარსი იქნება: აქა-იქ, თითო-ოროლა, ე. ი. მეჩხრად დასახლებული.

თავათა ერქვა მდინარე ალასიას (პალისი), რომლის სათავეები ნაწილობრივ იდო ქაშქების ქვეყანაში.¹

მ ა ღ უ ჯ ა

ქართველურ ენებში სავარაუდო ძირს ცალ-ს აქვს სხეა-დასხეა მნიშვნელობა: სვანურში – ტოლი, ცალი;² მეგრულში – ცელი,³ ქართულში ორისაგან, წყვილისაგან ერთი.⁴ ცალფა – ცალმაგი, ცალპირი, ცალწვერია.⁵

სვანურ წერილობით ძეგლებში მოგვეპოვება ამ ქვეყნის სახელის პირველი ნაწილის შესატყვისი ქართული (სვანური) სახელები და გვარები: ცალანი, ცალანიანი, ცალაფხე.⁶

ქ ა ფ ი რ უ ხ ა

სვანურ ენაში ქაფ-ი ტვირთია.⁷ ქართულში ქეიბური – პირდიდი და ფრთამაღალი ისარია.⁸ ქეაბური – ტაფობი, ქაფურა – მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარეა ვარდისებ-

¹ ძახიქ, გვ. 223.

² ე. თოფურია... გვ. 833.

³ ო. ქაჯაია. დასახ. ნაშრომი., III, გვ. 341.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 536.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, VIII, გვ. 576.

⁶ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 556.

⁷ ე. თოფურია... გვ. 778.

⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 284.

თა ოჯახისა,¹ ქაფურუვა-სუსამბარი. როგორც ჩანს, ქვეყნის სახელში ხა მაწარმოებელი, ხა – ხის ტოლფასოვანი უნდა იყოს. იგი მეგრულში ხალხს აღნიშნავს.² აქედან გამოძინარე ტოპონიმი განიმარტება როგორც ქაფირუს ხალხი, ტომი. ეს ხალხი ხშირად იხსენიება ძველდამოსავლურ წყაროებში. ხაბირუ ტერმინს თარგმნიან, როგორც “ტყეის, მოყვანილს უცხო ქვეყნიდან,” “თემიდან განდევნილს.”³ ამ საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ ჯ. შარაშენიძის სპეციალური ნაშრომი, “ხაბირუ” ხალხი ძველ შუამდინარეთში.⁴ თავად ქაფირუ შეიძლება წარმოშობილიყო ნებისმიერი ჩვენს მიერ ჩამონათვალი ქართველური წარმომავლობის სიტყვათაგან. იმ შემთხვევაში თუკი საკვლევი ტერმინი ორი ელემენტისაგან შედგება ქაფი და რუხა, მაშინ საძებარია რუხას რაობა. ამ შემთხვევაში რუხა შეიძლება იყოს პირსახელი (შეადარეთ რუხა-ძე). თავისი სემანტიკის მხრივ რუხი უნდა იყოს “თეთრნარევი შავი ფერი, მუქი ნაცრისფერი.”⁵ ქართულ ონომასტიკაში გვაქვს რამდენიმე გვარი, ამ სიტყვიდან წარმოებული: რუხაია, რუხაძე, რუხეა, რუხეაძე, რუხია, რუხიშვილი, რუხიაშვილი და ა.შ.⁶

შეიძლება შემოგთავაზოთ სხვა ვარიანტიც, იქიდან გამომდინარე, რომ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება პირსახელი ქა-ქაი. ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი ფირუხა (შეადარეთ ფირულუმზი=ფირუ ლამაზი) ფირუს ძეს, შთამომავალს, უნდა აღნიშნავდეს.

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 563.

² შეადარეთ: კულხა, კუმახა, კარტაფახა, სანიხი, მოსოხი და ა.შ.

³ ძახიკ, გვ. 169, 173 შენ. 48; Г.Г. Гюргадзе. Вопросы... с.116.

⁴ ჟურნ. საქართველო, №1-2, 1999, გვ. 3-11.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI, გვ. 467.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 747, ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 139.

ხურნა-ხურმა ხეთურ წყაროებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება.¹ ამავე წყაროებში ხურამა, ხარსამა და თავად ხურმ-აც ქალაქების სახელებადაც გვხვდება.² თავად საკელევი სახელწოდება ხურნა წარმოადგენს ქაშქური ქვეყნის სახელს. როგორც ცნობილია, ძველადმოსავლური ქვეყნები იმავე სახელს ატარებენ, რასაც მათი ცენტრები, სატახტო ქალაქები. ამ გარემოების გათვალისწინებით გამორიცხული არაა, რომ ქალაქი ხურმა და ქვეყანა ხურნა ერთი და იგივე, ერთიმეორეზე დაფუძნებული სახელწოდებებია.

ქართულ ენაში რამდენიმე სიტყვა მოგვეპოვება ისეთი, რომლისგან შესაძლებელია მომდინარეობდეს ქვეყნის სახელი ხურნა, კერძოდ: ხურ-ძლიერ არის გახურებული, ხური – ახურია, ხურავს, ხურმა – ხეხილი და სხვა.³ საინტერესოა მეგრული ხურუ, რომელიც ქალაქს, მხარეს, კუთხეს, ალაგს აღნიშნავს.

საქართველოში გაერცელებულია ხურ ძირიანი ადამიანის საკუთარი სახელები და გვარები: ხურცი, ხურსი, ხურსილა, ხურსიძე, ხურცილავე.⁴

სამეგრელოში მოგვეპოვება ტოპონიმები, რომლებიც თავიანთი წარმომავლობით დაკავშირებული უნდა იყვნენ საკელევე ტერმინთან, ესენია: ზუგდიდის რაიონში სოფლის სახელი ხურია; ხვარაშ წყურგილი, წყარო ჭითაწყაროში; ხურია სახნავი სოფელ ორსანტიაში და ა.შ.

¹ ძახიქ, გვ. 170.

² იქვე, გვ. 164, 169, 195.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, გვ. 1528, 1530.

⁴ სვანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 560.

საკელევი ტოპონიმის წარმომავლობა შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართველურ ენებს, სვანურ ცინაყა-ს (მოცივი), მეგრულ ცირქინი-ს (უადგილო, უშნო სიცილი) ან ცუხი-ს (გაიძვერა, ცუდლუტი).¹ თუმცა გამორიცხული არაა, იგი ქართულ ციხეს, ციხიონს (ციხე, მეციხოვნენი, ციხის მცველები)² უკავშირდებოდეს.

უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება, რომ ტერმინი კომპოზიტი უნდა იყოს ცია+ხანა, ამგვარად ცია (პატარა) და ხანა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საკელე ტერმინში შეიძლება ციხა, ციხია ადამიანის საკუთარი სახელი იყოს, ან სუფიქსი კი ქართული მაწარმოებელი.

ორივე ადამიანის საკუთარი სახელია. მსგავსი შემთხვევები ქაშქურ სამყაროში ხშირია, ე.ი. როცა საკუთარი სახელი შედგება ორი სახელისაგან. ასეთივე შემთხვევები გვხვდება თანამედროვე საქართველოშიც, მაგალითად, თურ-მანი, ელა-შარი, არდა-შელი და ა.შ.

თ ა რ უ გ ა

სვანურ ენაში თარ – ჩირქია,³ მეგრულში თარ-ი აღნიშნავს მთაყარს, დიდებულს, რჩეულს, საღს.⁴

ქართულ ენაშიც მოიპოვება შესაბამისი ლექსიკური ნიშნულები: თარგ – ნიშნუში, რის მიხედვითაც ამზადებენ

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 359.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 677.

³ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

რაიმე დეტალებს, ტანსაცმელებს, თარო – კედელზე მიმაგრებული ფიცარი რისამე დასაწყობად.¹

საქართველოში მოიპოვება შესაბამისი ანთროპონიმული მასალები გვარ-სახელების სახით: თურ(უ)გა, თარგაძე, თარია, თარა, თარიაშვილი.² მაშასადამე, ტარუგა ყოფილა ადამიანის საკუთარი სახელი, რომელიც სემანტიკურად ნიშნავს – საღს, რჩეულს, ღიდებულს.

ი დ ა დ უ ხ ა

მეგრულ ენაში ილა რთული ზმნისწინია, ილა აღნიშნავს გვერდით.³ როგორც ცნობილია, ძველადმოსავლურ ხანაში ამ სახელით (ე.ი. ლუხა) რამდენიმე ქვეყანა თუ ქალაქი იყო ცნობილი. პირველი მათგანი ლუხა ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის წარწერებშია მოხსენიებული,⁴ ლუხიუნი-ძველი იბერიის (ქართლის) სამეფოს ტერიტორიაზე, არაქსისპირეთში ურარტუს მეფის მენუას მიერ დატოვებულ წარწერაში და ლუხსუ-სარგონ II-ის ანალებში კამანუს ქვეყნის მიდამოებში.

მაშასადამე, ილალუხას ქვეყნის სახელი წარმოდგება, ქვეყანა თუ ქალაქის “ლუხას გვერდით” ანუ ლუხას მეზობელი ქვეყანა. გვაქვს სხვანაირი ახსნაც. სამეგრელოში არის ტოპონიმები ილაშ ტომბა, ილაშ წყურგილი⁵ (სოფელი რუხი), სადაც ილა ადამიანის საკუთარი სახელია. მეორე

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 85.

⁴ Н.М. Дьяконов. АВИИУ. – ВДИ, 1951, №2, с. 273.

⁵ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 286.

კომპონენტი ღუხა, ჩანს, ქართულ გვარში ღუხაშვილი, ალბათ მეგრულშიც რუხია (თუ ღუხია). სვანეთის წერილობით ძეგლებში დასტურდება ადამიანის საკუთარი სახელი მუხუღუხაი, რომელშიც ღუხა ელემენტი აშკარაა. ქართული სახელ-გვარებია: ღუხუმი, ღუხუმა, ღუხუტი, ღუხუმაიძე და ა.შ.¹

მაშასადამე, საკვლევი ტერმინის ორივე ნაწილი, ილა და ღუხა, ადამიანის საკუთარი სახელებია.

თასთარეშა (ჭაშთარეშა)

ქვეყნის სახელი შეიძლება დაიყოს სამ ნაწილად – თას (ან თაშ), თარ და შა. თაშ უნდა დაეუკავშიროთ სვანურ სიტყვას, რაც ყველს ნიშნავს,² მეგრულში თას თესლს აღნიშნავს,³ თაშ-ასე.⁴ ტოპონიმის მეორე ნაწილი თარ მეგრულში მთავარს, დიდებულს, საღს, რჩეულს ნიშნავს.⁵ ხოლო თარუ ხათებში (შესაძლებელია ქაშქებშიც) ამინდის ღეთება იყო. რაც შეეხება ბოლოკიდურ ე(შა) იგი კარგად ცნობილია და ხშირად აწარმოებს მეგრულ-ჭანურ (ლაზურ-სვანურ) ტოპონიმებს.

თასთარეშა ეტიმოლოგიურად უნდა უკავშირდებოდეს სხვა ქაშქურ ტოპონიმს – თასთარს. რამდენადაა შესაძლებელი ამ ორი ტოპონიმის ტერიტორიული დაკავშირება ერთმანეთთან, ჩემთვის ჯერჯერობით უცნობია. იქნებ ესენი ერთი და იგივე გეოგრაფიული ერთეულებია.

¹ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 99.

² ე. თოფურია, მ. კალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 39.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 171.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 37.

ქალაქი ტასა თუ თავა მოიხსენიება ასურულ წყაროებში კატმუხის ქვეყნის მეზობლად. ამავე წყაროებშია (სარგონ II) ქალაქი ტაშტამი თუ თასთამი (ზიქირთუში), ურარტუს ტერიტორიაზე ტაშუხა (თაშუხა) და ა.შ.¹ კლავდიოს პტოლემეაიოსის რუკაზეცაა დატანილი ამავე ფუძის მქონე დასახლებული პუნქტი ქართლის სამეფოს სამხრეთ ნაწილში ტასტინა თუ თავთინა, ქართლისა და საქართველოს ისტორიული მხარე ტაშირი და სხვა.

თ ა ქ უ ფ ს ა

სვანურ ენაში თაკუ – თოკია. მეგრულში ტახუა – ტეხა, ნგრევა, მტერევას აღნიშნავს.² ქვეყნის სახელი შესაძლებელია მომდინარეობდეს თა (მთა)-ქუფ-სა (ქუფსა), ე.ი. ქუფსის მთის სახელიდან. სვანეთის წერილობით მასალებში დასტურდება ადამიანის სახელი და გვარი: ქუფა, ქუფიძე. ამავე ენაში ქუფ ნიშნავს დაწნულ კიდობანს.³

ქუფსა შესაძლებელია იყოს იგივე, რაც ქართულ ენაში ქუფრა, რაც შავს, ბნელს ნიშნავს. მთას კი ამგვარი სახელი ეწოდებოდა ხშირი ღრუბლიანობის, ნისლიანობის ან კიდევ ხშირი ხეების, გაუფლელობის გამო. მსგავსი გარემოებების მქონე მთის რაიონში ქვეყანას შესაძლებლად მიგვაჩნია ასე წოდებოდა – თაქუფსა. თაქუფსა ისეთივე ქაშქური ტოპონიმიცაა, როგორიც ხახარვეუს (ხახარვა) მთის დასახლება.⁴ თუმცა გამორიცხული არაა მსგავსად სხვა

¹ ВДИ, 1951, №2. с.312, 313, 323; Н.В. Арутюнян. Биайинили (Урарту), с. 279, 299.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 20.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 787.

⁴ ძახიქ, გვ. 206.

ქაშქური ტოპონიმებისა, ესეც შედგებოდეს ორი ნაწილისაგან თაქუ და ფსა (ფშა). ამ შემთხვევაში მისი პირველი ნაწილი თაქუ (თაკუ) წარმოადგენდეს ქართული ქალის საკუთარი სახელის თაკო II თაკუ-ს, ან თაქას, თაყას იდენტურს.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს – ფსა-ფშა, იგი უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვა ფშა-ს, მდინარეს, მდინარისაგან გამოდენილ წყაროს, ფშანი – იგივეა, რაც ფშა, ფშატალა – (ძველი) წყალი თოვლნარევი გაზაფხულზე. ფსორი – მდინარის მიერ დატოვებული კალაპოტი, ფსკა – დამდგარი წყლის ზედაპირზე მოდებული მწვანე ლორწოვანი მასა, ფსკერი – წყლის ძირი, და ა.შ.¹ იგივე ელემენტი ადამიანის საკუთარ სახელად დასტურდება, კერძოდ, მეგრულ წერილობით ძეგლებში ადამიანის საკუთარ სახელად გვხვდება ქუფაჩა.² ეს სახელი, აშკარად საკვლევი ტერმინის თა-ქუფსა, ე.ი. ქუფსა ელემენტს უტოლდება ქუფ (ა) სა-ქუფაჩა. შესაძლებელია ჩ-ს უქონლობით აიხსნას ძველ ენებში, ერთ შემთხვევაში ჩ, ხოლო მეორე შემთხვევაში ს არსებობა.

ხ ა ქ მ ი ს ა

ტოპონიმში გამოყოფილი ფუძე ხაქხაკ შეიძლება ნიშნავდეს სქელ, უხემ ქსოვილს, ან ერთგვარ გოგრას. ასე, რომ სრულიად შესაძლებელია ქალაქის სახელი, მოსახლეობის დასაქმებისა და მეურნეობის ტიპის მიხედვით წარმომდგარიყო.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 190, 191, 219, 220.

² ჟურ. არტანუჯი, №10. თბ., 2000.

რაც შეეხება მეორე ელემენტს, იგი დასტურდება ხეთურ წყაროებში მოხსენიებულ სხვა კომპოზიტურ ტოპონიმში-ლაკი-მისა.¹ მისი შედარება საკვლევ ტერმინთან, გვაძლევს საფუძველს, რომ ხაკმისა ორი ნაწილისაგან შედგება.

ხ უ მ [. . .]

როცა არ გვაქვს სხვა წყაროებით მსგავსი ფონეტიკური აგებულების ტოპონიმი, ძნელია ქალაქის სრული სახელის გარკვევა. თუმცა ის კი მაინც შეიძლება, რომ მიახლოებით განვსაზღვროთ ამ ქალაქის წარმომავლობა, რადგან, ცნობილია მისი საწყისი ნაწილი. ხუმ ელემენტი შეიძლება იყოს სრული ან არასრული ძირეული ნაწილისა. იგი შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ ხუმ-არას ან ხომლს, ან კიდევ სვანურ ხუამ-ს რომელიც ბუჩქი, ჩირგვია.²

თ უ ხ ა ს უ ნ ა

მე მგონია, რომ ამ ქალაქის სახელი შედგება ორი ნაწილისაგან – თუხა და სუნა. ეს ორივე უნდა იყოს ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი ადამიანის საკუთარი სახელები. მსგავსად სხვა ქართული სახელებისა: თურ-მანი (გვარიცაა თურმანიძე), არდა-შერ, გურან-დუხტი, მზე-ქალა, პირი-მზე და ა.შ.

¹ Г.Г. Гюргадзе. Вопросы... с. 122.

² ე. თოფურიძე, მ. ქალღანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 885.

თუხა იგივე ქართული ტუხა-ტუხაშვილია; გვაქვს თუხარელი, რომელიც ნაწარმოებია ქართლისა და საქართველოს ისტორიული პროვინციის კლარჯეთის ცენტრის თუხარისის მიხედვით. ესაა უძველესი ქართული სამეუოს დაიაენი-დიაოხის ერთ-ერთი ცენტრალური ქალაქი უტუხაი (ოთუხაია). სვანეთის წერილობით ძეგლებში ხშირია თუხელემენტიანი პირსახელები: ფურთუხი, ფურთუხვი, ფურდუხი, ფურთხი და ა.შ.¹ არაა გამორიცხული, რომ თუხათობას გადმოცემა იყოს. ძველ ენებში და თანამედროვე ქართველურ ენებში ასეთი შენაცვლებები ხშირია. ქართულ ენაში თოხი – მიწის დასამუშავებელი რკინის იარაღია.²

თუხასუნა იქნებ ძველი ქართული სახელის თხესუ-ს ნა სუფიქსიანი ფორმაა, რომელიც დასტურდება სვანეთის წერილობით ძეგლებში.³ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ტოპონიმი დაიყოს შემდეგნაირად: თუ-ხასუნა. თუ, სიტყვა შუმერულსა და სვანურში შობას, დაბადებას აღნიშნავს.⁴ თუკი სახელწოდების მეორე ნაწილი ხასუნა-ქართული სახელის ხასო-ხასანი-ს შესატყვისია, მაშინ მისი მნიშვნელობა იქნება-ხასუნას (მიერ) ნაშობი, ე.ი. ხასუნას შთამომავლობა. მეგრულსა და სვანურშიც მოიპოვება საკვლევე ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვები, კერძოდ: თხუას-ი (წყლის ხავსი), თუხუა (როვა ძაფისა).⁵

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 242.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 513.

⁴ ზ. ქაფიანიძე, თ. მიბჩქვანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

⁵ ე. თოფურია, მ. ქალღანი, სვანური ლექსიკონი, გვ. 265; ი. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 68.

ფ ი ს უ ნ უ ფ ა ს ი

ფისუნუფასი-ს თუ შეეადარებთ ქაშქურ ადამიანის საკუთარ სახელებთან – ფისდუმუფა, სუნუფასი, სუნაილი, აშკარად დავინახავთ, რომ სუნუფასი (დაიყოფა ორ ნაწილად სუნუ და ფასი). სუნა(ილ-ი), ფისუ(ნუ), ფის(დუ) ადამიანის საკუთარ სახელებს წარმოადგენენ. მაგრამ ქალაქის სახელს ფისუნუფასს თუ დაეუკავშირებთ მეგრულ სიტყვას ფიცვინაფას-ს (1 მნიშვნელობა: გაბრაზება, 2: გატრუნვა), მაშინ უნდა ვაღიაროთ, რომ ტოპონიმი ერთი სიტყვიდანაა წარმომდგარი. ფიცვინაფასში ცნობილია, ვი-ს, ო || უ-სთან მონაცვლეობა, რაც ქართული გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია.

შემოგთავაზებთ სხვა ვარიანტსაც. ფისუ და ნუფა ადამიანის საკუთარი სახელებია, ხოლო სი (ძე, შვილი). გასაგებ ენაზე, რომ ეთქვათ მე ვარ “ფისუ ნუფასი.” ჩვენთან აჭარაში დღესაც ასე იტყვიან ხოლმე: ამირანი მურმანისი, ე.ი. მე ვარ ამირანი, მურმანის ძე, შვილი.

ქ ა ნ უ ნ უ

ადამიანის საკუთარი სახელი ქანუნუ შეიძლება მომდინარეობდეს სევანური სიტყვიდან ქან, რაც ბოტანიკური კანაფია.¹ ქართულშიც მოიპოვება მსგავსი სიტყვა ხანულ-ი, რაც რძისა და კარაქის კეთებაში მოზიარის აღმნიშვნელი ტერმინია.² თუმცა ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ

¹ ვ. თოფურიძე, მ. ქალდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 777.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 738.

საქართველოში ასევე გავრცელებულია ნუნუ – ადამიანის (ქალის) საკუთარ სახელად. მსგავსი წარმოების სახელები ჩვენთან გვხვდება შემდეგი სახით: ხანანა (ქანანა), ხანანია (ქანანია), ქაბატო, ქამუშა და სხვა.¹

ქანუ – ადამიანის საკუთარ სახელად გვევლინება ძველ-ქართულ წერილობით ძეგლებში.² სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის მცხოვრებთა შორის უძველეს ეპოქაში, სადაც ძირითადად მეგრელები და სვანები ბინადრობდნენ, როგორც ანტიკურ და ფეოდალურ, ისე წინაანტიკურ ხანაშიც, ხშირია ადამიანის საკუთარ სახელად ხანუ, ხანიუ, ხანიქუია, ხანათუ-ს მოხსენიება.³ პირსახელი ხანია დაფიქსირებულია ტბეთის სულთა მატიანეშიც.⁴

თავად ქაშქურ სამყაროში თუ მის მეზობლად დაფიქსირებულია მსგავსი წარმომავლობის სახელები: ქალაქი ქაბუბა, ქეყანა ქამამა, დაახლოებით იმავე ტერიტორიაზე კამახო, ქალაქი თურქეთში, ახლანდელი დოსტალის გვერდით, სოფელი ქამარზა ფოცხოვის ლივაში. აღნიშნული სახელწოდებების ურთიერთშედარება და ანალიზი გვაძლევს საფუძველს, რომ საკვლევი ტერმინი დაეყოს ორ ნაწილად ქა-ნუნუ, ისევე როგორც ქა-ბუბა, ქა-მამა, კა-მახო, ქა-მარზა. ქართულ მითოლოგიაში კამარი ადამიანის საკუთარი სახელია. მეორე ნაწილი ყველგან საკუთარ სახელს უნდა აღნიშნავდეს, შეადარეთ ნუნუ, ბუბა, მამა, მახო, მარზა. ეს თუ ასეა, მაშინ საკვლევი რჩება ქა (კა)-ს რაობა. ქა (კა) მცირეაზიულ (ხეთურ-ქაშურ) სამყაროში ადამიანის

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 870, 878.

² სვანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548.

³ ძახიქ, გვ. 170, 258.

⁴ ტბეთის სულთა მატიანე, თ. ენუქიძის გამოცემა, გვ. 157.

და ღვთაების საკუთარი სახელი იყო.¹ იგი გაერცელებულია საქართველოშიც ქა, ქად ფორმით.

ფ ი ღ უ მ უ ვ ა

აღნიშნული ანთროპონიმი შეიძლება ეკუთვნოდეს სვანურ ან მეგრულ ლექსიკურ ერთეულს. როგორც ეტყობა, აქ, ორი სახელის შერწყმასთან გვაქვს საქმე ფიდუ და მუვა. სხვა ქაშქურ ტოპონიმებსა და ადამიანის საკუთარ სახელებში “მუვა” ხშირად ჩნდება: მუვა, მუვასა, ციმუმუვა, მუვათალი, ქასქამუვა, ფისდუმუვა და ა.შ.² ძველქართულ სამყაროში მუვა იყო სულის, ძალის და შესაძლებელია სულისკვეთების ღვთაება. მუვა-მუა, ჩანს, აგრეთვე თანამედროვე მეგრულ გვარებშიც: ცირამუა. მეორე ქაშქურ სახელთან ფისდუმუვასთან თუ შევადარებთ საკვლევ ტერმინს, აშკარად დავინახავთ, რომ მათ შორის სხვაობა ერთი ბგერით ს-თი განისაზღვრება. აქედან გამომდინარე შეიძლება ადამიანის საკუთარ სახელად მივიღოთ სახელის პირველი ნაწილიც: ფიდუ-ფისდუ-ც. სვანურში ფითუ თოელის ფთილა, ნამცეცი, ღერია.³ მეგრულ ენაში ფიტ-ის მნიშვნელობაა ელვა და ქოჩორი.⁴

¹ ძახიქ, გვ. 135.

² ძახიქ, 205; Гр. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130, 153.

³ ე. თოფურიძე, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 102.

ფ ი ქ ა ს დ უ ი ლ ი

ფიქსდული ადამიანის საკუთარი სახელია.

ხ ი რ ხ ი რ ი ს ა

სვანურ ენაში სავარაუდო ძირი ხირეს – რიგი, ჯერია.¹ ქართულ და მეგრულ ენებსაც მოეპოვებათ საკვლევი ტერმინის შესაბამისი, ფონეტიკურად ახლოს მდგომი სიტყვები: ხირხ=ძნელად სავალი ადგილი მთაში.² ქართულ ენაში ხირხალ-ი მწირი მიწიანი ყანაა, რომელიც ცუდ მოსავალს იძლევა. ხირხილი II ხირხირი ხითხითი, უწესო სიცილია და ა.შ.³ იმ შემთხვევაში თუკი საკუთარი სახელი კომპოზიტური სიტყვაა და იგი იყოფა ხირ-ხირი-სა-დ, მაშინ ხირ ქართულ დიალექტებში ხირა-ი უჯიშო საქონელია, ხირა-ხირაული, გამხდარი მაგრამ ჯანმრთელი ადამიანია, პირუტყვია.⁴ ქირქალი იმერულში გრილი, თავისუფალი, ქირქილ-გურულში ქარის ნიავის ნელი ქროლაა, ქირქირი თუშურში-ფრუტუნი, სიცილია.⁵ ხირხირისა-ში შესაძლებელია ღირღალი დავინახოთ, რადგან ხეთური ღ-ასოს ვერ გადმოსცემდა. ღირღალი კი, საბას განმარტებით, ნაპრალი, ღელე-ღულე ადგილია. ხირხალი – მსხვილი ძელებით სამოთხ რიგად სიგრძეზე შემოვლებულ ადგილს ქქია.⁶ აჭა-

¹ ე. თოფური, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 878.

² ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 561.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 754-755.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 571.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 626.

რულ დიალექტში ხირხილი უწესრიგოდ დაყრილ ტანსაცმელზე, ავეჯზე და უშნო, გაუთავებელ, ხმამაღალ სიცილზეც იტყვიან; კერძოდ, რას ხირხილებ, რაა ეს ახირხლული და ა.შ.¹

მსგავსი ქალაქი დასავლურ ქართული (სვანური) ლა პრეფიქსით შემოსილი, ხაიასა-აცის (ჰაიაშა-აჭი) სამეფოს ფარგლებშიც დასტურდება, ესაა ლა-ხირხილა (ლახირხილა).²

უფრო სარწმუნოა საკვლევი ტერმინის წარმომავლობა მეგრული სიტყვიდან ხირხ, რაც ძნელად საეაღ ადგილს მთაში აღნიშნავს. ზუგდიდის რაიონში სოფელ ახალ-სოფელში არის ტოპონიმი ხირხუ-კლდე-ფერდობები ჩხაიის ნაპირას, აქვე, განმარტებულია: ხირხუ-ხირხატი: ქვიან-კლდოვანი ადგილი.³ თუშეთში დასტურდება მამაკაცის საკუთარ სახელად ღირღი, იგივე ხირხი.⁴ სვანეთის წერილობით მასალებში არის გვარი ქირქიშლიანი, რომელიც ნაწარმოები ჩანს ქირქიშლი-ქირქილიში-დან, რაც იგივე ხირხილიშაა.

ფ ი ხ ა თ ა ხ ი

სვანურ ენაში ფიხა ნიშნავს ამაყს, ფიხ – 1: მეჩხერს, 2: ფართო ნაბიჯებიანს.⁵ სრულებით დასაშვებია, რომ ამ სიტყვებიდან წარმომდგარიყო ადამიანის საკუთარი სახელი.

¹ ი. ბეჭირიშვილი. აჭარის გეოგრაფიულ სახელთა ლექსიკონი, ბათ., 2001, გვ.330-332.

² Я.А. Мамандян. О некоторых спорных проблемах... с. 102.

³ კ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 36.

⁴ ს. შაკალათია. თუშეთი, გვ. 172.

⁵ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 764.

თუმცა ისიც დასაშვებია, რომ სახელი ფიხათახი, რომელიც ძალიან წააგავს თავისი ფონეტიკური აგებულებით და შესაძლებელია ეტიმოლოგიურადაც მეორე ქაშქურ სახელს – ფიხათახილას, რომელიც, შესაძლებელია მისი ბოლოკიდურშეკვეცილი ფორმა იყოს.

ამ ანთროპონიმის პირველი ნაწილი ფიხა უახლოედება ქართულ წერილობით ძეგლებში დაცულ ადამიანის საკუთარ სახელს ფახა, ხოლო მეორე – თახა.¹ თანაც თანამედროვე საქართველოში სახელი ფიქა, ფიქვი, თაყა, თაქა და მისგან ნაწარმოები გეარები მრავლად გვხვდება: თაყაძე, თაყალაძე, თაყინაშვილი, თაყაიშვილი, თაქარაძე, თაქთაქიძე და ა.შ.²

ფ ი ა ხ ა თ ა ხ ი ღ ა

ეს ადამიანის საკუთარი სახელი შეიძლება სამი კომპონენტისაგან შემდგარი სახელი იყოს: ფია-ხათა-ხილა. ქართველურ ენებში ფია რძის ფაფაა, ფია-ცუდი, გლახას სინონიმია.³ მეორე ნაწილი ხათა სატომო და ამავე დროს ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს. რაც შეეხება ხილა-ს, თუ იგი მეგრული სიტყვის – ხილას გადმოცემაა, მაშინ შობას, გაჩენას აღნიშნავს. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი უნდა დაიყოს ხი-ილ-ა. ხი ამავე ენაში ხალხს ნიშნავს. ხისევანურ ენაში კუთენილებითი სუფიქსია, ხოლო ილ-სუფიქსი ჩვეულებრივი ქართული მაწარმოებელია, რომელიც სახელ-გეარებსა და ტოპონიმებს ერთვის.

¹ სევანური წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547, 511.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 176, 379, 685.

³ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 542, 544.

ფია შესაძლებელია თანამედროვე ქართული სახელისათუ გეარის ფაია-ს ფორმიდან მომდინარეობდეს. აღნიშნული ანთროპონიმის შინაარსი კი იქნება ფია ხათის ხალხის კუთვნილი ან შეილი. თუმცა ფიახათა შეიძლება საკუთარი სახელიც იყოს. ფია-სახელი, ხათა-სახელი.

ფ ი ს დ უ მ უ ჯ ა

ფისდუმუვა ადამიანის საკუთარი სახელია. იგი ფონეტიკური აგებულებით ძალიან ახლოს დგას მეორე ქაშქურ სახელთან ფიდუმუვა-სთან. საკელევი სახელი, როგორც ჩანს, ორი ნაწილისაგან შედგება: ფისდუ და მუვა, რადგან ეს უკანასკნელი პირველისაგან დამოუკიდებლად არაერთხელ იხსენიება იმავე სამყაროში. კერძოდ, მუვა, მუვასა.¹ კომპოზიტურ სახელებში მუვა-თალი ციმუმუვა, ქათითიმუვა ფიდუმუვა და ა.შ.² მუა (იგივე მუვა) დაბოლოებით გვაქვს მეგრული გეარებიც, მაგალითად: ცირამუა, არის ციმუთალი, რაც იმას მოწმობს, რომ გვაქვს თალი როგორც კომპოზიტურ სახელებში, ისე დამოუკიდებლად (მაგ. თალი). ასე რომ მუვა (მოვა) დამოუკიდებელი სახელი იყო ქართველურ სამყაროში და განაგრძობს არსებობას დღესაც ქართულ (მეგრულ) სახელ-გეარებში.

რა კავშირი აქვს კიდევ ქართულ სამყაროსთან ადამიანის საკუთარ სახელს ფისდუმუვას?

მისი პირველი ნაწილი შეიძლება დაუკავშირდეს ქართულ სიტყვებს: ფის – სპეციფიკური სუნის მქონე წებოვანი წვენი, რომელსაც გამოყოფენ წიწვოვანი მცენარეები, ფისო

¹ Г. Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 130, 131.

² აახიკ, გვ. 205, 237; ი. ტატიშვილი. ხეთები ქაშქების შესახებ, გვ. 24.

– მოფერებით კატა, ფიც – მტკიცე პირობა, აღთქმა.¹ მეორე ნაწილი მუეა შესაძლებელია ქართული დიალექტებში (მაგ ქობულეთში) შემონახული მუეა (მნიშვნელობით მოგა)-სთან იყოს კავშირში.

მუეა – ძველ ხეთურ სამყაროში სულის, ძალის და შესაძლებელია სულისკეთების ღვთაება იყო.

ფიგანუსა (ფიგანუშა)

ფიგანუსა ადამიანის საკუთარი სახელია. მისი შედარება სხვა ქაშქურ სახელებთან-ფიგაფილუ, ფიგაფა(ეი)-სთან, ხოლო მეორე მხრივ თალიფაციასთან, აშკარად შეიძინევა, რომ საკვლევი ტერმინი კომპოზიტური სახელია და უნდა დაიყოს ორ მიკროსახელად – ფიგა და ნუსა. მგონი, ნუსა უნდა იყოს შემონახული არტანუჯის ბერძნულ ფორმაში არტანუსსა-ში² (შეადარეთ ურარტული ილდამუშა), არტანი-არდინი ძველი ქართული (ურარტული) მსის ღვთაება იყო.³ არტ-არტ ქართველურ ენებში საკუთრივ ქართულსა და მეგრულში ძველადაც და ამჟამადაც ართ-ერთს აღნიშნავდა. შესაძლებელია პირველსაც და მზესაც.

სვანურში ფიგა-ფიკუ იგივე ვაცია, შესაძლებელია, საკუთარ სახელსაც აღნიშნავდა. ნისა-ნუსა მეგრულ-ლაზურში რძალია.⁴ იქნებ სახელი ფიგანუსა ფიგარძალს შეესაბამებოდეს.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 446.

² Клавдий Птоломей. Географическое руководство. – ВДИ, 1951, №2, с. 252.

³ ძახიკ, გვ. 271; Г. А. Меликишвили. УЖН, с. 147.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, X, გვ. 183.

ქასთამა ქაშქურ სამყაროში შემავალი ერთ-ერთი ქვეყანაა. შისი შედარება თავად ქაშქურ ტოპონიმთან ქასულა-ქასულასთან და ადამიანის საკუთარ სახელთან ქასუ, გვაძლევს საფუძველს, რომ საკელევი ტერმინი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად ქას და თამა. ქასთამა შესაძლებელია რთული სახელია, მაგრამ, უეჭველია, მის შემადგენელ ნაწილებს ქაშქურ სახელებთან ქასულა და ქასუ-სთან სემანტიკური კავშირი აქვს. ქასუ და ქასულა-ს შედარება გვიჩვენებს, რომ ტოპონიმი ლა (თუ ელ) სუფიქსითაა წარმოებული. თავად, როგორც ჩანს, ქასთამა მომდინარეობს ქას(უ) და თამა-დან. ასეთი აზრის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ტბეთის სულთა მატთანეში მოხსენიებული პირსახელი თამი, გვაქვს თამაზი-ც. თამი-თამა ზუსტად შეესატყვისება საკელევი ტერმინის მეორე ნაწილს. ასე, რომ ეჭვს გარეშეა ქასთამა ორი საკუთარი, დამოუკიდებელი სახელებისაგან შედგება-ქას (ქაშ) და თამი (თამა).

რა კავშირი აქვს ქართულ სამყაროსთან?

საქართველოში როგორც ძველად ისე ამჟამადაც დასტურდება ის ფაქტი, რომ ქას და თამ ძირიანი სახელები და გვარები ფართოდ იყო გავრცელებული, კერძოდ: ქაზუ, ქასი, ქასილა, თამაზი, თამანდი, თამარ, თამთა, თამზუყა, თამუსი, თამუნა, თამილა, თამსი, ქასივაძე, ქასილაძე და სხვა მრავალი.¹

ქას (ქაშ) და თამა შესაძლებელია წარმომდგარიყო ქართული სიტყვებიდან: ქაშა (მაგ. ვაშლი), ქასრ-ქეის დანაიკი (საბა), ქასურ-ერთგვარი სალესავი ქვა (საბა),² თამასა-

¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 510, 548.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 270.

ვიწრო და თხელი ფიცარი, ფირფიტა, ლითონის თამასა.¹ დამ-(საქმეს) ბოლომდე მიიყვანს, მოაგვარებს.² თუკი, რა თქმა უნდა, “თამა”-ში თ-ს მაგიერ დ-ს ვიგულისხმებთ (შეადარეთ: დიმნა-დომანა-თუმანა-ტუმნია).

უ ნ დ ა [. . .]

ტოპონიმი უნდა[...] სრული სახით არაა შემონახული. მსგავსი სახელი, მე მგონია, რომ ურარტულ-ხეთურ-ქაშქურ სამყაროში არ შემონახულა. აქ შესაძლებელია ტერმინი გაფორმებული იყო, როგორც ჩვეულებრივ ქაშქურ სამყაროში სუფიქსით ან კიდევ სხვა რთული, კომპოზიტიური სახელის მეორე ნაწილით. უნდა ნიშნავს სურვილს, ნდობა აქვს, სურს, სწადია. უნდო – არასანდო, უნდო – ურგები. ამავე ძირებიდან გვაქვს წარმოებული ქართული სიტყვებიც: უნდავი, უნდაური, უნდება, უნდილი, უნდო, უნდობი და ა.შ.³

ხ ა დ მ ა თ ი

ხალ ფუძიანი სიტყვები ქართულ ლექსიკონში მრავალია, დაახლ. 100-მდე. განსაკუთრებით გამოვეყოფდით: ხალი ქუმელია (მოხალული მარცვლის ფქვილი),⁴ ხალ-ი=კალა-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 237.

² იქვე, გვ. 180.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 1548-1550; ნ. ჩუბინიშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 386.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 372.

ტოზის საზომი ხე (საბა), ხალა=კაკლის დასაბერტყი ჯოხი, ხალხა, ტოკი, ხალა=მოხარშული მარცვლებისაგან შეზედილი ცომი, ხალაე=შუშავს, ცეცხლზე ოდნავ წვავს და ა.შ.¹

საქართველოში ასევე გავრცელებული იყო ხალ-ხალდ ძირიანი სახელ-გვარები, ისინი ვრცელია ამჟამადაც: ხალინა, ხალინელა, ხალამპრი,² ხალვაში, ხალიფაშვილი, ხალკიასძე, ხალიბაშვილი, ხალვარი, ხალაძე, ხალაური, ხალა, ხალი, ხალიბი, ხალიბაური და სხვა.³

საქართველოში ასევე გავრცელებულია ისეთი ტოპონიმები, რომლებიც კავშირში იმყოფებიან ხალ-ხალდ-ხალიბ სატომო სახელებთან, თუ მათთან სემანტიკურ კავშირში მყოფ ქართულ სიტყვებთან: აჭარის სოფლები – სა-ხალ-ვაშო, ხალა, სოფელ კუჭულას (ქედა) უბანი ხალაური, ჭანეთში: ხალვა, ხალდისი, ხალას სახელით მდინარე, ხეობა და სოფელი,⁴ სოფელი ხალდე (სვანეთში), ი. ბაგრატიონი ხალფალუს ასახელებს, როგორც ტოპონიმის სახელს ქართლ-კახეთის აღწერაში და სხვა მრავალი.

ტომები, ქვეყნები, ოლქები, დასახლებული პუნქტები, მდინარეები ხალდ-ხალიბის სახელწოდებით ქართველურ სამყაროში ურმია-ვანის ტბების მიდამოებიდან მდინარე პალისის (ყიზილ-ირმაკის) შესართავის რაიონამდე ძველად-მოსვლურ და ანტიკურ ხანაში მრავლად დასტურდება.⁵

¹ იქვე, ტ. VIII, გვ. 1319-1326.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 558, 559.

³ ი. ბეჟირიშვილი. ამას შენზე ამბობენ, აჭარავ, ბათ., 1995, გვ. 244, 246, 250.

⁴ ი. სიხარულიძე. ჭანეთი, I, ბათ., 1977, გვ. 108, 110; ი. სიხარულიძე, ჭანეთი, II, გვ. 37.

⁵ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათ., 2002, გვ. 107, 133, 143; მისივე, ლაიენი-დიოხი, ბათ., 2006, გვ. 103 და შემდ.

საკვლევი ტერმინის მეორე შემადგენელი ნაწილი მათიც ქართულია. მათ-მათა მრავლობითია მან ნაცვალსახელის; ენაცვლება იგინი ნაცვალსახელს. მათი-კუთენილობითი ნაცვალსახელი, იგინი ჩვენებ. ნაცვალსახელის შესაბამისი.

ხეთურ-მითანურ წყაროებში, რომელიც ქართველური სამყაროს შემადგენელ ნაწილად მიგვაჩნია, მოიხსენიებიან ვინმე მათი, ენამათი, ქაშინმათი. აღნიშნულ სახელებში, როგორც ვხედავთ, ერთ-ერთი კომპონენტი მათი-ა. საქართველოში გავრცელებულია ძველი დროიდან მოყოლებული ადამიანის საკუთარ სახელად მათი-მათე-მატი-მათა-მატეა-ლა.¹

კოლხეთის ტერიტორიაზე ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოიხსენიება ქალაქების სახელად: მათიუმი, მადია, რომლებიც სავარაუდოთ ბათუმის სახელის ნაირსახეობად ითვლებიან.² პეროდოტეს ცნობის სპარსულ 18 სატრაპიაში დასახელებული ტომი მატიენა³ (იგივე ტაონი, ტაო) და ა.შ.

მათი დაბოლოებით ქართული ტომების განსახლებისა და ქაშქების ტერიტორიაზე თუ მათ მეზობლად, სადაც უძველესი დროიდან დღემდე ჭანურ (სეანურ)-ლაზურ (მეგრულ) მოსახლეობა ბინადრობდა (ჭანეთში), დღესაც გვხვდება ტოპონიმები ღურმათი, სალამათი, ხოლო შავშეთში – მათიგილი და ღუმათი.⁴ თუკი ამ უკანასკნელში

¹ გ. გასვიანი. დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და რუსეთთან შეერთება (XVI-XIX სს.), თბ., 1988, გვ. 30; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 523.

² ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), გვ. 215-219; მისივე, აჭარის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომის ვინაობის საკითხისათვის, ბათ., 2002, გვ. 77.

³ პეროდოტე. ისტორია, ტ. I, თ. თაუხნიშვილის გამოცემა, თბ., 1975, გვ. 226.

⁴ ნ. ცეცხლაძე. შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია, ბათ., 2001, გვ. 177, 193.

ქართული სუფიქსი ათ- არ გამოიყოფა. შეადარეთ გურიის სოფლის სახელი ჯუმათი.

ფ ი ვ ა რ ა

ფივარა ქალაქის სახელია. იგი მოიხსენიება ძვ. წ. XIV საუკუნის დასაწყისის ხეთურ ძეგლში – არნუევანდასა და აშმუნიქალის ლოცვა-ში.¹

სახელწოდებაში აშკარად გამოიყოფა ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელი ვარა. ვარა ცნობილი სახელი იყო თუშეთში, გავრცელებულია აჭარაშიც. ვარა გამოიყოფა ქართულ სახელ-გვარებში: ვარშანიძე, ვარისამაშვილი, ვარშალოშიძე, ვარყმაშვილი, ვარძელაშვილი და სხვა.² ვარ ელემენტი დასტურდება ქართულ სახელებშიც: ვარაზა, ვარამი, ვარდანი, ვართანი, ვარინე, ვარლამი, ვარსიმე, ვარქსენი, ვარძუკა და სხვა.³

ვარ ძირი შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ქართულ სიტყვებს ვარგა-ვარგი-ვარგისი, რაც კარგს, გამოსადეგარს ნიშნავს.⁴ იქნებ იგი ზრდადასრულებული, პატარა ქათმის (ჭუჭყლის) სახელიდან – ვარია – მომდინარეობს.

ასეთ შემთხვევაში გასარკვევია ფი-ს რაობა. თი-მეგრულში ოჯახს, სახლს ნიშნავს.⁵ ფა- მეგრულსა და სვანურში მოდგმას, გეარს აღნიშნავს.⁶ ზემოთ აღნიშნულიდან

¹ ი. ტატიშვილი. ხუთები ქაშქების შესახებ.-სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, ბათ, 2007, გვ. 24.

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 675.

³ იქვე, გვ. 838-839.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 748.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 46.

⁶ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

გამომდინარე ფიგურა ნიშნავს “ვარას მოდგმას, გეარს,” ე.ი. ქალაქი დაარსა თუ ქალაქს ხელმძღვანელობს ვარას გვარი, საგვარეულო, მოდგმა.

ცნობილია, რომ მსგავსი ტოპონიმები ფივა და ფივანა პამფილიასა და ტროაში არის დაბლობები და ქალაქები.¹ ეფიქრობ შემთხვევითი არ უნდა იყოს ეს გარემოება. ზოგიერთი მეცნიერი სამართლიანად ტროასა და მის შემოგარენს ქართველურ სამყაროს (უფრო სევანურს) უკავშირებს. ერთი და იგივე ტოპონიმები ქაშქასა და ტროას, აგრეთვე კილიკია-პამფილიაში შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ამიტომ გვაქვს საფუძველი საკვლევ ტერმინში ფუძედ ფივა გამოყოფოთ და არ სუფიქსად მივიჩნიოთ, ისეთივე როგორიცაა: ტიბარი(ენი), ქართველური ტომი სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში, კოტიორას (ორდუ) მიდამოებში, აჭარა, მტკვარი, კანდარა სოფელ ალერტკარში ადგილი, კუჭუშ ნაჭვარა ადგილი სოფელ დარჩელში და მრავალი სხვა.

ი შ თ უ მ ი ს თ ა

იშთუმისთა ისეთი წარმოების გეოგრაფიული სახელია, როგორიც ზოგიერთი ქაშქური ტოპონიმი: იშთალუპა, იშტახარა, დაიშტიფა და სხვა. ურარტულ სამყაროში ცნობილი იყო დასახლებული პუნქტები – იშტაიაუნი, იშტამნია, იშტაფა, მდინარე იშტარაურა და სხვა.² ვილაც ქალის სახელია იშტაფარია.³ ამ სახელს, რომ თანამედროვე და ისტორიულ, შესაბამისი სახის სახელებთან აქვთ კავშირი

¹ Страбон. География, с. 547-549, 624, 631.

² И.М. Дьяконов. АВИИУ. – ВДИ, 1951, №2, с. 282, 323.

³ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.17.

მოწმობს ჯაგახეთის ტერიტორიაზე არსებული სოფლის სახელი ეშტიო, რომელსაც ურარტულ ხანაში იშტელუანი ერქვა.

რა სემანტიკის მატარებელია ტერმინი იშთუმისთა?

პირველ რიგში არსებული სახელწოდებების გათვალისწინებით, იგი უნდა დაიყოს ორ ნაწილად – იშთუ და მისთა. პირველი, როგორც ჩანს, უკავშირდება ხეთურ-მცირეაზიული მზის ღვთაების სახელს იშთანუ ან მეორე ღვთაების სახელს იშთაია-ს.¹ თუმცა, ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სვანურ ენაში იშდუ წიხლია,² აშდ-აშტ – ერთი, პირველი, მზე და ა.შ. იშთ-იშტა-იშტაგი ადამიანის საკუთარ სახელებად გვევლინება ძველქართულ სამყაროში, აღმოჩენილ ძეგლებში. ყოველივე ამას პარალელები ეძებნება ხური-ურარტულ სივრცეში.³ შესაძლებელია იშთუმისთაში გამოყოფილი ელემენტი იშთუ პირის სახელი იყოს, რომელიც სემანტიკურად მოდიოდეს მზის ან სხვა რომელიმე ღვთაების (მაგ. იშთაია) სახელიდან და ნიშნავდეს მზეს, პირველს და ა.შ.

საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი მეორე ელემენტში – მისთა, შეიძლება ამოვიცნოთ ქართული სახელი მისი და თა ქართულ გვართა და გეოგრაფიულ ტერმინთა მაწარმოებელი. შევადაროთ თავად ქაშქურ სახელთან მათი (ხალ-მათი), დაიენი-დიოახის მეფის სახელთან – სენი (შენი) და ა.შ. შენი, მათი და მისი ერთი რიგის სახელებია. თა-სუფიქსით საქართველოში წარმოებულია ტოპონიმები: მცხეთა, არგეთა, ბიჭვინთა, ბალანთა, გუმისთა, გურიანთა, ერგეთა, მოგეთა და მრავალი სხვა.

¹ ძახიქ, გვ. 231, 232.

² ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 313, 743.

³ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი – გვ. 55-56.

დანქუნა (დანქუნა)

ამ ქვეყნის სახელიც, როგორც ჩანს, ქართველური წარმომადგენლობისაა. იგი შესაძლებელია მომდინარეობდეს იმერულ დიალექტში დაცული სიტყვიდან დანქულ-ი, რაც დაფქულს, ფქვილს ნიშნავს.¹ თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ტოპონიმი დაიყოს დან-ქუშ-ნა, სადაც ნა ჩვეულებრივი ქართველური სუფიქსია, ხოლო დან და ქუშ საძებარია. მით უმეტეს, რომ ორივე ამ ელემენტებს ქართველურ ლექსიკაში ეძებნება პარალელები.

დან ფუძიანი ქვეყნები ხეთურ-მცირეაზიულ სამყაროში სხვაც არაერთი გვხვდება, კერძოდ, დანუნა, დანქევა, დანია, დანზიუნი.² გვაქვს ქალის საკუთარი სახელი დანქუვია. იგივე ძირია ქართულ გვარ-სახელებში: დანდალაშვილი, დანელია, დანიბეგაშვილი, დანდურაშვილი,³ აქედან გამომდინარე დან-ი საკუთარი სახელიც ყოფილა. საქართველოში (თუშეთში) გვაქვს სოფ. დანო და მდინარე დანოს წყალი. ქართულ ენაში დანა პქვია მოგრძო ტარიან საჭრელ იარაღს.⁴ დან, ასევე რთული დაბოლოებაა. იგი უპასუხებს კითხვაზე საიდან? მაგალითად, წერილი მივიღე სოფლიდან.

ქუშ-ქოშ-ხუშ ძირიანი ტოპონიმები ქართველურ სამყაროში ძველადმოსავლური ხანიდან მოყოლებული საისტორიო წყაროებში არაერთი აღინიშნება, მაგალითად: ხუშანი-

¹ ქართული კილო-თქმაოა სიტყვის კონა, გვ. 182.

² ძახიქ, გვ. 204, 243; Н.В. Арутюнян. Ук. соч., с. 267, 278.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 665.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 184.

უძველესი ქართული სამეფოს დაიაენი-დიაოხის ოლქი.¹ ქვეყანა ქუში, რომელიც მოხსენებულია ბიბლიაში.² მსგავსი ტოპონიმები, რომლებიც დაკავშირებულია ქუშ-ძირთან გეხედება, როგორც საქართველოს, ისე მის საზღვრებს გარეთ, იმ ოლქებში, რომლებიც საქართველოსაგან მიიტაცეს: ხოშორა (ფშავი), ხოშურეთი (არტაანის მიდამოები), ხოსორი (ოლთისის რაიონი) ხოსტა (ართვინის ოლქი)³ და სხვები, რომლებიც მოხსენებული აქვთ ევროპელ მოგზაურ-მკვლევარებს.⁴

საქართველოში ისტორიულადაც და დღესაც დასტურდება ხოშ-ქოშ-ქუშ ძირიანი სახელები და გვარები: ხოშა, ქოშაქი, ხუშაქი, ხუაშაი, ქოჩა, ხოშატი, ქოჩაკი, ხოშტარია, ხოშარელი, ქუშხეველი და სხვა.⁵

აღნიშნული ტოპონიმები ქართველურ ჯგუფს, რომ უნდა განეკუთვნებოდნენ, გარდა იმისა, რომ აღნიშნულ მხარეებში ქართველური მოსახლეობა ბინადრობდა, მათი სემანტიკა გაიგება ამავე ენების გამოყენებით: ხოშა=დიდი⁶

¹ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 101-102; მისივე, დაიაენ-დიაოხის ზოგიერთი "ქვეყნის" ლოკალიზაციისათვის, ს. ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, თბ., 2000, გვ. 63-65.

² ზ. კოსილოვსკი. ბიბლიური თქმულებები, თბ., 1976, გვ. 12; А. Таксиль. Забавная Библия, М., 1976, с. 15.

³ ს. გოგიტიძე. დიაოხის შემადგენელი ოლქების ლოკალიზაციისათვის, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, II, ბათ., 2002, გვ. 16-17; С.Д. Гогтидзе. Локализация «стран» Данаен-Диаоха, кавказистологии и этнографии, М., 2000, гв. 54-55.

⁴ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 162; ს. გოგიტიძე. ქვეყანა ხუშანი, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, V, ბათ., 2007, გვ. 108.

⁵ ტბეთის სულთა მატთანე, გამოსცა თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 15-16; ე. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 343, 560; ჟურნ. მნათობი, 1957, №6.

⁶ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 874.

ქოშ=კუთხე,¹ ქუშ=მოღუშული, პირქუში, ქუში=ძველი ხე-
ლა, ქუშ=თვალელაში, მარღი² და ა.შ.³

ამრიგად, ქაშქური ტოპონიმი წარმოშობილი უნდა იყოს, მისი დამაარსებლის დან-ქუშნას სახელიდან. ქართველურ სამყაროში დასტურდება სახელი და ტოპონიმი დან-დანო და ა.შ. ქუშ-ქუშნაც ქათულ ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება. როგორც ჩანს, ერთია ამ დასახლებული პუნქტის დამაარსებელის დინასტიური (ან მისი მამის, წინაპარის), ხოლო მეორე საკუთარი სახელი. მაშასადამე, დან და ქუშ(ნა) – ორივე ადამიანის საკუთარი სახელია.

ი ს ქ უ რ უ ხ ა

ისქურუხა ქაშქური ქალაქის სახელია. მისი სემანტიკის გარკვევა დიდ ძალასა და ენერგიას არ მოითხოვს, რადგან, მისივე ეტიმოლოგია პირდაპირაა გადმოცემული. ტოპონიმის სახელი შედგება ორი ნაწილისაგან ის და ქურუხა, ერთიცა და მეორეც ქართულ ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება.

ქართული ლექსიკონის მიხედვით, ის ჩვენებითი ნაცვალსახელია და აღნიშნავს ის, იგი,⁴ მეორე ნაწილი ქურუხა კი ძველი ქართული სიტყვაა და ნიშნავს პირქუში, კუშტი, წარბშეკრული, გულმძიმე (ადამიანი).⁵ ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე ისქურუხა განიმარტება, რო-

¹ ქართული (აჭარული) ზღაპრები, ბათ., 1973, გვ. 151.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 380.

³ ეველა ეს მასალა თავმოყრილია ჩვენს მონოგრაფიაში: დიაენი-დიაოხი, ბათ. 2006, თავი: ხუშანი-ხუშალხი.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 250.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 376.

გორც “ის ქუშიდანაა” ან (ადამიანი თუ ადამიანები) პირ-
ქუშის, გულმძიმე თვისებებით ხასიათდებიან, თუმცა ქურუ-
ხა ადამიანის სახელიც შეიძლება იყოს.

იგი ასოცირდება ხეთურ წყაროებში ღურმითას მეზო-
ბელ ქვეყანასთან, ქაშქების ტერიტორიაზე თუ მის სიახ-
ლოვეს მდებარე ქურუსთამას ქვეყნის სახელთან, ასევე
ხურიტების ქალაქ ქურუხანის სახელთან.¹ აქ, ან-სუფიქსია.
თუ ჩვენი დაკვირვება მართებულია, მაშინ ამ უკანასკნელის
პირველი ნაწილი ქურუს (თამა) იქნებ საკვლევ ტერმინს
ქურუხს დაუკავშირდეს. მაგრამ, ისიც გასათვალისწინე-
ბელია, რომ ქურუ-ქურუსის მსგავსი სიტყვები ქართულ
ლექსიკაში რამდენიმეა: ქურ=ლოყა, ქურა=პატარა ყურები-
ანი თხა, ქურა=ჟოლო, მცენარეა, ქურო=ხელთათმანი,
ქურს=დაბალი ტახტი სათბობი მოწყობილობით და ა.შ.²

გვაქვს ტოპონიმის წარმომავლობის სხვა ვარიანტიც. ის
(იშ)-ას – (აშ) საკუთარი სახელი უნდა იყოს, ხოლო
ქურუხა, ისეთივე წარმოების გვარი-დინასტიური სახელი,
როგორიცაა ქურხი (ული), ზაბახა, ჯავახი, კომახი და ა.შ.
ის (იშ)-ის ნაირსახეობანია-ისო, ისა, ისი და ა.შ. ქართული
სახელები. ვფიქრობთ, სევანური ენაც ამ მხრივ საინტერესო
სიტყვებს შეიცავს, კერძოდ: ქურმუხუ=რიყის ქვა, ქურუ-
ხუ=ხური.³ ასე რომ, შესაძლებელია საკვლევ ტოპონიმის
მეორე ნაწილი ქუხურა სწორედ სევანური სიტყვიდან რუხი
(ქურუხ) მომდინარეობდეს.

მეგრული გვარია ქურია, ქურუვა, სახელია ქური.

საქართველოში გავრცელებულია გვარი ქურხული
(გვაქვს ქუხული-ც), რომელიც თითქოს ზუსტი ანალოგიაა

¹ ძახიკ, გვ. 205, 261.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 579.

³ ვ. თოფურია, მ. ქაღდანი. სევანური ლექსიკონი, გვ. 787.

ქაშქური ქურუხას, იმ განსხვავებით, რომ ქართულ გვარს ერთვის ულ (ელ) სადაურობის მაწარმოებელი სუფიქსი. ქურხი II ქურუხა ადამიანის საკუთარი სახელი და ტოპონიმი (სოფლის სახელი) უნდა იყოს. ბორჯომის რაიონში გვაქვს ტოპონიმი ქურუხეთი (ჭობისხევი),¹ რომელიც ზუსტი ანალოგია უნდა იყოს საკვლევი ტერმინისა, იმ განსხვავებით, რომ ქართულ სახელწოდებაში გამოიყოფა თესუფიქსი.

მაშასადამე, ქალაქის სახელის შინაარსი იქნება შემდეგი: ისქერუხა დასახლებულია “პირქუში, გულმძიმე” ადამიანებით. ან კიდევ იქნებ სახელწოდებაში ქალაქის დამაარსებლის სახელი იმალებოდეს; ისქურუხა-ში ის-იშ და ქურუხა-ც ორივე საკუთარი სახელი უნდა იყოს.

ფ ი თ ა უ რ ი ა

აღნიშნული სახელი სპეციალობის თუ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინია.² ქართული ლექსიკური მარაგის განხილვის შემდეგ მივედით იმ დასკვნამდე, რომ ფითა-ფითა-ურ-ა ქართველური ტერმინი უნდა იყოს. ქართულში ფიტ – უთაფლო ფიჭაა, ფიტა – ერთგვარი თევზი, ფიტავ – ფიტყით ხდის, აშრობს, ახმობს, ფითხ – ნაკვერჩხლის ასაღები რკინის ნიჩაბი, ფიჩხა – სოკოა ერთგვარი და ა.შ.³ მაგრამ, როგორც ჩანს, უფრო მართებული იქნებოდა ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ფითაურია ქართულ ფიჩხაური-ფიჩხაურა-ს უნდა შეესაბამებოდეს, რაც მოზრ-

¹ კრებ. იბერია-კოლხეთი, თბ., 2009, №5, გვ. 32.

² გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 87.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105, 119, 126.

დილ საღვინე დოქს (პირველი) ან მოზრდილ საღვინე (მეორე, საბა) ჭურჭელს შეესაბამება, ფიტ – ბარაქა, პიტა – თიკანი.¹ თუმცა შესაძლებელია ტერმინი იყოფოდეს ფითაურ-ია. ფითა ქართულ ენაში ნებისმიერ ზემოთხსენებულს უნდა შეეფარდებოდეს. ურ-ქართული სუფიქსია, ხოლო ია მეგრული გვარებისა და სახელების მაწარმოებელი.

მსგავსი ტოპონიმები გავრცელებული იყო ქართველური ტომების განსახლების არეალში: ფითარ მარდინიდან 46 კმ-ზე, ასურული და ურარტული წყაროების ფითეირა, ფითურა,² თავად ქაშქური ტოპონიმი ფათალახსი. ქიცუვათნის ქვეყანაში ტოპონიმი პიტურა (ფითურა) ხათა-ხეთას ტერიტორიაზე ფიტათი.³ პიტეუსა (ასახელებს კლავდიოს პტოლემეიოსი), ფითურა (ამიანე მარცელინი), ფითია (ნოტაცია დიგნატატუმი). ეს უკანასკნელი, სამივე პუნქტი პ. ინგოროყვას ერთი და იმავე პუნქტად მიაჩნია და მათ ოფისტან, მოგვიანო ხანის სოტირიოპოლისთან (ტრაპიზონის აღმოსავლეთით) აიგივებს.⁴ ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით, ნოტაციის ფითია-პითიე – ბიჭვინთაა. მსგავსი ფონეტიკური აგებულების ტოპონიმები დღევანდელ საქართველოშიც მოიძებნება: ფიჩორი – მდინარე გურიიში, პატაური – გორა გაღმა ქაქუთში, ფეტოურა – გვარაში, ფატარი – ჩიბათში,⁵

¹ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 540, 544.

² ძახიქ, გვ. 277; ВДИ, 1951, №2, с. 292; Н.В. Арутюнян. Ук. соч., с. 84-85, 96, 204-207.

³ გრ. გიორგაძე. ხეთური და ასურული... გვ. 8; მისივე, Вопросы... с. 125; В. Хачатрян. Восточные провинции Хетской империи, Ер., 1971, с.91.

⁴ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 252-253.

⁵ ი. სიხარულიძე. მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმიკა). – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 82, 95, 145.

ფიტარეთი, პიტარეთი ქვემო ქართლში, პიტაური სოფელი აფხაზეთში.¹

ტოპონიმი ფატარი გავრცელებულია საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით ხშირია სამეგრელოსა და აჭარაში:² ფატართა (ვაკე), ფათანი (მთა), ფათაროთა (დაფერდება), ფატაროთა (საძოვარი), ფატარი (ტყე) და მრავალი სხვა.

ჩვენში გავრცელებულია, აგრეთვე, ისეთი სახელ-გვარები, რომელთა დაკავშირება შეიძლება საკვლევ ტერმინთან: ფითათი, ფატი (ფატიმა), ფითურია, ფითაურია, პიტიური, ფათურია.³

ფ ი ა

აშკარად ჩანს, რომ ფია ქართველური ენების ლექსიკურ ჯგუფს მიეკუთვნება. იგი ხეთურ წყაროებში დადასტურებული ქაშქური ადამიანის საკუთარი სახელია. მას, უეჭველია, კავშირი უნდა ჰქონდეს მეგრულ სახელთან ფაია. ქართველური ენების გამოყენებით აიხსნება ერთიცა და მეორეც. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ფაია კავშირში, ჩანს, ქაშქური ტოპონიმის აშხარ-ფაია-ს სახელთან, ხოლო ფია იმავე სამყაროში არსებულ საკუთარ სახელთან ფიახათახილა, რის გამოც მიზეზი გვაქვს, რომ წარმოვადგინოთ ორივეს განხილვა.

¹ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 168, 169.

² პ. ცხადაია, სამეგრელოს... გვ. 33, 283; პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა, რაჭის... გვ. 134, 135.

³ ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, გვ. 133, 166.

მეგრულ ენაში ფია განმარტებულია, როგორც ცუდი, გლახა.¹ მსგავსი სემანტიკური თვისება გააჩნია მას ქართულ ენაშიც. ფია ნიშნავს ცუდს, გლახას, ფინთს.² ამავე ენაში ფია რძის ფაფაა.³

ფაია-ქართულ ენაში კედლის ის ნაწილია, რაზედაც კამარის ფეხებია დაყრდნობილი.⁴ რამდენადაც ფაია მეგრული სახელია და მასში შეინიშნება მეგრული ია სუფიქსი, რომელიც ამავე ენაში აწარმოებს გვარებსა და სახელებს, ამიტომ საინტერესოა, რას უნდა ნიშნავდეს მეგრულში. ფა მეგრულში და სვანურში აღნიშნავს მოდგმას, ჯიშს, შთამომავლობას და ა.შ.⁵ მაშასადამე, ფაია შეიძლება ნიშნავდეს (ჩემს) სისხლს, ჯიშს, შთამომავლობას (გამგრძელებელს).

ფია-ფაიას ვარიანტს მეგრულში წარმოადგენს ბაია. ბა და ფა-ს თითქმის ერთიდაიგივე დანიშნულება გააჩნია მეგრულში, საერთოდ ქართველურ ენებში. ფა-მოდგმა, ჯიშში, ღინასტია, ბა-მამა, რომელიც ასევე მოდგმასა და ჯიშზე მიუთითებს. ია-კი მეგრული სუფიქსია, რომელიც აწარმოებს მეგრულ ტოპონიმებს, გვარებსა და სახელებს, აღნიშნავს წარმომავლობას, წინაპრებს, მოდგმას. თავად ბაია ამავე ენაში ნიშნავს პატარას.

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 544.

³ იქვე, გვ. 542.

⁴ იქვე, გვ. 532.

⁵ ვ. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 748.

ხარაი — სპეციალობის თუ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინია. აღნიშნული ტერმინი ქართული ენის ლექსიკური ფონდის პოზიციიდან გამომდინარე შესაძლებელია უკავშირდებოდეს ქართულ ხარო-ს, რასაც ორი მნიშვნელობა აქვს: 1 — საპატიმრო, ღრმა ბნელი ორმო, 2 — მარცვლეულის შესანახი ხის ჭურჭელი.¹ აქედან გამომდინარე, ტერმინი ხარაი შეიძლება უკავშირდებოდეს ხაროს (საპატიმრო) ან მარცვლეულის შესანახს. საკვლევი ტერმინი იმდენად პოპულარულია საქართველოში, რომ იგი ფართოდაა გავრცელებული ჩვენს ონომასტიკაში: ხარა, ხარია, ხარიტონი, ხარება, ხარანა, ხარანი, ხარანაული, ხარაიშვილი, ხარაზი, ხარაზია, ხარაული, ხარაშვილი, ხარაძე, ხარებავა, ხარაბაძე, ხარიტაშვილი და ა.შ.

გვაქვს კიდევ სხვაგვარი ახსნაც. ქართულში ხარ-ხარი-მამალი შინაური რქიანი ცხოველია, რომელსაც აბამენ უღელში.² ხარი ძველ-ქართულ სამყაროში გამოიყენებოდა როგორც მიწის მოსახნელად, ისე ტვირთის გადასაზიდად. ამისათვის გზები ძირითადად ხარის გასასვლელად (უღლითურთ, ურმითა) გაჟყავდათ. ხშირად ასეთ გზებს ხარიგზას ან უბრალოდ ხარას ეძახდნენ. ასეთია ერთ-ერთი მიკროტოპონიმი (ხარიგზა) ქვედა ჯოჭოში (ერგეში). საერთოდ ხართან დაკავშირებული ტოპონიმები უამრავია საქართველოში, მაგალითად: ხარაულა — სოფელი აჭარაში, ხარაული — მიკროტოპონიმი ასკანაში (გურია), ხარაგოული — სოფელი იმერეთში და ა.შ. ურარტულ ხანაში ხარია ქვეყანა იყო, ხარდია ურარტუს ქალაქი იყო. აქედან გამომდინა-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 576.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, გვ. 1337.

რე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ხარაი შეიძლება დაკავშირებული იყოს ხარასთან ანუ გზასთან თუ გზის მეურნეობასთან, მით უმეტეს, რომ ურარტულ-ქართველურ სამყაროში ხარა იყო გზების ღვთაება.¹ ღარე ურარტუში გზას, ლაშქრობას შეესაბამება.²

შემოგთავაზებთ მეორე ვარიანტსაც. ხეთურში ხარა ნიშნავს მდინარეს, დინებას,³ ამიტომ საინტერესოა ეს ტერმინი, ხომ არ შეესაბამება წყლით მომარაგების სისტემის უფროსს, ან მოხელეს. სახელწოდების ახსნის სხვა ვარიანტიც გვაქვს. მეგრულში ხარა ნიშნავს პირფართო ქოთანს, ქართულ ხალანს.⁴ ამიტომ საკვლევი ტერმინი ხომ არ ნიშნავს ხარას, ხალანს (პირფართო ქოთნების) ოსტატს.

ტერმინი ხარა მარცვლეულის საზომი უნდა ყოფილიყო, როგორც ძველ ეგვიპტეში. შესაძლებელია, მარცვლეულის საწყობის უფროსი. შევადაროთ ქართული სიტყვები: ხორაგი, ხრა, ხრავს და ა.შ.

ფ ი შ ხ უ რ უ

ქაშქების ქვეყნის ქალაქია. მისი ლოკალიზაცია ჯერ-ჯერობით უცნობია. ხეთურ წყაროებში იგივე ტოპონიმი მოიხსენიება როგორც ქვეყნის სახელი.

¹ Б.Б. Пиотровский. История и культура Урарту, Ер., 1944, с. 280.

² Г.А. Меликишвили. УХН, с. 396.

³ Т.Б. Гамкрелидзе, В.В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, I, Тб., 1984, с. 670.

⁴ კ. სამუშია. ქართული ზეპირსიტყვიერება. მეგრული ნიმუშები, თბ., 1990, გვ. 104.

ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვებიდან მეგრულ ენაში შევნიშნეთ რამდენიმე, აი ისინიც: ფინა-ლია, ფართო, განიერი, გადაშლილი; ფინხი-ცახი, ბალახეულის კონა ან ფოთლებიანი ფინხი.¹

შესაძლებელია ტოპონიმის სახელი ორი ნაწილისაგან შედგება-ფიშ და ხურუ. გეგონია, რომ ფიშ საკუთარი სახელია, ხოლო ხურუ მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს მხარეს, კუთხეს. მეგრულ სიტყვას კავშირი აქვს ქართულ პური (არტაანი) – ხური –ეურისთან; ეს იგივეა, რაც ურარტული ური-ქალაქი, კუთხე.

სიტყვა ხური შეინიშნება მეგრულ ტოპონიმებში ხურჩა (ხურუ უჩა)=ბნელი კუთხე, მხარე. ამ სახელით ზუგდიდის რაიონში სოფელი და მის გვერდით მდებარე კუნძული აღინიშნება.² გამორიცხული არ უნდა იყოს ამ სიტყვის კავშირი ჩრდილო მესოპოტამიაში განლაგებული ქვეყნის ხურის (ხურიტი) სახელთან, ურარტული წყაროების ქალაქ ხური [] სთან.³

ხ ა ღ ი ღ ა

ხალილა და ქალაქი დუდუშქა ქაშქების სატომო გაერთიანების მთავარი რაიონები იყუო.⁴ ერთი ასეთივე სახელის ოლქი ხალილა იყო ურუატრის (ურუ-ართი, მზის ქალაქი) შემადგენლობაში. საერთოდ ხალ (ხალდ) ფუძიანი სახელები ვანის ტბის მიდამოებიდან მდინარე ჰალისამდე (ყიზილ-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 103. 104.

² პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 173, 232.

³ ძახიკ, გვ. 287.

⁴ გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 90-91-ის სქოლიო; - Я.А. Маиандян. О некоторых... с. 118.

ირმაკი) და სვანეთამდე მრავლად გვხვდება. ღვთაება ხალდი, ტომი ხალიბი, ხალდი, ქვეყანა ხალიტუ, ხალდი (ქალდია), ოლქი ხალდირი, ხეობა ხალდი, ქალაქი ხალდია, მდინარე ხალდი, პალისი, სოფელი ხალდე, მთა ხალდი, დაბლობი ხალდი, ჭალა ხალდი და მრავალი სხვა.¹ საქართველოში გავრცელებულია შესაბამისი ფორმის სახელგვარები; ხალი, ხალა, ხალიბაშვილი, ხალდიშვილი, ხალაური, ხალიბაური, ხალვაში, ხალაძე, ხალფაშვილი, ქალდანი, ქალდია, ქალდიანი და სხვა.²

ტერმინში ხალილა, როგორც ჩანს, ფუძეა ხალ. ხალ სვანურში ნიშნავს – ალი, ბოროტი სული.³ მეგრულში ხალა – შობაა, ღალა – წაღება,⁴ ღალ – ღელე, ღალა – ქონება, სიმდიდრე, ღალუ – საბრალო, საწყალი.⁵ საკუთრივ ქართულში ხალი წერტილივით ღაქაა კანზე, ხალი იგივეა, რაც ქუმელი (მოხალული მარცვლის ფქვილი ცივ წყალში ასვრემილი)⁶ ხალანი – პირფართო ქოთანია, ყალანი-ღალანი – იგივე ღალა, ბეგარაა.⁷

¹ ს. გოგიტიძე. დაიენი-დიოხი (ლოკალიზაციისა და ეთნიკური კუთვნილებისათვის, ბათ., 2006, თავი “ქვეყანა ხალდირი (ხალდირიულხი).”

² ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1999, გვ. 803; ვ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548 და სხვა. ი. მაისურაძე. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 224.

³ ვ. თოფურიას, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 893.

⁴ გ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, მარტვილი-თბ., 1997, გვ. 323, 382, 383.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 163, 165.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 574.

⁷ ნ. ჩუბინაშვილი. ქართული ლექსიკონი, გვ. 413.

იმცახარა და დაიშვიფა

ესენი ქაშქური ქალაქებია, ხეთების ზემო ქვეყნისა და ხაიასას მოსაზღვრედ. იშტა-იშტი ელემენტი გამოიყოფა იმავე ხეთების ზემო ქვეყნის ქალაქის სახელებში იშტი-ტინა, იშთუმისთა, იშტალუპა. ურარტულ სამყაროში ცნობილი იყო იშტა ძირიანი ტოპონიმები და პიდრონიმები: იშტაიაუნი, იშტამნია, იშტაიფა, იშტარაურა, საქართველოს, ჯაეახეთის ტერიტორიაზე სოფ. ეშტიოს მიდამოებში ურარტულ ხანაში განლაგებული ქალაქი და ქვეყანა იშტელუანი.¹ ამ სახელებში რომ იშტი ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტია, ამაზე მეტყველებს იშტელუანის ადგილას დღევანდელი სოფლის სახელი ეშტიო-იშტია. იშტ-იშტა ადამიანის საკუთარ სახელებად გვხვდება ძველქართულ ტერიტორიაზე აღმოჩენილ თიხის ფირფიტაზე.² კარმირ-ბლურის (დღევანდელ სომხეთის) ტერიტორიაზე ნაპოვნ ძეგლში იხსენიება ვინმე იშტაგი.³ ამავე სახელს პარალელები ეძებნება ხური-ურარტულ ანუ ქართველურ მოსახლეობაშიც, აქ ხშირია სახელები იშტა-ვიშტა (უიშტა) ფუძით.

რა სემანტიკის მატარებელია საკვლევ ტერმინში გამოყოფილი იშტ-იშტა-იშთი ელემენტი?

იშთ-იშტა შეიძლება სვანური ერთის, პირველის გადმოცემა იყოს. თანაც პირველი ხომ მზეა. ხათურ-ქართველურ სამყაროში ეშთ-ეშტი მზის ღვთაება იყო. ასევე იყო

¹ ВДИ, 1951, №2, с. 282, 323; იშტელუანი იხსენიება სარდური II-ის მატრიანეში (YKH, C. 305), ხოლო, რაც შეეხება მის კავშირს ჯაეახეთის სოფელ ეშტიოს მიდამოებთან, აგრეთვე ამ სიტყვის წარმომავლობასთან გვაქვს ცალკე ნაშრომი, რომელიც შევა ურარტუსთან დაკავშირებულ პრობლემში.

² გ. მელიქიშვილი. ძიებანი... გვ. 55-56.

³ იქვე.

იშთაია, ხეთური მზის ღმერთი-იშთანუ.¹ მაგალითად, ურარტულ სამყაროში მზის ღვთაება იყო არდ-ართი, ისევე როგორც მეგრულში ართი აღნიშნავს ერთს, პირველს. ასე უნდა ყოფილიყო ქართულშიც, შეადარეთ არდი-მზე, არდადეგი და ა.შ. მაშასადამე, იშტა ელემენტი მიმოხეულია, როგორც ადამიანის საკუთარ სახელებში, ისე ტოპონიმებში მთელს ქართველურ სამყაროში, მათ შორის დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე, სოფელ ეშტიოს სახით, სადაც განლაგებული იყო ურარტული წყაროების იშტელუანი. მეგრულში გვაქვს სიტყვა იშტა, რომელიც აღნიშნავს ნდომა, მომეცა.² სვანურში იშდუ – წიხლია, იშთხუერე – ამოიღებს, ამოითხრის (მიცვალებულებს).³ სიტყვა იშთხუერე ძალიან ახლოს დგას ქალაქ იშტახარას სახელთან.

ფარიკარიმა (ფარკუმა, თარკუმა)

ამ სახელით მოიხსენიება წყაროებში ქალაქი და ოლქი ქაშქების ტერიტორიაზე. მსგავსი ფუძით რამდენიმე ტოპონიმი მოიხსენიება ამავე ქვეყანაში: თას-თარი (თასთარეშა), თახან-თარია, თარ-უგა და სხვა. ურარტულ და მის მეზობლად განლაგებულ სამყაროში (მაგ. მელიდი, მანა) დასტურდება ისეთი სახელები, როგორიცაა: ტარხულარა ერქვა გურგუმის მფლობელს, ტარსიხა მაცირაუშაელს, თარუა,

¹ ძახიქ, გვ. 231, 232; ზ. ბატიაშვილი. კაპადოკია, გვ.9.

² ზ. ელიავა. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 190.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 313, 743.

თარმაკისა, თარიუნი და სხვა.¹ ხათებს ჰქონდათ ტაროსის ღვთაება თარხუნთა, ურარტუელებს – თარიანი და ა.შ.²

ძველი ქართული ტოპონიმებია: დიაოხის ოლქი თარიუნი, სამცხის მერე სომხურ გეოგრაფიაში თარის ფორმითაა მოხსენიებული. შავარაუდოა, რომ ძველი ქართული ოლქის სახელი თრიაარი (პლინიუსი) აღდგეს როგორც თარიაარი, მთებია თარიანი, ქედია თრიალეთი და სხვა.³

უძველეს ქართულ მხარეში სამეგრელო-აფხაზეთის ტერიტორიაზე, სადაც მოსახლეობდნენ მეგრელები მკვლევართა (პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა) მიერ აღრიცხულია ტოპონიმები, კერძოდ: ტარაშ ოისერე (საისლე), თარაშ ტომბა (ღრმა წყალი), ტარაშ გინაცვილა (გზის პირი), თარაშ წყურგილი (წყარო) და მრავალი სხვა.⁴ თარა, ტარა, თარაში მეგრულ სამყაროში გავრცელებული ადამიანების საკუთარი სახელებია,⁵ თარია, ტარია კი გვარი.⁶

რა სემანტიკის მატარებელია სიტყვა თარ-ტარ?

რ. გორდეზიანის გამოკვლევით, საერთო ქართველური თარ II თრ ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ქართულ სიტყვას თრ-ეე-ა, გამო-თრ-ეე-ა... ლაზურში თორ-თურ-თირ, სვანურში თარ.⁷ ს-ს. ორბელიანის მიხედვით, თარ ფუძე დაკავშირებულია გა-თარ-ე-ა ძალით გაყვანასთან ანუ ძალით გათრევასთან. სა-თარ-ი გეხვდება მთელ რიგ ქართულ დია-

¹ ВДИ, 1951, №2, с. 302, 311, 317.

² ძახიქ, გვ. 176-177, 270, 279.

³ ს. გოგიტიძე. დაიაენი-დიაოხი, გვ. 56-61; ნ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, გვ. 17, 38.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 32, 275, 371, 377.

⁵ პ. ცხადაია, ვ. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 282.

⁶ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 684: თარია-შვილი, თარგაძე და ა.შ.

⁷ რ. გორდეზიანი. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985, გვ. 80.

ლექტებში.¹ სვანურ ენაში ტარ მიზეზებს, ბრალს აღნიშნავს. მეგრულში თარ – მთავარი, დიდი, ძლიერი, მთელი, რჩეულია.²

საკელევე ტერმინში გამოყოფილი მეორე ნაწილი კუმა შეიძლება დაკავშირებულ იქნას ასურულ და ურარტულ წყაროებში კავკასიის სამხრეთით მოხსენიებულ ტოპონიმებთან, ესენია: უკუმანი, კუმუხი (კუმახახალი), კუმე, კუმენი და ა.შ.³ ჩვენთან, თბილისის მახლობლად, გვაქვს კუმისის ტბა, გვაქვს ქართული გვარი კომახიძე, თავდაპირველი კომახი-დან. კომახი იგივე კუმახი-ა (შეადარეთ ჩრდილო-შუამდინარული ქვეყნის სახელი კუმახა). აქ ო-სა და უ-ს განსხვავება დაბრკოლებას ვერ ქმნის, რადგან ქართველურ ენებში ისინი ენაცვლებიან ერთმანეთს. ასევე უძველეს უ-ს მოგვიანო ო შეესატყვისება.

რა სემანტიკის მატარებელია კუმე-კუმი?

მეგრულში კუამ ქვაა.⁴ ქართულში კუმავე – მოკუმავეს, კუმეტ – ძალიან ბნელი (ღამე), ძალიან შავი, კუმკუმა – ლითონის ეიწროყელიანი ჭურჭელი წყლისათვის, კუმს – ხშირი და მჭიდროდ განლაგებული მარცვლების მქონე.⁵ ყუმი იმერულში და ხშირად ხმარობენ აჭარულში აღნიშნავს ჩუმი და ბაიყუში.⁶

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ სარწმუნოდ მიგვაჩნია საკელევე ტერმინის ორ ნაწილად დაყოფა – თარ და კუმ (ყუმა). შესაძლებელია, მსგავსი შინაარსი ჰქონდეს

¹ პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 143.

² გ. ელიაშვილი. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 171.

³ ВДМ, 1951, №2, с. 268, 311, 313, 349; ძახიკ, გვ. 271, 291.

⁴ ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 156.

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთობამეული, გვ. 272.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.7, გვ. 580.

ადამიანის სახელებს, რასაც მოწმობს საქართველოში (უფრო სამეგრელოში), ურარტულ სამყაროში როგორც ადამიანის საკუთარი, ისე გეოგრაფიული სახელების სახით გაერცელებული თარ-ტარ ფუძიანი სახელები. ეს სიტყვა ნიშნავს დიდს, მთავარს, რჩეულს, გამორჩეულს, განსაკუთრებულს და ა.შ. საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი, რომ მეგრულია (ლაზური) ამას მოწმობს ასურულ და ურარტულ წყაროებში ერთი და იგივე ტოპონიმის ორი ფორმით მოხსენიება: კუმახა, კუმახა-ხალი (შეადარეთ კულხა-კულხახალი). ხალი ნიშნავს შობას, გაჩენას, ალბათ ხალხსაც, შთამომავლობასაც. კულხახალი-კულხას, კოლხას შთამომავლობას, გაჩენილებს აღნიშნავს. ასე, რომ ერთი მხრივ ასურულში კუმახას ფორმით მოხსენიება და მეორე მხრივ ურარტულში კუმახა-ხალის, მოწმობაა იმისა, რომ ამ უკანასკნელში ბოლოოკიდური ელემენტი ხალი მეგრულ-ლაზურია.

ადამიანის საკუთარ სახელად საქართველოს მთიანეთში დადასტურებულია ტარკოშა,¹ თითქმის იგივეა, რაც ტარკუმა. ამ ორ სახელს შორის განსხვავება ისაა, რომ ქაშქურ ტერმინში გამოყენებულია მა სუფიქსი (შეადარეთ სუხმა, მატუში, ბათუმი), ხოლო ქართულ პირსახელში შა-კუთენილებითი სუფიქსი (მემიშა, მეიშა, მეხეში). აქ დაბრკოლებას ვერ ქმნის უ-სა და ო-ს მონაცვლეობა, რადგან ქართული ენის გრამატიკული ნორმების მიხედვით დასაშვებია, თანაც უძველესია უ, შედარებით მოგვიანო ო, ან კიდევ ძველ ენებში ო-მარცვლის არარსებობით აიხსნება, მაგალითად: ოძრხე-უნძრხე, კოლხა-კულხა.

¹ ე. ითონეშვილი. ტოპონიმიურ-ონომასტიკური და ზოგიერთი ისტორიული ლოკუმენტის მონაცემები, თბ., 2006, გვ. 41-42.

ს. ასადოვი მიიჩნევს, რომ ურარტულ სამყაროში, ჩრდილოეთ მესოპოტამიასა და ერენის სიახლოვეს ძველადმოსავლურ ხანაში არსებული კუმ ძირიანი სატომო სახელები, ქვეყნები და ქალაქები თურქული წარმომავლობისაა. ასე მაგალითად, კამანუ უდური ეთიუნის ქვეყანაში, XIII-VIII საუკუნეებში ლურსმნულ წარწერებში მოხსენიებული კუმან II კუმენ-თან, რომელიც მოსახლეობდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, სუბართუს ტერიტორიაზე. მისი აზრით, კუმანის სემანტიკაა: თურქულში სიტყვა კუ ნიშნავს ნათელს, თეთრ ნათელ-ცისფერს და ა.შ., რადგან ჩინური წყაროების თანახმად კუმანები იყვნენ ცისფერთვალებიანი და ნათელთმიანი (დამოწმებული აქვს ო. მოლჩანოვის ნაშრომი).¹

ს. ასადოვი იქამდე მიდის, რომ მთელი ურარტული სამყარო და განაპირა მხარეები, მისი აზრით, ასევე თურქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობისაა. თვით ტერმინი ურარტუ და მისი ნაირსახეობანიც თურქულია. იგი წერს: ურუატრიდან წარმოიშვა ურარტუ. ტერმინი ურარტული წარმოშობის არაა. ურარტუ და ურუატრი ადგილობრივი წარმოშობისაა. იგი შედგება თურქული ურუ-ური-სა ნიშნავს შემადგებულ ადილს და არტ-საგან მთა, მთიანი.² მკვლევარი იქვე შენიშნავს, რომ საუბედუროდ ამ დრომდე თურქული ენობრივი ფაქტორი არ იყო გამოყენებული ძველი ტოპონიმების ასახსნელად.³

ჩვენი მხრიდან დავსძენდით, რომ ურარტულ და მის მეზობლად განლაგებულ სამყაროს არავითარი კავშირი არ გააჩნია თურქულთან. ეს არის ძველი ქართული სამყარო. ფინანსების მოძიების შემთხვევაში, ჩვენ მალე გამოუშვებთ

¹ Историческая география западного Азербайджана, составитель С. Асадов, Баку, 1998, с. 26.

² იქვე, გვ. 24, 25.

³ იქვე, გვ. 25.

ფუნდამენტურ ნაშრომს, რომელშიც განხილული იქნება მთელ ურარტულ სამყაროში არსებული ქვეყნების, ოლქების, დასახლებული პუნქტებისა და მეფე-მმართველთა საკუთარი სახელების სემანტიკა-ეტიმოლოგია. ასევე ქართულურ სამყაროს უკავშირდება ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული არაერთი სიტყვა და ტერმინი, რომლებიც დღემდე გაუგებარია.

ქანთიშიშა (კანტიშიშა)

კანტიშიშა ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია. თუ ამ ტოპონიმის სახელწოდებას შევადარებთ ძირძველ ქართულ-მეგრულ ტოპონიმებსა და ადამიანის სახელ-გვარებს, აშკარად დავინახავთ, რომ საკვლევ ტოპონიმში ერთ-ერთ ელემენტად ქან-კან უნდა მივიჩნიოთ.

საქართველოში არის მსგავსი ძირიანი გვარ-სახელები და ტოპონიმები. მეგრული და ქართული გვარებია: ქანთარია, ქანტარია, ქანდარაშვილი, ქანდაურაშვილი, ქანთიშვილი, კანდელაკი, კანკავა; ქართული და სვანური სახელებია: ქანუ, კანა და სხვა.¹ ტოპონიმებია სკანდა (ს-კან-და), უძველესი ციხე სიმაგრე იმერეთის ტერიტორიაზე; მას მოიხსენიებს პროკოპი კესარიელი (VI ს.), ამჟამად სოფელი. ქანდა-სოფელია ქართლში, შეიძლება მდინარე ქსანის სახელიც ასეთი წარმოშობის იყოს (შეადარეთ: ქსანი-სქანი). თუშეთის სოფელია ხანდო. ზუგდიდის რაიონში ჭითახანდა

¹ ე. სილაგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 519, 548; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 771.

(წითელი შრომა), ხანგუ (თიხანარ, წყალგაუვალი ადგილი) მიკროტოპონიმებია.¹

კან-ქან ძირიანი ტოპონიმები ქაშქების ტერიტორიის სიახლოვესაც აღინიშნება. ურარტუს საზღვრებში მოიხსენიება ოლქი სახელით კანიუნი, ფარსუას ქალაქი, კანთაუ. ურარტუსა და ასურეთს შორის დასახლება ქანა, ქუას (ქეას) გვევლინება.²

რა სემანტიკის მატარებელია კან ელემენტი? მეგრულ ენაში ქანა, ქანა, ქიანა ქვეყანაა.³ ამის მიხედვით ქანთიშშიშა თითქოს ქვეყანა თიშიშას აღნიშნავს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ქანთი ადამიანის საკუთარი სახელია (შეადარეთ ქართული გვარი ქანთიშვილი). ალბათ, გამომდინარე აქედან, რომ ქანდა — ოქროს ვარაყია.⁴ მაშინ შშიშა-ს წარმომავლობაა საძიებელი. მაშასადამე, ქანთიშშიშა ქანთი-ს შიშას უნდა აღნიშნავდეს, მაგრამ ორი შშ აქ უცხო აფრიკატის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს.

ც ა პ ც ი ნ ა

ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია. იგი ლოკალიზდება თანამედროვე თურქეთის ქალაქ ტეფთას მიდამოებში.

ქაშქების ტერიტორიაზე იმავე პერიოდში არსებობდა მსგავსი სახელის მქონე მეორე ქალაქი ტახან-ტაპტიკა. საქართველოში გავრცელებულია ფონეტიკურად ახლოს მდგომი გვარსახელი-ტაბატი-ძე.

¹ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 25.

² Н.В. Арутюнян. Близинили (Урагу), с.284, 295, 317.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 135.

⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 453.

ქართულ ენაში ტაფ იგივეა, რაც ტაფობი, ხოლო ტინა პიტალო კლდე.¹ აქედან გამოიმდინარე ტოპონიმის შინაარსი იქნება “ტაფობი კლდეზე.”

მეორენაირი ახსნა საკვლევი ტერმინის წარმოშობილობისა შემდეგია. არნ. ჩიქობავას აზრით, ქართული ტფ-ილ-ი, მეგრული ტიბუს ძირეული მასალა ტაბ წარმოადგენს. თუკი ამ მსჯელობას რაიმე კავშირი გააჩნია ტერმინ ტაპტინასთან, მაშინ ტინა ძველქართულ სამყაროში სახლს აღნიშნავდა, და, ტოპონიმის შინაარსი იქნება თბილი სახლი.

თ ე ფ ი ხ ი ნ ა

ტოპონიმის სახელწოდება შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ წარმომდგარიყოს ორი ელემენტისაგან: თეფი და ხინა. პირველი მათგანი შეიძლება იყოს მთების გადმოცემა, ძველი, უპრეფიქსო ფორმით-თები-მთები (თა-მთა-ს მრავლობითი რიცხვი). თაფა ქართველურ ენებში მიწის ყრილზე ბორცვს, გორაკს ველზე აღნიშნავს.² მეორე ელემენტი ხინა შეიძლება ყინუა – ყინვა იყოს, რაც ძლიერ სიცივეს ან ყინულს ნიშნავს.³ თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია, მაშინ სახელწოდება უნდა განიმარტოს როგორც ძალიან ცივი მთები (ან გორაკი).

გვაქვს მეორე ვერსიაც. თები-თეფი (შეადარეთ თები-ძე) ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა იყოს და ხინა-ხინი შეილის ტოლფარდი. ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 1260, 1295.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 238.

³ იქვე, გვ. 466.

შინაარსი იქნება თეფის-შვილები, უფრო სრულად თეფის-შვილების საცხოვრისი ან მოდგმა.

საქართველოში ტებიში მიკროტოპონიმია, სოფ. ჭკადუაში (ზუგდიდის რაიონი); ტები განმარტებულია, როგორც ტევრი, ხშირი ტყე. საკელევი ტერმინის მეორე ნაწილი უნდა უკავშირდებოდეს სოფელ ხინოს სახელს (ქობულეთის რაიონი); შიშტეფი სოფელადაა აღნიშნული ტაშირის ხეობაში. ტოპონიმში აშკარად გამოიყოფა ტაფი (თეფი) ელემენტი. ჭანეთ-ლაზეთშია მთა ბალტაშ-თეფე, სამეგრელოში, სოფელ თიქორშია ტებლალ(უ), ღელე, ტები აქაც განმარტებულია ტევრი, ხშირი ტყე.¹

მკვლევართა აზრით, ქართულ ტფილს მეგრული ტიბუ, ჭანური ტუბუ II ტიბუ, სვანური ტებიდ შეეფარდება. ძირეული მასალა ტაბ უნდა ყოფილიყო. ამის მოწმობაა სვანური ტებ, ჭანურში ტუბ-ტობ; ტიბ – მეორეულია, მიღებულია ტუბ-ისგან.² ჭანურში ტები – ტყავია.³ ტეფი – თბილია, აქედანაა ტფილისი.⁴ კ. სამუშიას გადმოცემით, სამეგრელოში ფახულანის ტერიტორიაზე მდებარეობს ქვაბული ტებენე. თებენე-ტები, ცნობილია მარტვილსა და ხონში, გვაქვს მდ. ტებენე. იმოწმებს ი. ყიფშიძეს და მიუთითებს, რომ ტები-ტებენე ეწოდება გაუვალი ტყით დაფარულ ღრმად ჩაქცეულ ადგილს – ქვაბულს.⁵

¹ კ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 67.

² არნ. ჩიქობავა. ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 237, 326-327.

³ იე. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ. X, თბ., 1992, გვ. 191, შენ. I.

⁴ ზ. ჭუმბურიძე. როგორ გაჩნდა სიტყვა, თბ., 1963, გვ. 86.

⁵ კ. სამუშია. ქართული ზეპირსიტყვიერება... გვ. 131-132.

ხეთურ წერილობით ძეგლებში მოხსენიებულია ქაშქების ერთ-ერთი ოლქი, ქალაქ ქათხაიდუვათი. იგი ასურულ ლურსმნულ ტექსტებში მოიხსენიება ფორმით-ტუხპია¹ თუ თოჰფია? მდებარეობდა ერზინჯანის დაბლობზე იშტიტინუს მოსაზღვრედ. მასვე ესაზღვრებოდა აცი² (ხაიასას ოლქი). სახელწოდება ტიბია თავისი ფონეტიკური აგებულებით აშკარად წააგავს კოტიორას (ორდუ) რაიონში მოსახლე კიდევ ერთ ქართველური ტომის სახელს – ტიბარენს, რომლებიც ხალიბებსა და მოსინიკებს შორის ბინადრობდა შავი ზღვის სანაპიროზე.³ ურარტუს ქალაქი იყო ტაბა, ცნობილია ქეეჟანა ტაბალი, რომელსაც მკვლევარები ტერმინიბერს უკავშირებდნენ.⁴

სეანური ლექსიკონის მიხედვით ტუბა-ტბორი, ჭაობია;⁵ მეგრულ ენაში ტიბუ-ტიბ – თბილია, ტობა – ტბა, ტობაია – მცირე ტბა.⁶ ქართულ ენაში სიტყვა ტიბია ნიშნავს უსახლკაროს.⁷

საქართველოში ასეთივე ფუძით არის ტოპონიმები: სოფელი ტიბაანი, ტიბწყარი, სოფელ ოფანხაფუსა და სოფელ ორსანტიაში, ტოპიასეველი ე.ი. ტოპიასეული სოფელ მგელაძეებში (აჭარა) და ა.შ. ტიბუა სამეგრელოში გვარიცაა.

¹ Я.А. Мамандян. О некоторых... с.87.

² В. Хачатрян. Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, с. 58, 129.

³ ს. გოგიტიძე. სამხრეთ-დასავლეთ... გვ. 171-172.

⁴ ВДИ, 1951, №2, с. 313, 320.

⁵ ეთოფურია, მ. ქაღდანი. სეანური ლექსიკონი, გვ. 719.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 25, 35.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ.8, გვ. 614.

ტიბარენი, მკვლევართა აზრით, მეგრულია და ტბაზე მოსახლეს ნიშნავს.¹ ნ. მარის, ს. გორგაძის და ს. ჯანაშიას მიხედვით, ტიბარენი იგივე თობელი-იბერები არიან.² ზოგის აზრით, ტერმინი ტიბარენი ტაბალს ჰგავს გარეგნულად და, იგი, არც გეოგრაფიულად და არც ლინგვისტურად არ მტკიცდება.³ აქვე ჩვენც გვინდა ერთი შენიშვნა გავაკეთოთ, მე შეეჭვება, რომ ანტიკური ტიბარენი ქაშქური ოლქის ტიბიას სახელიდან მომდინარეობდეს და თან თაბალთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს.

ს. ბადას მიხედვით, ტიბია მეგრულად თბილს ნიშნავს.⁴ ტაბ ეტიმოლოგიური ძირია, ხოლო თბ მორფოლოგიური.⁵

ფ ი კ უ რ ბ ი

ფიკურზი ქაშქების ქვეყნის ერთ-ერთი ქალაქია, ასეთივე სახელის მქონე ოლქი (ფიკურზი) გვაქვს კიდევ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, ასურეთის ჩრდილოეთით, იყო ამ ქვეყნის სამფლობელო. იგი ასურულ წყაროში ტიგლათ-ფილესერ I (1115-1077 წწ.)-თან მოიხსენიება ალზის (აზი, ალზნიქ) ქვეყანასთან ერთად.⁶ ალზი (აზი) ქართული ქვეყნის ხაიასას

¹ თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, თბ., 1956, გვ. 75, შენ.

² ს. ჯანაშია. შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 58 და შემდეგი; ს. გორგაძე. საქართველოს ისტორია, გვ. 26; Н. Марр. По этапам развития яфетической теории, М. – Л., 1926, с. 79.

³ И.М. Дьяконов. Малая Азия... с. 52.

⁴ ს. ბადა. ლაზ-მეგრელთა ისტორია, გვ. 227.

⁵ თ. კიტოშვილი. ფუძის საკითხისათვის შეაღებული კონტაქტიან ზმნებში. – საენათმეცნიერო ძიებანი, X, თბ., 2000, გვ. 85.

⁶ И.М. Дьяконов. АВИИУ.-ВДИ, 1951, №2, с. 270; Я.А. Манандян. О Некоторых... с. 121.

(ჰაიაშა) შემადგენლობაში შედიოდა.¹ რაც შეეხება ფიკურზის, მისი მეორე სახელია ფირულუმზი, რაც, ჩვენი აზრით, სვანურად ნიშნავს “პროხა ლამაზი, რქიანი.” მაშასადამე, ჩრდილომესოპოტამიური ქვეყანა ფიკურზი (ფირულუმზი) ქართველური ქვეყანა იყო. მსგავსი წარმომავლობისა უნდა იყოს ქაშქური ქალაქის სახელი ფიკურზიც.

სვანურში ფიკუ ვაცს ეწოდება² ე.ი. მამალ თხას. შესაძლებელია, საკვლევი ტერმინი ქართული სიტყვიდან ფიქრ (ფიქურ?)-მომდინარეობდეს სი თუ ზი სუფიქსის დართვით.

ცუნხუმიტა (თურმითა)

აღნიშნული ქვეყანა ხეთურ წყაროებში მოიხსენიება დურმითას ფორმით. ასურულ წყაროებში გვხვდება ქალაქი დურხუმიტა (დურჰუმიტა) სახელით. თურმითას ლოკალიზაცია უცნობია.

საკვლევ ტერმინში თუკი ტურ II თურ გამოიყოფა, მაშინ იგი მეგრული სიტყვაა და მოგვარეს, სისხლს, ნათესავს აღნიშნავს. თურით ნაწარმოებია მეგრული გვარები ჭანთურია, ე.ი. ჭანის მოგვარე, ჭანის სისხლი. ასეთივედარის ნაწარმოები ბაღათურია (ბაღას გვარისა) და სხვა. თავად ქაშქურ ტოპონიმებს შორისაა დადასტურებული-თაშ-თურია, თახაშ-თურია და სხვა. საქართველოში გავრცელებულია როგორც გვარი, ისე სახელი თურია. იგი გამოიყოფა ქართულ გვარებშიც-თურ-მანიძე, თურმანაული, თურმანიშვილი. იმ შემთხვევაში თუკი თავკიდური ხმოვანი

¹ Гр. Капанцян. Хайаса – колымбель армян, Ер., 1948, с. 239; ს. გოგიტიძე. უძველესი ქართული ქვეყანა ხაიასა (ჰაიაშა). გაზ. აჭარა, 2002, 6 სექტემბერი.

² ე. თოფურია, მ. ქაღდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 760.

თ-კი არა, არამედ დ-ა, მაშინ ასეთ შემთხვევაში საკვლევი ტერმინის პირველი ნაწილი აიხსნება, როგორც ღურუ (ღურპუ), რაც ძველი ქართული ადამიანის საკუთარი სახელია.

რაც შეეხება მეორე კომპონენტს, მითა-მიტო-ს, იგი ქართველური სამყაროსათვის კარგად ცნობილი ადამიანის საკუთარი სახელია. ასე ერქვა მითა მესხს მუშქების ტომის მეფეს.¹ იგი მოიხსენიება აგრეთვე ძველბერძენ ისტორიკოსთან პეროდოტესთან (ძვ. წ. V ს.) მიდას ფორმით.

საქართველოს ტერიტორიაზე ღურმითა-თურმითა ოდნავ სახეცვლილი ფორმებით გვხვდება, აი ისინიც: ღუმათი (შავშეთ-იმერხეში), ღუმათი და ღურმათი (ჭანეთში).²

აქედან გამომდინარე, ტოპონიმი განიმარტება, როგორც მითას გვარისა, ან თურ-მითას ან კიდევ თურისძემითას, იგულისხმება, საკუთარია ეს ქალაქი. სახელწოდებაში გამოყოფილი ხ(უ) შეიძლება სწორედ კუთვნილების ან შეილის, შთამომავლობის აღმნიშვნელი მაწარმოებელი იყოს (შეადარეთ ქართული ფხე, და სვანური ხი).

ქამამა (კამამა)

ტოპონიმში (ოლქის სახელი) გამოყოფილი ფუძის დაკავშირება შეიძლება მეგრულ ქამ-თან, რაც რქიანს ნიშნავს³ და სვანურ ქამ-ფერფლი, ქამა-შეძენა, დამატება.⁴ ქართულში ქამ-ნამი, სისველეა; ქამა-სოკოა ერთგვარი.

¹ ВДМ, 1951, №1, с. 318.

² ი. სიხარულიძე. შავშეთ-იმერხევი, ბათ., 1988, გვ. 40; მისივე, ჭანეთი, I, ბათ., 1977, გვ. 78.

³ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 124.

⁴ ე. თოფური, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 779.

შესაძლებელია, იგივე ქალაქი თუ ქვეყანა იყოს, რასაც ასურული წყაროები ქამანას ეძახის, მაღატიის დასავლეთით, ხოლო ურარტული ქამანანი, ანტიკური კომანა.¹ ასეთივე სახელწოდების ქალაქს ურარტული წყაროები ასახელებენ უდური ეთიუნის ქვეყნის ტერიტორიაზე.² ქამანი სევანის ტბის – დასავლეთში თუ სამხრეთში მდებარეობდა, სადაც ასევე ქართველური მოდგმის ტომები მოსახლეობდნენ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენ რატომღაც გვგონია, რომ საკვლევ ტერმინს, რომელიც ქაშქების მიწა-წყალზე არსებობდა, არ იყო ტერიტორიულ კავშირში ასურული და ურარტული წყაროების ქამანასთან, მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში დასტურდება (ა) მა და (ა) ნა სუფიქსების მონაცემლობა. ძველქართულ წერილობით ძეგლებში გვხვდება ადამიანის საკუთარ სახელად კამი, ქამქამი, ქამანი, ქამუშა, კამოლე, გვარი – ქამულიანი, კამბერიანი,³ ქამქამიძე, ქამუშაძე, ქამუშიძე და სხვა.⁴

შესაძლებელია საკვლევი ტერმინი კომპოზიტური სახელი იყოს: ქა (თუ კა) და მამა, რამდენადაც ცნობილია მეორე ელემენტი მამა-ს ფორმით. მამა ქალაქი თუ ქვეყანა მდებარეობდა ქანესსა და ურშუს შორის.⁵ ასეთ შემთხვევაში ქა ადამიანის საკუთარ სახელად უნდა მივიჩნიოთ, რომელსაც საფუძვლად მნიშვნელობა ქა (იგივე რქა) ან კაკაი (კარგი) ან კიდევ კა-ღეთაების სახელი უდევს საფუძვლად.

¹ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 560.

² Г.А. Меликишвили. УКН, с. 155 Д.

³ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 519, 548.

⁴ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, გვ. 771, 870.

⁵ ძახიქ, გვ. 173, შენ. 43.

ტოპონიმის სახელი შეიძლება დაეუკავშიროთ სვანურ სიტყვას: ფინთი, რომელიც ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ბინძური, ცუდი; ფათლახ – უსუფთაო ადამიანი.¹

ქართული ლექსიკონის მიხედვით, საკვლევ ტერმინთან ახლოს მდგომი სიტყვებია: ფითილა – ცაცხვის თხელი ფირფიტა; ფათალა – სურო.²

საქართველოში გავრცელებულ სახელ-გვარებს შორისაა: თათალი, ფათალა, ფოთოლა, ფოტინე, ფიფელა, ფითელა, ფათალაძე, ფათალია, ფათალიშვილი.³

თუმცა შესაძლებელია, რომ სახელწოდება შემდგარი იყოს ორი ელემენტისაგან: ფითა და ღახსი (ღახში), რადგან საამისო საფუძველი არსებობს. პირველი მათგანი ფითა უნდა უკავშირდებოდეს ქართულ სახელ-გვარებს, როგორიცაა: პიტა-პიტაური, ფითუ-ფითურია, ფითელა-ფითელური და ა.შ.⁴ რაც შეეხება მეორე ნაწილს (ღახში) შეიძლება დაკავშირებული იქნას ქართულ ონომასტიკონში კარგად ცნობილ გვართან ღაშხი. როგორც ჩანს, ერთ-ერთი მათგანი შ და ხ ბგერების მეტათეზისით შეიძლება იყოს წარმოშობილი. თუკი საკვლევი ტერმინის ამგვარი გაზრება მართებულია, მაშინ მისი შემადგენელი ნაწილები შესაძლებელია დაეუკავშიროთ ქართულ ფიტ – უთაფლო

¹ ე. თოფურია, მ. კალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 761.

² ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532, 542.

³ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 159; ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, 869.

⁴ ი. მაისურაძე. ქართული გვარსახელები, გვ. 133, 136.

ფიჭა, ფიტა – ერთგვარი თევზი, ფით – ბარაქა, პიტა – თიკანი.¹

ფითა-ფითიე და მსგავსი წარმოების ტოპონიმები, როგორც ძველ ქართულ სამყაროში, ისე თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე თითქმის ყველგანაა მოფენილი. მათი აქ მოტანა შორს წაგვიყვანდა, ამიტომ ამ საკითხით დაინტერესებულ პირს შეუძლია ისინი ნახოს ქვეთავში “ფითაურია.”²

თასთარი (თაშთარი)

ტოპონიმის სახელი ეტყობა ორ ნაწილად უნდა დაიყოს-თაშ და თარი. პირველი ნაწილი შეიძლება იყოს როგორც სვანური, ისე მეგრული წარმომავლობის სიტყვა: სვანურად თაშ ყველია,³ ხოლო თას მეგრულად თესლს ნიშნავს.⁴

საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილი შეიძლება აიხსნას მეგრული ენის გამოყენებით, თარ ნიშნავს მთავარს, დიდებულს, საღს, რჩეულს.⁵ თარუ ხათებში (ძველ მეგრულ სამყაროში) და, ალბათ ქაშქებშიც, ამინდის ღვთაება იყო. იგივეა რაც ქართული დარი, ტაროსი და ა.შ.

მონათესავე სახელებიდან ქაშქურ სამყაროში აღსანიშნავია თასთარეშა, თარუგა და სხვა. ხათური სამყაროდან ცნობილია: ქალაქი ტასხინია (ტაშხინია), ტასუშია (თაშუ-

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, გვ. 105, 119, 126; ქართულ კილო-თქმათა... გვ. 540, 544.

² იხ. აგრეთვე, Д.Д. Качаравა и др. Города и поселения Причерноморья античной эпохи, Тб., 1991, с. 223-224.

³ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 258.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 39.

⁵ იქვე, გვ. 37.

მია), ტასტე-ტასტა (თაშთა) და სხვა.¹ მსგავსი ტოპონიმები ასურულ წყაროებშიც გვხვდება, როცა ისინი ურარტუსა და მის გვერდით მყოფ ქვეყნებს ახასიათებდნენ, კერძოდ, ქალაქი ტაშტამი თუ თასთამი, ტაშუხა თუ თასუხა.

საქართველოს ტერიტორიაზე მსგავსი ფუძით ცნობილი იყო ტაშირი (ქართლის სამხრეთი ნაწილი), პუნქტი ტასტინა თუ თაშტინა და ა.შ. ქართულ გეარში ვანთაშისძე² აშკარად გამოიყოფა თაშ ელემენტი, რომელიც საკვლევ ტერმინის პირველი ნაწილის თაშ-ის ტოლფასოვანი უნდა იყოს.

რაც შეეხება ტოპონიმის მეორე ნაწილს იგიც ქართველურია, და, რომ ქართველურსავე სამყაროში არსებობს თარ-ითა და ამ ფუძით გაფორმებული როგორც ტოპონიმები, პიდრონიმები, ორონიმები, ისე სახელ-გვარები ამის დასადასტურებლად მცირე ნაწილს აქვე მოვიტანთ: თავად ქაშქურ სამყაროში თარია, თათაშ თარია, თახან თარია, მეგრული სახელები და გვარებია თარა, ტარა, თარაში, თარია, თარიაშიელი და ა.შ.³ მეგრული ტოპონიმებია: ტარას ოისერე (საისლე) სოფელ აბასთუმანში, ტარბაიაშ მუხური (სახნავი) სოფელ დარჩელში, თარაშ ტომბა (წყალი) სოფელ ნაწულუკუში, თარაშ წყურგილი (წყალი) სოფელ ჭკადუაში და სხვა მრავალი.⁴ საქართველოს ისტორიული ოლქებია (მხარეები): თარიუნი, თრიარი, თრიალეთი, თარიანი, თარი და სხვა.⁵

¹ Г.Г. Гноргадзе. Вопросы... გვ. 123, 132.

² ტბეთის სულთა მატიაწე, თბ., 1977, გვ. 145.

³ პ. ცხადაია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი, გვ. 282; ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 684.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს... გვ. 32, 116, 275, 377.

⁵ ს. გოგიტიძე. დაიანე-დიაოხი, გვ. 59-60.

შეიშმელი (სუისმელი)

სახელწოდება ქაშქურ პირთა სახელია. იგი აშკარად ქაშქური წარმომავლობისაა.¹ ძველადმოსავლურ, მცირეაზიულ წყაროებში გვაქვს ღეთაების სახელი სიუსუმი.² ეფიქრობთ, უდავო უნდა იყოს ამ ღეთაების სახელის კავშირი ადამიანის საკუთარ სახელთან-შეიშმელი. მათ შორის სხვაობა ელ ქართული სუფიქსით განისაზღვრება.

რა კავშირი გააჩნია ქართულ სამყაროსთან? აღნიშნული ქაშქური პირსახელი შეიშმელი პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს ქართულ სახელ-გვარებთან: შაიშმელაშვილი, შაიშვილი.³ იმ შემთხვევაში თუკი საკვლევი ტერმინი ორი ნაწილისაგან შედგება: შეიშ-მელი, მაშინ მისი დაკავშირება შეიძლება: შიაოშ, შიოშ, სიეში, სიოში,⁴ შიოშვილი და სხვა. მეორე ნაწილი შეიძლება კავშირში იყოს ქართულ გვარებში გამოყოფილი ელემენტისა: ართმელაძე, მელაძე, მელაეა, მელაშვილი, მელია, მელაქაძე და სხვა.

სემანტიკის მხრივ საინტერესოა ქართველური სიტყვები; მეგრული: შუშ – ჩუმი, წყნარი, მშვიდი;⁵ სვანური: სუისტ – სუსტი;⁶ საკუთრივ ქართული: შუის – იგივეა, რაც შხუის.⁷

¹ გრ. გიორგაძე. ხეთები და ასურული ლურსმნული... გვ. 16.

² ძახიქ, გვ. 175.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 370, 371.

⁴ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 542, 553.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 274.

⁶ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 712.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, გვ. 506.

ქაქადუ[...] კაკადუ[...]

აღნიშნული ტოპონიმის სახელი კავშირშია ურარტუს (მზიანი მხარე, მზის ღვთაების ქალაქი) ვანის ტბისპირა ერთ-ერთი ოლქის უესის, ო-აია-ესის მმართველის სახელთან ქაქადანუ.¹ აქედან გამომდინარე საკვლევი ქალაქი დაარსებულია ვიღაც კაკადუ-ს მიერ.

რა კავშირშია ქართულ სამყაროსთან? საქართველოში გვაქვს ადამიანის საკუთარი სახელები-ქადელა, ქაქაი, კაკუ, კაკაი, ქაქიტი, ქაქუბერია, ქაქუბაი, ქაქუცა, ქაქი, ქაქუ.² გვაქვს გვარები-კაკალაძე, კაკაბაძე, კაკაურიძე, კაკაშვილი, კაკიაშვილი, ქაქიაშვილი, ქაქუბერია, ქაქუბერიძე და ა.შ.³

სვანურ ენაში ქაქ ნიშნავს ფაფას, კაკუ – წაყეფებას, წაწკმუტუნებას, ქაქდური – წამხდარი, გაფუჭებული, ბინძური, ტყუილი, აბდაუბდა.⁴ მეგრულში -ქაქუ ქაცვია,⁵ საკუთრივ ქართულში – კაკდ – თოვლზე საცურაო ფიცარია,⁶ ქოქა – აბრეშუმით მოქარგული მძვინვანი სამკაულია ქალისა, ქაქია – ასკილია, ქოქო – გაუმადლარი, ქოქ – მოღვმა, წინაპარი, გვარი.⁷

სხვათა შორის, საქართველოში გავრცელებული სახელია კაკადუ, იგივეა რაც, საკვლევი ტოპონიმის სახელი და ურარტული პირსახელი კაკადანუ.

¹ ВДН, 1951, №2, с.338.

² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 548, 549.

³ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 772.

⁴ ე. თოფურია, მ. ქალდანი. სვანური ლექსიკონი, გვ. 343, 778.

⁵ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 130.

⁶ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ეროტომეული, გვ. 259.

⁷ ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 575, 576, 563.

მუნისქა (მუნიშგა)

საკვლევი ტერმინი ტოპონიმია. გრ. გიორგაძე მას ორი ფორმით კითხულობს: მუნისქა და მუნიშგა.¹ თუმცა ამას არსებითი მნიშვნელობა არც აქვს. მსგავსი დაბოლოება ახასიათებთ სხვა ქართველურ ტომებს, კერძოდ: სანიგი, სანგი, ქაშქა, ქასგა, მუშქი.

ტოპონიმი უნდა დაიყოს ფუძედ მუნი და შქა, ან შ-ქა. მეგრულ ენაში შქა-შკას მნიშვნელობებია: შუა, ფუტკარი, სკა. გამორიცხული არაა, როგორც მრავალ ქაშქურ ტოპონიმებში შქა-შკა შეიძლება იგივე შკუა (შეადარეთ: პა-პაშქუა, პაპასკირი, კოლოსქუა) იყოს, და ნიშნავდეს მუნისშილებს, მათ სამოსახლოს. იმ შემთხვევაში, თუკი ამ დაბოლოებას ბოლოკიდურ ქა-სგან გამოვეყოფთ, მაშინ შიქნება კუთვნილებითი სუფიქსი, ქა-ქეყანა. ამ ბოლო გარემოების გათვალისწინებით ტოპონიმის შინაარსი იქნება: მუნის ქეყანა, მხარე.

რა სემანტიკის მატარებელია თავად სიტყვა მუნი?

ხატური ღვთაების სახელია ამუნქი, შესაძლებელია მასში ა პრეფიქსად მივიჩნიოთ და იგი დაუახლოვდეს საკვლევ ტერმინს. მსგავსი სახელი მუნა ერქვა ძველადმოსავლურ ხანაში მდინარე არაქსს (არეზი, რახსი, ფასისი). ასეთ შემთხვევაში შეიძლება მუნა-მონა დაუკავშიროთ სიტყვა ცუდს. ასეთი სახელი მდინარისათვის შესაფერი იქნებოდა. სხვათაშორის სულხან-საბას ლექსიკონის მიხედვით, მონიო ძველად ნიშნავდა მდინარე წყნარი, მდორე ადგილი მდინარეში.² ქართულ ენაში მუნი-ავადმოყოფობაა, მღერი (ბღერი).

¹ გ. გიორგაძე. ხეობური ლურსმნული ტექსტების... გვ. 15.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. V, გვ. 835.

მეგრულ ენაში მუნი-მონა ნიშნავს შიგ, შიგნით; მუნე-გამოდმით, სიღრმეში; მუნია – მოღრუბლეა, ღრუბელი, ცის ღრუბლით დაფარეა; მონა – მონას, გლახას და ა.შ.¹

ფ ი ა ფ ი ღ ი

ადამიანის საკუთარი სახელი უნდა წარმოდგებოდეს ორი დამოუკიდებელი სახელისაგან ფია (ფაია) და ფილი (ფილუ).² ორივე მათგანი საქართველოში გავრცელებული სახელია. თავად ქაშქურ, ისე ურარტულ და ხეთურ სამყაროში ფია, როგორც ადამიანის საკუთარი სახელი ძალზედ გავრცელებული ყოფილა. ფია ქაშქებში პირსახელია, გვხვდება კომპოზიტურ სახელებშიც: ფიახათახილა, ფი(ა)ხათახი. ხურიტულ ტექსტებში გვხვდება აფა მწერალი, ფაა (წარწერა ბეჭედზე), ფაი-თეშუბ. ხეთურ წყაროებში გვხვდება ფიასილი (ფიაშილი),³ რომელიც აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. ფაია მეგრული სახელიცაა და გვარიც.

რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის მეორე ნაწილს, ისიც მეგრულია. ფალის მსგავსი სახელები სამეგრელოში ისტორიულად ფართოდ გავრცელებული ყოფილა. ადამიანის საკუთარი სახელია ფილუ და ფილა.⁴ არის მეგრული გვარი ფილია, ფილიავა, ფილიური. გვაქვს შესაბამისი ტოპო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 300, 336, 337.

² ძახიკ. გვ. 256, 255.

³ Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с. 16.

⁴ პ. ცხადაია. სამეგრელოს გეოგრაფიული სახელწოდებანი... გვ. 55, 106, 110, 189, 217.

ნიმეებიც: ფილუმ დიხა, ფილუმ ნოხორი, ფილუმ ტობა, ფილუმ ღალე და სხვა.¹

ქაშქური სახელი ფიაფილი ისეთი ორნაწილადი სახელია, როგორიც სხვა ქართული სახელები: თურმანი (აქედანაა თურმანიძე), ოდიშელი (ოდიშელიძე, ოდიშელია), ჭანტური (ჭანტურია) და მრავალი სხვა.

ქართულ ენაში ფია ბავშვის საჭმელი თხელი ფაფაა,² ფილი – როდინი, ფილა – ბრტყელი ნაჭერი ქვის, თიხისა, ლითონის და ა.შ.³

მეგრულ ენაში ფია არის გლახა, ცუდი,⁴ იქნებ ტერმინი ფიაფილი ერთი სიტყვიდან ფიაფია მომდინარეობდეს ილი-სუფიქსის დართვით, რაც მეგრულში ნისნავს: “ნაჭერ-ნაჭერ, ძალზედ დაქუცმაცებულია.”⁵

თუთუსქა (თუთუშკა)

ერთი შეხედვით ტოპონიმის სახელი ადგილი ახსნადი უნდა იყოს. ისევე როგორც სხვა ქაშქურ ტოპონიმებს, თუკი მასაც მეგრულ ენაზე გავიაზრებთ, მაშინ იგი უნდა დაიყოს ორ ან სამ ნაწილად: თუთუ-შ-ქა ან თუთუ-სკა, მით უმეტეს რომ ასეთი დაყოფისათვის მიზეზიც არსებობს. უეჭველია, თუთუ-თუთა ძველქართულში და ქართველურ ენებშიც მთვარეს ნიშნავდა, თუდო-დაბლა, ქვევით, ძირს.⁶ მაგრამ ამ შემთხვევაში შეიძლება იყოს როგორც მთვარე, ასევე

¹ იქვე, გვ. 217, 360, 372.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 98.

³ იქვე, გვ. 105.

⁴ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

⁵ იქვე.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, II, გვ. 64, 65.

ადამიანის საკუთარი სახელი. ასეთივე სახელები გვაქვს საქართველოშიც, ოღონდ ძველ ენებში ო-ს უქონლობით, ზოგიერთი უ-თია გააზრებული. ჩვენს ქვეყანაში გავრცელებული სახელ-გვარებია: თუთა, თუთაი, თუთაბერი, თუთარ, თუთაშ, თუთაღია, თუთაშხია, თუთაცირა, თუთი, თუთარუყ, თუთაილა, თუთალა, თუთარუ, თუთი, თუთრია, თოთარ,¹ თოთიბაია, თოთაძე, თოთობაძე, თოთია, თუთაშვილი, თუთაძე, თუთბერიძე, თუთიშვილი და ა.შ.

ახლა, რაც შეეხება საკვლევი ტერმინის დაბოლოებას შქა-სკა-ს. შქა-სკა, როგორც ცნობილია, მეგრულში ნიშნავს შუას, ფუტკარს, სკას. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ტოპონიმის შინაარსი იყოს მთვარის შუა ან თუთას სკები, ფუტკარი. თუმცა არაა გამორიცხული სკა-შქა ისეთივე სუფიქსი იყოს, როგორიც მეგრულ გვარებში დასტურდება, კერძოდ: პაპასკირი, პაპასკუა, კოლოსკუა, უზარასკუა და ა.შ. აქედან გამომდინარე, უფრო სარწმუნო ჩანს, ტოპონიმი განიმარტოს, როგორც თუთუს შვილები.

ფ ი თ უ ნ თ უ შ

ამ სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ ვერაფერს ვიტყვით, გარდა იმისა, რომ ქართულში აღნიშნულ ფუძეს ფითუ-ს შეიძლება ჰქონდეს მნიშვნელობები: ფიტი (უთაფლო ფიჭა), ფიტა (ბარაქა), ფიტი (ერთგვარი თევზი).²

მეგრულ ენაშიც არის მსგავსი სიტყვები, კერძოდ: ფითონ-ი – თარო სამზად სახლში – სამზარეულოში ჭრა-

¹ ი. ახუაშვილი. ქართული გვარ-სახელები, II, გვ. 844; ვ. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 512.

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 119.

ქის ან სხვათა ჩამოსადებად.¹ ამავე ენაში ამ სიტყვის მეორე ნაწილი თუშ ნიშნავს ჩოჩიალა ურმის კავეები, მთიდან ბალახის ჩამოსატანი მოწყობილობა; თუშია – ჩოჩიალა ურემი.²

ფ ა ც ა ნ ა

ადამიანის საკუთარი სახელი ფაცანა შეიძლება მომდინარეობდეს ქართული სიტყვიდან ფაცია, იგივეა რაც ფაციფუცი, მოფაცფაცე, არეულობას აღნიშნავს.³ მსგავსი სახელ-გეარებითაა მოფენილი ქართველური სამყარო, უფრო კი მეგრული: ფაცა, ფაცი, ფაცია, ფაცუნა, ფაცაცო, ფაცუცა, ფაცაცია, ფაცურია, ფაცხალია და სხვა.⁴ ტბეთის სულთა მატთანეში დასტურდება პირსახელი ფოცუნა,⁵ იგივე ფაცუნა|ფაცანა.

როგორც ჩანს, ეს სახელი მეგრული სიტყვიდან ფაჩი მომდინარეობს. ფაჩი-ი არის მოფერებითი მიმართვა გოგონასადმი, მაგალითად ქუმორთი ფაჩი, ჩქიმდა! მოდი, ფაჩი ჩემთან! ან შეიძლება ფაჩალ-იდან მომდინარეობდეს, რაც ნიშნავს ფაჩუნი,⁶ საკუთრივ ქართულში ბაც ნიშნავს ღია, მკრთალი (ფერი), ბაცაცა – ბაჭია.⁷ სვანურში ბაჩ – ქვაა.

მეგრული საკუთარი სახელია ფაცა, ფაცი, ფაცია, ფაცუნა. მსგავსი რიგის სახელია ქაშქური ფაცანა. რო-

¹ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² იქვე, გვ. 68.

³ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, გვ. 50.

⁴ ე. სილოგავა. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 546; ი. ახუაშვილი. ქართული გეარ-სახელები, II, გვ. 767, 869.

⁵ ტბეთის სულთა მატთანე, გამოსცა თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 20.

⁶ ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 91.

⁷ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, გვ. 58.

გორც ჩანს, ფაც-ა ძირია, ხოლო ან (ა) სუფიქსი. საკვლევი ტერმინის სემანტიკა ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. იმ შემთხვევაში თუკი ქართული ბაზანას ტოლფასოვანია, მაშინ შესაძლებლად მიგვაჩნია მისი ფორმა ძველადმოსაელური ენებისათვის ყოფილიყო ფაცანა ფორმა.

გ ა ც ი უ რ ა

გაციურა იხსენიება ხატუსილ III-ის (1304-1280 წწ.) ავტობიოგრაფიაში. ამ ქალაქის მოსახლეობამ ქურუსთამასა და ქაშქების ქვეყნის სხვა ქალაქებთან და ოლქებთან ერთად თავდასხმა მოაწყო ხათის მიტოვებულ (დაცლილ) ქალაქებზე.¹

სახელწოდება გაციურა, როგორც ჩანს, მომდინარეობს ხათურ-ქაშქური ღვთაების გაცის სახელისაგან. ის იგივე ღვთაებაა, რომელიც მოგვიანებით ხეთების სამეფოს წარმოქმნის უწინარეს, ან დაშლის შემდეგ, ან კიდევ VII-VI საუკუნეებსა თუ ალექსანდრე მაკედონელის წინა აზიაში ლაშქრობის პერიოდში მცირეაზიელ ქართველურ ტომთა (ხათები, ქაშქები, მუშქები?) დიდმა ნაკადმა შემოიტანა მცხეთაში.² ყოველ შემთხვევაში ეს იყო სუფთა მეგრულ-ლაზური ნაკადი. ქართული გვარსახელებია: უთურ-გაცი, უთურ-გაიძე, ქაცა, გაჩნა, გაჯა, გაიკარაშვილი და სხვა.

ტერმინის მეორე ნაწილი ურა მხარეს, ქალაქს, ადგილს აღნიშნავს. ასე იყო ურარტულში, ხეთურში. ქართულში პურა, ურა; სომხურმა შეითვისა ეურის სახით. თანა-

¹ ძახიქ, გვ. 204.

² მომზადებული გვაქვს მონოგრაფია არიან-ქართლის ლოკალიზაციისა და მასთან კავშირში მყოფი თითქმის ყველა საკითხთან დაკავშირებით.

მედროვე მეგრულში ხურა, მუხური იმასვე ნიშნავს. ურა-
ხური-პური ურარტულ-შუამდინარულ-ხათურ ამიერკავკა-
სიურ (ქართველურ) სამყაროში ხშირია, როგორც ტოპო-
ნიმების, ისე გეარების წარმოების მხრივ. ძველი საქართ-
ველოს ტერიტორიაზე იყო, ქალაქები: ურიეიუნი, ურაიანი,
პური (პური-არტაანი), მუ-ხური, ხიდურა. თანამედროვე
საქართველოს ტერიტორიაზე სოფლების სახელები: მახვი-
ლაური (მახვილას მხარე, სოფელი), თოდოგაური, მახინ-
ჯაური, ცეცხლაური, ჩოხატაური, ძველი ქართული გეარე-
ბია: ხოშარაული, გოგოლაური, გოგელაური, ქეთელაური,
ღუდღუშაური, ჩიტაური და სხვა.

სახელწოდება გაციურა ნიშნავს ღეთაება გაციის ად-
გილს ან გაციის (იგულისხმება ადამიანი) სამოსახლო, ქა-
ლაქი. ამ ქალაქს გაზიურას ფორმით მოიხსენიებს სტრა-
ბონი (ძვ. წ. 64-ახ. წ. 24 წწ.).¹ იგი იყო პონტოს სამეფოს
დედაქალაქი, თანამედროვე თურქალის ადგილას.

ფ ი ა ფ ი დ ი

ფიაფილი ადამიანის საკუთარი სახელია. იქიდან გამომ-
დინარე, რომ ქაშქურ სამყაროში არსებობდა პირსახელი
ფია, საკვლევი ტერმინი ფიაფილი უნდა წარმოდგებოდეს
ორი სახელისაგან- ფაია და ფილი. თუმცა ქაშქურ
ტოპონიმთა და ადამიანის საკუთარ სახელთა შორის არის
ასეთებიც: ფიგა-ფილუ, ფი(ა)-ფელუ, ფიფა-ლილა, ფია-ხათა-
ხილა და სხვა. მურსილის ძმის სახელია ფია-შილი.²

¹ Страбон. География, с. 514.

² Г.Г. Гиоргадзе. Вопросы... с.16.

ქართველურ ენებში ფია – რძის ფაფაა, ფია – ცუდის, გლახას სინონიმია.¹ ფაია – ქართულ ენაში კედლის ის ნაწილია, რაზედაც კამარის ფეხებია დაყრდნობილი.²

ტერმინ ფია-ფილის პირველ ნაწილს კავშირი უნდა ჰქონდეს მეგრულ სახელთან ფაია. აშკარაა მისი კავშირი ქაშქურ ტოპონიმთან აშხარ-ფაია-სთან.

საკელევი ტერმინის მეორე ნაწილი ფილი, უეჭველად ადამიანის საკუთარ სახელებთანაა კავშირში, რომლებიც დამოწმებულია ძველ ქართულ, სვანურ და მეგრულ წერილობით ძეგლებში, აგრეთვე თანამედროვე საქართველოში: ფილა, ფილი, ფილუ, ფილაური, ფილიშვილი, ფილიური და ა.შ.³

ფილ (ფილა) – ქართულ ლექსიკონში აქვს რამდენიმე მნიშვნელობა: 1 ქვეერის ქუსლის დასადგმელი (ხის) 2 თავ-ფართო ქოთანნი; 3 ღორის ქონი; 4 ფილთაქვა და ა.შ.

ამრიგად, ადამიანის საკუთარი სახელი ფიაფილი აშკარად მეგრული წარმომავლობისაა. იგი წარმოდგება ორი სახელისაგან – ფია და ფილი, რომლებსაც გაერცელება დღევანდელ საქართველოში ახლაც მოეპოვება.

¹ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 542, 544; ო. ქაჯაია. მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III, გვ. 98.

² ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 532.

³ ს. მაკალათია. თუშეთი, გვ. 172; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 547; პ. ცხადია, ე. ჯოჯუა. სამურზაყანოს... გვ. 306, 314.

Is Qashqa-Abeshla part of Abkhazian or Georgian world?

Summary

In this work are discussed ca. 170 names of countries, regions, cities, humans, etc. and researched semantic and etymology of these.

On our view, all of them connected with Georgian world. Most part to Mengrelo-Lazian world and lesser to Kartvelian and Svanian. Concerning to Abkhazian, this phenomena connected to the northern Caucasus and has not direct links with south Caucasus and Asia Minor.

It is well known that Kashka tribes were living in the South-Eastern part of Black sea coast. The scientists are connecting this term with the name of Kosogi (Circassians) tribe and some scientists are supposing that they were the ancestors of Apsuas (nowadays Abkhazians). On account of our point of view Kashka tribe are not in any relation with Apsuas and Kosogs (Circassians). In contrary they were of Kartvelian origin.

Termin Kashka is connected with Kartvelian (Megrelian) personal names, surnames, toponymies and the words. It is possible to divide this word into two or three parts: Ka-shka or Ka-sh-ka. Ka-denotes the personal name of a person, Shka-shka-shkua-son, Sh-the suffix of belonging and the Ka (ki, Kha)-country, people. The content of this termin will be the next- Ka-sons or the country belonging to Ka. It is possible to connect this word Kashka with the Khattian deity by the name Kashka, Kartvelian word Kashkasha(bright) which sometimes is fixed in such form in the literature.

It is well known that the Abeshla (Kashka) tribes were living in the South- Eastern of Black sea coast. The scientists are connecting this term with the name of Apshil's tribe and are supposing that they were the ancestors of Apsuas (nowadays Abkhazians). On account of our

point of view Abeshla tribe and Apsils are not in any relation with Apsuas. In contrary they were of Kartvelian origin. Term Abeshla are connected with Georgian names, surnames and toponymy. Here we can separate the prefix "A"- and suffix "La", which are Georgian word-building affixes. The root of the word Abes-Abesh-Afesh-Afsh can be connected with Mingrelian word "Abes", with the meaning "story". The term "Abeshla" can be explained by the other Georgian words, for example,- "The sons of Aba." If the name "A" is the prefix, then it must be connected with Georgian word Psha, that means the water running near the river or mingrelian word Psila - that means the sand and so on.

3,500-3 000 old toponyms and anthroponyms: Tibia, Phithauria, Thathalia, Phatana, Tsiana, Dada, Thuthu, Qanu, Qasu, Thakhani, Muthi, Phiphia, Sharia, Thuria, Tharia, Quqava, Phasava, Gakharia, Kharia, Phatsia, Phaia, Litha, Nunu, Thali, Vasha, etc. had exact parallels in Georgian sources and modernity: Thakhash Thuria, Thathash Thuria, Thakhan Tharia, Tsitha Kharia, Qathi Kharia, Vasha Kharia, Vash Kharia, Askhar Phaia, Thul (Thal) Malia, etc.

Кашка-абешла: абхазско (апсуа)-адигейский или грузинский мир?

Резюме

Известно, что племена Кашки проживали на юго-восточном Причерноморье в глубине полуострова. Исследователи этот факт связывают с названием племени Косога (Черкесы) и считают Апсуа адигейским племенем. По нашему мнению Кашки не имели никакой связи с северо-западными народами и в том числе с апсуйцами (т.е. с современными абхазами). Напротив, они были грузинского (мегрельского) происхождения. Эта точка зрения поддерживается хетскими источниками упомянутых личных имен и топонимов, которые на сегодняшний день являются фамилиями, личными именами, а иногда топонимами мегрелов. Напр. Малия, Хария Тулия, Фация, Фаия, Тария, Ханя, Фамалия, Шария, Гахария, Кукава, Фифия, Тали, Дада, Ками, Мути и др.

Термин Кашка имеет связь с грузинскими (скорее всего с мегрельскими) личными именами, фамилиями, топонимами и словами. Его можно разделить на две или три части: Ка-шка или Ка-ш-ка. Ка является личным именем, шка-шкуа-сыном, ш суффиксом принадлежности, а ка (qí, xí) — страна, люди. Так что этот термин означает : сыновья ка или страна принадлежащая Ка. Может быть название Кашка связано с хаттским лунным божеством Кашку. Сравните с грузинским словом кашкаша (сияние звезды). Иногда в источниках встречается и в такой форме.

Известно что племена Абешла (Кашка) проживали на Юго-Восточном Причерноморье. Исследователи этот факт связывают с названием племени апшилов и считают предков Апсуйцами (современные Абхазцы). По нашему мнению Абешла и Апсили не

имели никакой связи с Апсуйцами, напротив, они были Картвельского происхождения.

Термин Абешла имеет связь с грузинскими личными именами, фамилиями и топонимами. Здесь можно выделить префикс «А» и суффикс «ЛА», которые считаются грузинскими словообразовательными аффиксами. Корень слова Абес-Абеш Афеш-Афш можно связать с мингрельским словом Абес, который означает событие. Термин Абешла можно объяснить и другими грузинскими словами, например: «Синовыя Аба». Если в названии «А» является префиксом, то он должен быть связан с грузинским словом Фша - которое означает воду протекающую вблизи реки, или с мингрельскими словами Фсила-песок и другое.

Топонимы и антропонимы, которые у кашков были около 3,5-3 тысячи лет тому назад (Тибия, Питаурия, Фаталия, Фатана, Циана, Дада, Туту, Дадилу, Татили, Касу, Кану, Тахани, Мути, Фифия, Шария, Турия, Тария, Кукава, Фасава, Гахария, Хария, Фация, Фаяя, Литя, Нуну, Тали, Ваша и др.). Они все подтверждение находят в грузинских исторических источниках и нынешней в Грузии точно такими же формами. В Грузии, скорее всего в Самегрело (Мингрелия), можно встретить людей такими же именами и фамилиями, которые были похожие в мире, например: Тахаш-турия, Таташ-турия, Тахан-тария, Цита-хария, Кати-хария, Ваш-хария, Ваш-хаия, Асхар-фаяя, Тул(Тал)-мания и т.д. Семантику из всех перечисленных можно объяснить на грузинском, вернее, на менгрелском языке. В этих названиях выделенные суффиксы (шка, лия, ия, ва, ция, эн, эл, фа, иян, ха, ки, ша) особенно характеризует менгрело-лазского, в частности и грузинского (картвелского) и сванского языков. Приведем два примера:

Шария _ это название находит объяснение в сванском языке, но видно происхождение его менгрельское. В термине должно выделиться «шар», что означает полоса, шара-полосатый, а «ия»

обычный грузинский суффикс, который производит фамилий мегрельско-лазского происхождения: Гвазабия, Кишмария, Кория, Алания, Шенгелия, Тария и многие другие. На территориях Урарту существовали топонимы оформление происхождением ия: Бараия, что на мегрельском означает – «равное», Каламия, калам – ботанический «овсяница луговая», калами – «эта круглая деревянная чаша для питья вина и каламия – «вишневая ветвь».

Шария-менгрельская фамилия. В Грузии распространены фамилий похожими элементами: Баба-шария, Оди-шария, Шартава и др. Грузинские фамилий Шарадзе, Ба-шара—ел-и, Ба-шарадзе, Шарабидзе, Шарадзе и др.

На грузинском Шари-Шариани означает «клевета», «выдумать клевету». Суффикс «шар» в мегрельском означает «происхождение», например, потомство Баба-Бабашари. Похожие происхождения Бабашария, Одишария, и др. В сванской памятной письменности подтверждено, что одишари означает выходцы из Одиши. В грузинском наречий Шара – означает дорога. В Грузии как исторический, так же широко распространены современные похожие топонимы Шараула (Тао-Кларджети), Шорапани (Имерети), Шариспири (Джурквети), Ушарни и т.д.

В сванской памятной письменности подтверждается имена с похожим происхождением: Елашари, Одишари, Уедшари, историческая фамилия Шариани. Для сравнения возьмем мегрельскую фамилию Шария, Шару, Шара, Шарина. Шария – у кашков есть либо фамилия, либо имя, которое у кашков превращено в топонимы.

В менгрельском есть топонимы: Шка самаргалош шара (село Ахалсопели), Шка самаргалош шара (с. Ингири), Каличаш шара (там же), Темшара (с. Кахати), Сашарашио (с. Хурча) Шаруш нохори (с. Одиши), Шарагимал (с. Джихаскари) и др.

В Акадском «шари» означало царя. Известно то, что древнее среднеречье было родина сванских и мингрельских племен т.е. миром древней Грузии. Может быть у похожих терминов шар-шари-шария были похожие происхождение. С точки зрения С. Бада, шара (которое выделена в грузинских фамилиях Шарвашидзе, Шарашия) есть на юге нижней Месопотамии, т.е. в Шумере имя божества покровителя города-государства Ушма.

В ряду этого Шар-Шара должно быть термином мегрельского происхождения и означает происхождение, но не исключено, что шара может быть имя человека или божества, а Шария детей шары или потомство. Город Шария может быть основана с именем божества Шара.

Талифация _ этот топоним, как видно, мегрельского происхождения, но оно еще объясняется с применением сванского языка. У сванов «талафа» означает «ресница». Если название топонима действительно произведено от этого слова, то талифация должно объясняться, как «местность с населением особыми ресницами.» У этого термина, в сванском языке есть и другие варианты объяснения. Если оно представляет композит, то возможно его деление на два компонента тал-и-фация. Тал обозначает «клин», а фация в сванской памятной письменности появляется как именами людей. Если оно так, то тогда исследуемый термин объясняется как «клин фаций», или же места «клина фации». Как видно этот пункт назван так потому, что на этом месте когда то «фация» производил свой медные или же деревянные клины. В Грузии несколько сел с таким названием. В описаниях Болниской низменности, Триалети и Энисели внесены села с именем «Тала».

По данным Грузинского языка, название можно объяснить следующим образом: первая часть композита Тали может быть

имя человека Тали-Талико. Тала-тоже самое «полей», «Бардана», а второе, «фация» может быть пация (еле-ёле, мало, т.е. маленького размера) или фачуа (маленький). А также можно сказать и то, что «Тали-фация» было сложным составным именем, как Тиглатпи-ласар, Тукултининурта, Тутхалия, Турмани, Ардашели, Пиримзе, Тинатин и т.д. А в хеттской письменности найдутся такие названия, которые будут первым или вторым составным элементом того или иной географической единицы исследуемого термина, например: Фига-фацуй, Тал-мания, Фаци-м[...], Фаци-ци, из хеттского божественного пантеона «Хафан-талия».

Тут не надо отметить и то, что сегодня в Грузии найдутся не мало людей с таким именем и фамилией. Тали собственное имя, а Фация мегрельская фамилия (есть и имя) так же как кашский и мегрельский Тали-Мания. А так же есть фамилий Талаквдзе, Талавадзе и т.д. Фация может быть именем династий или фамильного рода.

В ряду с этим Тали Фация должно представить имя и фамилия того человека (имя династий), той личности который основал местность с этим названием. Тали может быть разнообразием богини Дали, которая была распространена в том мире. Сванская традиция сохранила богиню Дали как богиню охоты. С огнем оно должно связано быть.

В ряду с этим талифация представляет мегрельское имя (Тали) и фамилию (Фация).

შემოკლებანი

1. АВИИУ – Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту.

2. ВДИ – Вестник древней истории.

3. УКН – Урартские клинообразные папирусы, М., 1960.

4. სინ – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

5. სქაუქტ – საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993.

6. ძახიქ – ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1990.

შესავალი	5
ქაქავი და მათი ეთნიკური აუთენტიკა	16
ქაქავი საქართველოს ტერიტორიაზე და მათი შთამომავლები	34
ტარმინ აბაშას წარმომავლობისათვის	60
ტარმინ აბაშას ავშირი საქართველოს ისტორიულ და თანამედროვე ტერიტორიასთან	85
ადამიანის საერთო სახელებისა და გვარების წარმომავლობა	106
უთადია	106
შარია	110
თადიფაია	112
თასაშტურია-თაქაშტურია	114
სუმინტეშქა	116
ღუღუშა (დაღუშა)	118
ქაციფირი (ქაციპირი)	120
ფიგაფიღუ	123
ქარიქურისკა (ქარიქურიშქა)	124
ხათუფა	126
ფიქურიადი	127
ხაციწა	128
ასხარფაია (აშხარფაია)	129
თასანთარია	131
თუღმადია	134
თიშქა (დიშქა)	136
გაბაშა	137
თითია D(დიტა)	139
ედურია (ილურია)	139
ფიფია	140
თათიშქა (დადიშქა)	141
ციანთიშქა (ციანთისქა)	143
ფაფანა	145
დაღა (დატა)	147

საფადი (სათადი)	148
თუთუ	150
ოთიდი	152
ქაშადუა	152
თიქქაუა	154
ასხაფადა (აშხაფადა)	155
დადილიუ	157
ფაასა	159
ფიფუდუ	160
ფაფადილა	162
ფიგაფაყუი	162
ქათადადუა	163
ქიფურუა	164
ხათუნყუა	166
ქარასუა	167
ქასქამუა	168
საფიდეუა (სიფიდეუა?)	170
თაფასაუა	172
ყიმუმუა	173
გახარია	175
ქათხარია	176
მუხურია	177
მუხურია	179
ყიხარია	180
ყიხარყია	183
ყითახარია	184
ვაშხარია	186
ფიხურია	188
თიშია	189
ფაყიყი	190
ფიყიყი და იყიყი	192
სიმუა	193
ხიმიდი	196
ვაშხანია	197
დათიდი	199
თათაშთურია	200
ქათხაიდეუა	200
სიმიუთიდი (ყიმიუთიდი)	202

სუნაილი	203
საუსილი (შაუშილი)	203
თიშითი	204
ფადლე	205
ქანე	205
ქასე	206
ფიფურეა	206
ქერილი	207
ქენალი	208
ხათიფთა	208
ქასქალი	209
თათილი	209
ციფილი	210
თაფაფახსეა	211
თაფაფანეა	212
ქათითიმიეა	212
ასლეხეა (ამლეხეა)	214
ანქერეა	215
ერსითა	215
კასედა (კამედა)	217
ისყადეა (იმთადეა)	218
გაქეა	219
ყაქეახინა	220
ყახანყაყინა	220
ქემესმახა	221
ისხეფითა (იმხეჟიყა)	222
სეყეა	223
კასიკა (ქამიბა)	224
ყაგაქრა	225
თადმადია	225
თაფადეა	227
თახანა	228
თახეფასარა	229
თემია	230
თაფურანოფი	231
იახრესა	232
ისქამახასა	232
მასეესა	233

ღითა	234
მუთხადი	234
სადუფა	235
საღა	236
სუნუფასი	237
უფასიდა	237
თემეთ	238
ნერიქი	240
ხურსამა (ხარშამა)	240
ხაისუხდა (პაიშესდა)	241
ყასფია	242
ხანუფთენი, ფაჟიმ[...]ი, ქუთუფურეჟი	243
სერილა (სარიშა, შარიშა)	244
თაგასთა (თაგამთა)	245
ყაღფუვა	246
ქაფირესა	246
სურნა	248
ყოსანა	249
თარეგა	249
იდაღესა	250
თასთარეშა (ყაშთარეშა)	251
თაქუფსა	252
ხაქმისა	253
ხემ[...]	254
თეხასუნა	254
ფისუნუფასი	256
ქანუნე	256
ფიდუმევა	258
ფიქასდუიდი	259
ხირხინისა	259
ფისათასი	260
ფიასათასიდა	261
ფისდუმევა	262
ფიგანესა (ფიგანეშა)	263
ქასთამა	264
უნდა[...]	265
საღმათი	265
ფიჟარა	268

იმთქმისთა	269
დანქეშნა (დანქესნა)	271
იხქერუხა	273
ფითაურია	275
ფია	277
ხარაი	279
ფიშხურე	280
სადილა	281
იმეფასანა და დამეფიფა	283
ყარკარია (ყარკემა, თარკემა)	284
ქანთიშიშა (კანციშიშა)	289
ყაჰცინა	290
თეფისინა	291
ციბია	293
ფიკურბი	294
ყურსემიფა (თურმითა)	295
ქამამა (კამამა)	296
ფითადასსი	298
თასთარი (თამთარი)	299
შუიშმელი (სელსმელი)	301
ქაქადუ[...] კაკადუ[...]	302
მუნისქა (მუნშიგა)	303
ფიაფილი	304
თუთესქა (თუთეშკა)	305
ფითუნთუმ	306
ფაჰანა	307
გაფიურა	308
ფიაფილი	309

რეზიუმე ინგლისურ ენაზე	311
რეზიუმე რუსულ ენაზე	318

გამომცემლობის დირექტორი – ნანა ხახუტაიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი – ლალი კონცელიძე
ტექნიკური რედაქტორი – ედუარდ ანანიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 8.11.2010
ქალაქის ზომა 60X84 1/16
ფიზიკური თაბახი 202
ტირაჟი 100

შასი სახელმწიფოებო

დაიბეჭდა უნივერსიტეტის სტამბაში

ქ. ბათუმი, ნინოშვილის 35